

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

PHYSICS DEPARTMENT

PHYSICS 354

LECTURE 1

1.1

1.1.1

1.1.1.1

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાશિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૩૦૨ તારીખ

પુસ્તકનું નામ ૧૪ ૪૬૨૧૫૧

વિષય ૬૪૫૭ : ૨

વહુ ઠકુરાણી.

સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના

‘બડ ઠાકુરાનીર હાટ’

નામના બંગાળી પુસ્તકનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર.

અનુવાદક અને પ્રકાશક

જેઠાલાલ દેવશંકર દવે.

તંત્રી ભાગ્યોદય

કર્તા-કાયદાના શિક્ષક, ધનવાન, ભવિષ્યવેત્તા વી.
ભાગ્યોદય ઓફીસ-અમદાવાદ.

[સર્વાધિકાર સ્વામિન.]

શ્રી ભાગ્યોદય પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં

જેઠાલાલ દેવશંકર દવેએ છાપીને પ્રસિદ્ધ કર્યું.

ખાડીઆ-અમદાવાદ.

પ્રથમ આવૃત્તિ.

પ્રત ૧૦૦૦

સંવત ૧૯૭૫.

સને ૧૯૧૬

મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦.

પ્રસ્તાવના.

સુપ્રસિદ્ધ બંગાળી કવિ સર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના રચેલાં પુસ્તકોની બંગાળામાં વણીજ પ્રતિષ્ઠા છે. તેમને ગીતાંજલી નામનું પુસ્તક રચવાથી સવાલાખ રૂપિયાનું નોખલ પ્રાપ્તક મળ્યું હતું.

તેમનાં પુસ્તકો નિર્દોષ અને સરળ ભાષાનાં હોવા ઉપરાંત કંઈક બોધ અને ઉપદેશનું વાચકને પાન કરાવે છે. તેમના લખેલા રાજર્ષિ નામના પુસ્તકનું અમે ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કર્યા પછી આ બીજા પુસ્તક ‘વહુ ઠકુરાણી’નું પણ અમે તેમની પરવાનગી લઈ ભાષાંતર કરેલું છે. આ પુસ્તકોનું ભાષાંતર કરવાની તેમણે અમને પરવાનગી આપવાથી અમે તેમના આભારી છીએ. આશા છે કે પ્રજાને આ પુસ્તક પસંદ આવશે.

આ પુસ્તક બીઓ અને નાનાં બાળકો પણ વાંચી શકે તેવું નિર્દોષ છે. આવાં પુસ્તકોની ગુજરાતી ભાષામાં ખોટ હતી જ્યોતે તે આ પુસ્તક પુરી પાડશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

બીઓએમ ઓર્ફીસ.
અમદાવાદ.
તા. ૪-૫-૧૯૧૮.

જેઠાલાલ દેવશંકર દવે.
અનુવાદક.

અનુક્રમણિકા.

અકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧	પતિ-પત્ની વિચાર	૧
૨	પ્રતાપાદિત્ય અને મંત્રીની મસલત	૧૨
૩	યુવરાજનું યશોહર તરફ પ્રયાણ	૨૦
૪	વસંતરાયનું મરણના પંઝામાંથી અચી જવું.	૨૩
૫	પ્રતાપાદિત્ય પાસે વસંતરાયનું અચાનક આવવું.	૩૧
૬	વિભાના દુઃખનો ઉપાય... ..	૩૬
૭	રામચંદ્રરાયનું રાજતંત્ર... ..	૪૭
૮	યશોહરમાં રામચંદ્રરાયનું અપમાન.	૫૬
૯	રામચંદ્રરાયનું ખુન કરવાનો હુકમ	૬૧
૧૦	રામચંદ્રરાયને બચાવવાની ખટપટ.	૬૮
૧૧	રામચંદ્રરાયનું સહીસલામત નાસી જવું	૭૬
૧૨	વસંતરાયને દેશનિકાલની સજા	૮૬
૧૩	વસંતરાયની યશોહરમાંથી વિદાયગીરી.	૯૫
૧૪	ઝાદુગર-મંજણાની ખટપટ	૯૯
૧૫	સીતારામ અને ભાગવતને પગાર ન આપવાનો હુકમ... ..	૧૦૪
૧૬	સુરમાને તેને પીએર મોકલી દેવાનો હુકમ	૧૧૧
૧૭	સુરમાનું કપટથી ઝર દબાવવાનું ખુન કરવું.	૧૧૬
૧૮	વિભાને સાસરે મોકલવાનો કરાવ... ..	૧૨૧
૧૯	વિભાને તેડવા માટે રામમોહનનું જવું.	૧૨૫
૨૦	યુવરાજની દીવગીરી	૧૩૪
૨૧	સીતારામ અને રૂક્મિણીએ યુવરાજ પાસે જઈ દમ દેવો.	૧૩૭
૨૨	પ્રજ્વળી દરતાવેળ-મંજણાની કપટગણ	૧૪૬
૨૩	ઉદ્યાદિત્યને કેદ કરવાનો હુકમ	૧૫૦
૨૪	રામચંદ્રરાયનો અપમાનનો બદલો લેવાનો વિચાર	૧૫૬
૨૫	ઉદ્યાદિત્યની કેદખાનાની સ્થિતિ	૧૬૧
૨૬	વિભાનો ત્યાગ કરવાનો પત્ર	૧૬૮
૨૭	મંજણા અને સીતારામને થયેલી ખટપટ	૧૭૨
૨૮	વસંતરાયની ઉદ્યાદિત્યને બચાવવાની ખટપટ.	૧૭૭

૨૯	ઉદ્યાદિત્યનું કેદમાંથી નાસી છુટવું.	...	...	૧૮૩
૩૦	રત્નમણીનો યુવરાજ ઉપર હુમલો...	...	...	૧૮૬
૩૧	લાલ કાણે સળગાવી તેની તપાસ.	...	...	૧૮૪
૩૨	વિભાની આશા અને રાણીની ચિંતા.	...	...	૨૦૩
૩૩	ઉદ્યાદિત્યને કેદ કરી વસંતરાયનું ખૂન કરવું.	...	...	૨૦૬
૩૪	ઉદ્યાદિત્યને દેશનિકાલની સજા ...	...	...	૨૧૬
૩૫	ઉદ્યાદિત્ય અને વિભાનું વિદાય થવું	...	...	૨૨૪
૩૬	વિભાનું એકલું રાજમહેલમાં જવું.	...	...	૨૨૮
૩૭	ઉદ્યાદિત્ય વિભા અને રામમોહનનો કાશીવાસ	...	...	૨૩૧

સર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરકૃત અત્યુત્તમ પુસ્તક.

રાજર્ષિ

ખાપી જવા આવ્યું છે. આ પુસ્તકમાં પંજુ છળપ્રપંચી લોકો સરળ સ્વભાવના અને પ્રમાણિક માણસોને પોતાની જાળમાં ફસાવી અધમ પ્રપંચ કરી તેમને કેવી રીતે સતાવે છે, છતાં પંજુ સત્ય અને પ્રમાણિકપણાથી આખરે પ્રપંચીઓ સપડાય છે અને સત્યવાદી રાજાનો વિજય થાય છે તેમાં અત્યંત રસમય ભાષામાં સ્થળે સ્થળે સત્યનો ત્યાગ ન કરવાનો અને આનંદમાં રહેવાનો ઉપદેશ અપાયેલો છે. કીંમત રૂ. ૧-૦-૦ પાકું પુઠું.

અરેબીયન નાઈટ્સ જેવીજ રસીક વાતોનો સંગ્રહ.

પર્શીયન નાઈટ્સ.

આ પુસ્તકમાં અરેબીયન નાઈટ્સ જેવીજ રસીક અને આનંદ વાતોનો સમાવેશ છે. એકવાર વાંચ્યા પછી આ પુસ્તક પુરું વાંચ્યા વગર હાથમાંથી મુકવું ગમતું નથી ને વારંવાર વાંચવાનું મન થાય છે. કીંમત રૂ. ૧-૮-૦.

વ્યવસ્થાપક, ભાગ્યોદય-અમદાવાદ.

વહુ ઠકુરાણી.

પ્રકરણ ૧ લું.

પતિપત્ની-વિચાર.

રાત ધણી વીતી ગઇ છે, ગરમીની મોસમ છે. પવન એવાં બંધ થઇ ગયો છે કે, ઝાડનું પાંદડું સરખું પણ હાલતું નથી, આ વખતે યશોહરના મહારાજા પ્રતાપાદિત્યનો મોટો પુત્ર ઉદ્યાદિત્ય પોતાના સુવાના ખંડમાં પોતાની પાસે બેઠેલી પોતાની સ્ત્રી સુરમા સાથે કાંઇક વાતો કરે છે.

સુરમાએ કહ્યું:—“ બહાલા, શું કરવું, સહન કરવું અને ધીરજ રાખીને રહેવું જોઇએ. એક દિવસ સુખનો પણ આવશેજ.”

ઉદ્યાદિત્ય:—“ હું ખીજું કાંઇ સુખ ઇચ્છતો નહોતો; પણ જો હું યશોહરના રાજબૂવનમાં યુવરાજ તરીકે ન જન્મ્યો હોત, તેમનો

પાટવીપુત્ર થઇને તેમના રાજસિંહાસનનો, તેમના સધળા ધનનો, સંપત્તિનો, માનમર્યાદાનો, યશ, પ્રતાપ અને મહત્વનો વારસ ન બન્યો હોત, પણ એક ગરીબમાં ગરીબને ત્યાં જન્મ્યો હોત, તો હું મને પોતાને ધણો લાગ્યશાળી માનત. બહાલી, કહે કયું એવું તપ છે કે જેથી મારી મનકામના પુરી થાય ?”

સુરમાએ કાંઈક વધુ અધીર થઇ યુવરાજનો જમણો હાથ પોતાના હાથમાં લેઇ ડબ્બાબો અને તેના મોં સામે જોઇ, એક દીર્ઘ-નિશ્વાસ નાંખ્યો. યુવરાજની ઇચ્છા પુરી કરવાને માટે તે પોતાના ગ્રાણ્ય પણ આપી શકવા તૈયાર હતી, પરંતુ ગ્રાણ્ય આપવાથી તેમની ઇચ્છા પુરી થઇ શકે તેમ નહોતી, જેથીજ તેને મહાન દુઃખ થતું હતું.

યુવરાજે કહ્યું:—“ બહાલી, મેં રાજને ઘેર જન્મ લીધો, છતાં પણ હું સુખી ન થયો. રાજભૂવનના સર્વ લોક જાણે છે કે મેં રાજ્યના ઉત્તરાધિકારી તરીકે જન્મ લીધો છે, કાંઈ સાધારણ બાળક તરીકે નહિ. મહારાજ મારી ઉપર નાનપણથીજ કડવી નજરથી જુવે છે. હું તેમનાં યશ અને પ્રતિષ્ઠાને સાચવી રાખીશ કે નહિ ! તેમના વંશના ગૌરવનું રક્ષણ કરીશ કે નહિ, અને રાજ્યનો બાર ઉઠાવીશ કે નહિ તેને માટે તેમને હંમેશાં શંકા થયાં કરે છે. સર્વે મારા દરેક કાર્યને તે સ્નેહની દૃષ્ટિથી ન જોતાં શંકાની દૃષ્ટિથી જુવે છે. મારા સંબંધી લોકો, મંત્રી, દરબારના સલાસદો અને પ્રજાગણ મારા સ્વ-ભાવ અને કામને જોઇને મારા ભવિષ્યનો નિર્ણય કરી ચૂક્યા છે. સર્વેએ માથું હલાવી કહ્યું છે કે:—“ આ કઠિન રાજ્યનું રક્ષણ હું કરી શકીશ નહિ. હું મૂર્ખ છું, સારા ખોટાની મને કાંઈ ખબર નથી. ” ધીરે ધીરે આ લોકો મારી અવગણ કરવા લાગ્યા છે. પિતા મારાઉપર અવિશ્વાસ રાખે છે. તેમણે હવે તો મારી આશા પણ મૂરી

દીધી છે, અને મને બૂલી ગયા છે. કોઈ પણ દિવસે તે મને સંભાળના નથી. હું ક્યાં રહું છું કે શું કરું છું તેની તપાસ પણ હવે તે કરતા નથી.”

સુરમાની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં, તેણે નિઃશ્વાસ નાંખી કહ્યું:—“અહા! આવું કાણુ સહન કરી શકે?” સુરમાને આ સાંભળી ઘણું દુઃખ થયું, તેની સાથે કાંઈક ક્રોધ પણ થયો. તેણે ફરી કહ્યું, “જે લોકે આપને મૂર્ખ કહે છે તેજ મૂર્ખ છે.”

ઉદ્યાદિત્ય કાંઈક હસ્યો. તેણે સુરમાની દાઢી ઉપર હાથ મૂકી તેના રોષાન્વિત લાલ મેનિ હલાવી કહ્યું:—“નહી, બહાલી, મને રાજ્યની ઇચ્છા નથી. મારી ઘણીવાર તેમણે પરીક્ષા કરી છે. હું જ્યારે સોળવર્ષનો હતો ત્યારે મહારાજાએ મને કામ શીખવને બહાને હુસેનખાલી પરગણાનો બાર મારા હાથમાં સોંપ્યો હતો. છ મહિના પણ થયા નહિ હશે એટલામાંજ ત્યાં ઘણી ગડબડ મચી રહી. મહેસુલ જોઈએ તે પ્રમાણે વસુલ ન થયું. પ્રજા મને આશિર્વાદ આપવા લાગી, પણ રાજ્યના અમલદારો મારા વિરુદ્ધહરીકન રાજાને ભરવવા લાગ્યા. રાજદરબારના સર્વ માણસોએ નિશ્ચય કર્યો કે, યુવ-રાજા જ્યારે રૈયતનો આટલોખર્ચો પક્ષ લે છે ત્યારે તે રાજ્ય શું કરી શકશે?” હવે તો તે મારીતરફ પણ જોતા નથી. અને કહે છે કે, “આ કુત્તાંગાર તો રાયગઢના વસંતરાયકાકાના જેવો થવાનો. સતાર વગાડી નાચતો ફરશે અને રાજ્યનું નખોદ વાળી નાંખશે.”

સુરમાએ કહ્યું:—“પ્રિયતમ, સહન કરો, ધીરજ રાખો, ગમે તો તે હજાર ગુન્હા કરે તોપણ આપના પિતા છે. આજકાલ તેમના હૃદયમાં રાજ્યની વૃદ્ધિ કરવાની દુરાશા છતાં રહી છે. જેની

તેમના હૃદયમાં સ્નેહનું સ્થાન નથી. જેમ જેમ તેમની આશા પૂરી થતી જશે તેમ તેમ તેમનામાં સ્નેહ ઉભરાતો જશે.”

યુવરાજે કહ્યું:—“ જહાલી, તું બુદ્ધિવાન અને દૂરદર્શિની છે તેમાં સંદેહ નથી. પણ આ વિષયમાં તું ભૂલે છે. પ્રથમ તો આશાની અવધી નથી, અને બીજું એ છે કે પિતાના રાજ્યની હદ જેમ જેમ વધતી જશે, જેમ જેમ અધિક રાજ્ય તેમને પ્રાપ્ત થતું જશે, તેમ તેમ તેને સાચવવાનો ભય પણ તેમના મનમાં વધતો જવાનો, અને રાજકાર્ય જેટલું વધશે તે પ્રમાણમાં તેમને મારે માટે શંકા પણ વધતી જશે.”

સુરમાના સમજવામાં કાંઈ ભૂલ નહોતી, તોપણ તેણે પોતાની ભૂલ છે એમ માની લીધું. વિશ્વાસબુદ્ધિની પણ હદ હોય છે. તે કેવા પ્રકારે વિશ્વાસ રાખી શકે? ઉદ્યાદિત્યનીજ વાત તેને ઠીક લાગી.

ઉદ્યાદિત્ય બોલ્યો:—“ હું અહીં લોકોની કૃપાદષ્ટિ કે અપમાન-સૂચક દષ્ટિને ન સહન કરતાં, જે છાનોમાનો રાયગઢના દાદાસાહેબની પાસે જઈ શકું, તો પિતાજી મારું કાંઈ અહિત કરી શકશે નહિ. હાય ! મને ત્યાં કેવું સાઈં ગમત ! ત્યાં સુંદરતા યુક્ત અનેક બાગ જોવામાં આવત, ગામના લોકોને ઘેર જઈ શકત, રાતદિવસ રાજસીકાઈમાં રહેવું ન પડત, તે ઉપરાંત ન્યાં દાદાજી રહે છે. ત્યાં શોક કે દુઃખનું તો નામ જ નહિ. જાણે ત્યાંથી શોકને દુઃખ ત્રણ ત્રણ માઇલ દૂર નાસી જાય છે. ત્યાં ગાવા બજાવવાના હર્ષથી ચારે દિશાઓ ભરી દેવામાં આવે છે. તેમની આસપાસ ચારે તરફ આનંદ, ઉમંગ, મૈત્રી, અને શાંતિ છવાઈ રહે છે. ત્યાં જતાંજ ‘હું યશોહરનો યુવરાજ છું,’ એ વાતને બૂલી જઈ છું. હા, એક વાત યાદ આવે છે, તે શું સહેજ બૂલી જવાય ? જ્યારે મારી ઉમ્મર અઢાર વર્ષની હતી, જ્યારે હું રાયગઢમાં દાદાજીની પાસે રહેતો હતો, વસંતનો પવન વાતો હતો, ચારે

તરફ કુંજવનની શોભા ફેલાઈ રહી હતી, કાચક અને પપૈયા ન્યાં ત્યાં, ખીનેલા વૃક્ષો ઉપર ટહુકાર કરી રહ્યાં હતાં. તે વસંતઋતુમાં, તે કુંજવનમાં, મેં રૂક્મિણીને જોયું.”

સુરમા બોલી ઉઠી:—“ એ વાત મેં ઘણીવાર સાંભળી છે.”

ઉદ્યાદિત્ય:—“ એકવાર ફરી સાંભળ, કાંઈ કાંઈ વાતો મારા મનમાં એવી ભરેલી છે કે જે ઘણીવાર મારા ચિત્તમાં કારીલા પહોંચાડે છે. જો તે વાતને બહાર ન કહાડું તો તેના ધાથી માંડે કલેજાં ફાટી જાય. તે વાત તને કહેવાથી મને હાલ પણ શરમ આવે છે, જેથી હું તને તે વારંવાર કહું છું. જે દિવસે શરમ નહિ આવે, કષ્ટ નહિ થાય તે દિવસથી હું સમજીશ કે મારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત થઈ ગયું, અને તે દિવસ પછી હું તે વાત ફરી કહીશ નહિ.

સુરમા:—“ પ્રાણનાથ! પ્રાયશ્ચિત કેવું? જો આપે પાપ કર્યું હોય તો તેમાં પાપનો દોષ છે, આપનો નહીં. હું શું આપના હૃદયને નથી ઓળખતી? અંતર્યામી ભગવાન શું આપના પવિત્રહૃદયના ભાવને નથી સમજતા?”

ઉદ્યાદિત્ય કહેવા લાગ્યો:—“ રૂક્મિણી મારાથી ત્રણ વર્ષે મોટી હતી. તે વિધવા હતી અને વળી એકલી રહેતી હતી. દાદાજીની દયાથી તે રાયગઢમાં સુખથી રહેતી હતી. યાદ નથી કે તે પહેલવહેલી મને ચતુરાંધથી ફસાવીને કેવી રીતે લઈ ગઈ. એ વખતે મારા મનમાં મધ્યા-હ્નકાળની લૂ ચાલી રહી હતી. એટલું પ્રખર તેજ હતું કે જેથી હું સારાખોટાનો કાંઈ વિચાર કરી શક્યો નહિ. જાણે કે તે વખતે મારે માટે ચારેતરફ આ સંસાર તેજોમય બાકથી ઢંકાઈ રહ્યો હતો. આખા શરીરનું લોહી ઉકળવા માંડ્યું. સાંડે ખોડું કાંઈ જાણી શકાયું નહિ. રસ્તો, પૂર્વ, પશ્ચિમ સર્વદિશા મારી આંખો આગળ

ફરવા લાગ્યાં. તે પહેલાં મારા મનની એવી અવસ્થા કદીપણ થઈ નહોતી. અને તે પછી પણ એવી અવસ્થા કદીપણ થઈ નથી. કાણુજાગે કે કેમ, ભગવાને શાનેમાટે આ દુર્બળ, બુદ્ધિહીન હૃદયને અયોગ્યરીતે એક દિવસને માટે આવીરીતે ઉત્તેજિત કરી નાંખ્યું. જાણે એકજ પલમાં જગત્ આ દુર્બળહૃદયને ખેંચીને કુમાર્ગે લઈ ગયું. હે ભગવાન! મેં શો અપરાધ કર્યો હશે કે આ પાપથી એકજ ઘડીમાં તમે મારા જીવનની સઘળી સ્વચ્છતા કાળી બનાવી દીધી. ક્ષણભરમાંજ દિવસની રાત બનાવી દીધી, અને જાણે મારા હૃદયની પુલવાડીમાં ખીલેલાં માલતી અને જીર્ણનાં ફૂલો પણ લગ્ન-થી કાળાં થઈ ગયાં.”

ઉદ્યાદિત્ય આગળ કાંઈ બોલી શક્યો નહિ. મોં શીકું પડી ગયું, આંખો મીંચાવા લાગી. જાણે કે તેના માથાથી પગ સુધી વીજ-ળીનો તાર દોડવા લાગ્યો.

મુરમા જરા અણુગમાથી બોલી:—“આપને મારા સમ છે, આ વાતને આપ ફરી આગળ ન વધારશો.” થોડીવાર સૂધી તો ઉદ્યાદિત્ય ચૂપ રહ્યો. તે પછી તે પાછો કહેવા લાગ્યો. “શું કહું, જ્યારે ચિત્ત-નો વેગ શાંત થયો, જ્યારે સર્વપદાર્થો પૂર્વવત્ જણાવા લાગ્યા, જ્યારે હું સંસારને સ્વપ્નનું એક દૃષ્ય ન માનીને પ્રકૃતિનું કાર્ય-સ્થળ માનવા લાગ્યો; ત્યારે મારામનની જે અવસ્થા થઈ તે તને હું શું કહું! ક્યાંથી ક્યાં આવી પડ્યો, સો, હજાર, લાખ ગાઉ દૂર, પાતાળના ઘોર અંધકારના ઊંડા ખાડામાં જાણે પલ્લકમાંજ એકદમ ગળ્યડી પડ્યો. દાદાજી મને બોલાવીને એકદમ લઈ ગયા. તેમની આગળ હું શું મોં બતાવું. સાચું પૂછો તો ત્યારથી મારે રાયગઢ છોડવું પડ્યું. પરંતુ દાદાજી મને મળ્યા વગર રહી શકે તેમ નહોતું. તે મને વારં-

વાર બોલાવે છે; પરંતુ મને એટલોબધો સંકાય થાયછે કે હું ત્યાં કાઠપણુ રીતે જવા ઇચ્છતો નથી. દાદાજીના બોલાવ્યા છતાં પણ જ્યારે હું તેમની પાસે જતો નથી, ત્યારે તે જાતે મને અને વિભાને મળવા માટે અહીં આવે છે. તેમનામાં કાઠપણુ પ્રકારની ઇર્ષ્યા નથી. ગ્લાનિ નથી, અને કાંઈ નથી. તે કદિ મને એમ પણ પૂછતા નથી કે, “તું રાયગઢ કેમ નથી આવતો?” તે અમને જોઈને ધણાજ પ્રસન્ન થાય છે, જેથી તે ધણી વાર અહીં આવે છે અને એક બે દિવસ રહીને પાછા ચાલ્યા જાય છે.”

ઉદ્યાદિત્યે તે પછી પોતાના વિશાલ નેત્રોથી અત્યંત કામળ, અને પ્રેમભરી દૃષ્ટિથી સુરમાના મોં તરફ જોયું.

સુરમાએ મનમાં ને મનમાં કહ્યું:—જોઉં, હવે કઈ વાત નીકળે છે. તેણે જરા માથુ નમાવ્યું, તેનું ચિત્ત ચંચળ થયું. યુવરાજે પોતાના બંને હાથ તેના ગાલપર રાખીને, કામળતાથી તેના નીચે ઝુકેલા મોંને ઉંચું કરી તે તેની પાસે જઈને બેઠો. તેણે ધીરે ધીરે તેના માથાને પોતાના ખભાઉપર મૂકીને પ્રેમાલિંગનપૂર્વક કહ્યું:—“તે પછી શું થયું? તે હું તમારી પાસેથી સાંભળવા ઇચ્છું છું.”

“ખ્યારી, તારૂં આ બુદ્ધિથી ચમકતું, શાંતભાવથી ભરેલું. હાસ્યવિકસિત કામળ અને પ્રેમમય પ્રસન્નમુખ ક્યાંથી ઉદય પામ્યું? મારા આ ગાદઅંધકારનો નાશ થવાની શું આશા હતી? મારી ઉષા તું છે, મારી પ્રભા તુંજ છે, તું ન હોત તો હું આ પ્રકારે ધોરઅંધકારમાં પડ્યો રહત. ક્યા મંત્રબળથી તેં વાતની વાતમાં મારા આ અંધકારને દૂર કર્યો.” યુવરાજે વારંવાર સુરમાનું મોં ચૂંખીને પોતાની કૃતજ્ઞતા પ્રકટ કરી. યુવરાજે કહ્યું:—“આટલા દિવસ પછીજ મેં ખરી રીતે મારા જીવનનો આધાર મેળવ્યો. તારા મોંથીજ મેં સાંભળ્યું કે

—“ હું મૂર્ખ નથી. ” આજે મેં તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો અને સાચું માન્યું. બુદ્ધિ અંધકારમય નાની ગલીની માફક વાંટીચૂંકી, સાંકડી કે ઉંચીનીચી નથી, એ હું આજે તારી પાસેથી શીખ્યો. તે રાજમાર્ગની માફક સરળ, સરખી અને ખૂબ લાંબી પહોળી છે. પ્રથમ હું મારા પોતાના ઉપર તિરસ્કાર કરતો હતો, મારી મારે હાથેજ અવગણ કરતો હતો. કોઈ કામ કરવાને માટે મારામાં ઉત્સાહ નહોતો. હું સર્વદા સાહસહીન અને કાયર બની રહ્યો હતો. મારું મન જેને સત્ય માનતું હતું તેને સંશયાત્મિક બુદ્ધિ અસત્ય કહીને મને ખેતરતી હતી. મારી સાથે જે કોઈ જેવો વ્યવહાર કરતું તેને હું સહન કરતો. હું સારાનરસાનો વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરતો નહોતો. આટલા દિવસ પછી આજે મેં જાણ્યું કે હું કાંઈ માટીનું પુતળું નથી. આટલા દિવસ હું કાદવમાં ઢંકાયેલો હતો. આજે તેં મહને બહાર પ્રકાશમાં આણ્યો છે. બહાલી, આજે તેં મહને નવીનરૂપમાં પ્રતિત કર્યો છે. મારો તારા ઉપર સંપૂર્ણ ભરોસો છે. જ્યારે તું મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે ત્યારે હું તારા ઉપર નિઃશંક લાવથી વિશ્વાસ કેમ ન રાખું ? તેં આ માખણથી પણ કામળ શરીરમાં આટલું બળ ક્યાંથી મેળવ્યું કે મહને આવો બલિષ્ઠ બનાવી દીધો ? ”

સુરમા પોતાના અસીમ અને રનેહાળલાવથી પતિના બંને હાથને ખસેડીને તેની છાતીસાથે લપાઈ ગઈ. તે સંપૂર્ણ આત્મત્યાગની દૃષ્ટિથી તેના મોં સામે જોવા લાગી. તેના અનુરાગપૂર્ણ નેત્રાએ સાફ સાફ કહી દીધું કે—“ મારે તમારાવગર ખીજું કોઈ નથી. તમેજ સર્વ કાંઈ છો. ”

નાનપણથીજ ઉદ્યાદિત્યનું તેના સંબંધિયોથી અપમાન થતું હતું. તેથી ધણીવાર તે રાત્રે સુરમાની પાસે સેંકડો વાર કહેતી પો-

તાની રામકહાણી સંભળાવીને પોતાના હૃદયનો ખોળે હલકો કરતો હતો.

ઉદ્યાદિત્યે કહ્યું:—“ સુરમા, આવીરીતે ફટલા દિવસ ચાલશે ? આ રાજદરબારમાં સભાસદો મારાઉપર એક પ્રકારની વિલક્ષણ કૃપાદષ્ટિ રાખે છે. આ તરફ હવેલીમાં મા તારી ખખર લે છે. નોકરો અને દાસીઓ પણ તારું માન સાચવતાં નથી. મારાથી કોઈને કાંઈ કહેવાનું સાહસ થતું નથી જેથી ચૂપ રહ્યાવગર છૂટકોજ નથી; તેથીજ હું સર્વ સહન કરું છું. બહાલી, તારો સ્વભાવ કાંઈક ઉગ્ર છે, તોપણ તારે હાલ જે કાંઈ ખતે તે સહન કરવું. જ્યારે તને હું સુખ ન આપી શક્યું, જ્યારે મારા સંબંધથી તને કેવળ અપમાન અને કટુજ સહન કરવા વખત આવ્યો, ત્યારે મારી સાથે તારું લગ્ન નજ થયું હોત તો સારું થાત.”

સુરમા—“ પ્રાણનાથ, આપ આ શું કહો છો ? મારે માટે આ વખત યોગ્યજ છે. સુખી સ્થિતિમાં હું કાંતી સેવા કરી શકત ? સુખના દિવસોમાં હું એક માત્ર વિલાસનીજ વસ્તુ હોત. એક પ્રકારનું રમકડુંજ હોત. આ સર્વ દુઃખોને સહન કરીને મારા મનમાં એ સુખ થાય છે કે આપ મને આપના દુઃખમાં મદદગાર તરીકે માનો. આપને જેમ દુઃખનું સહન કરવામાં અતુલ આનંદ થાય છે, તેમ હું પણ તે આનંદનો ઉપભોગ કરી રહી છું. મને જો કે કાંઈ ખેદ તો થાય છે, તે માત્ર એટલોજ કે હું આપના સમસ્ત દુઃખને મારાઉપર કેમ લઈ શક્તી નથી ? ”

યુવરાજ કાંઈક વારસૂધી સુરમાના મોં તરફ જોઈ રહ્યો, આખરે બોલ્યો—“ બહાલી, હું મારે પોતાનેમાટે કાંઈ પરવા કરતો નથી. મારાથી તો સર્વ સહન કરી શકાય છે, પણ મારે માટે

તું કેમ આ દુઃખને સહન કરે છે ? ખરી સ્ત્રીએ પતિની સાથે જેવું વર્તન રાખવું યોગ્ય છે તેવુંજ વર્તન તું મારી સાથે રાખે છે જેથી મને હવે કોઈપણ પ્રકારનું કષ્ટ જણાતું નથી. મારા મનમાં જ્યારે કોઈ પ્રકારનો કંઈ ખેદ થાય છે ત્યારે તું મને આશ્વાસન આપીને માફ સાંત્વન કરે છે. અને તેને માટે તું હંમેશાં બરોબર ધ્યાન આપે છે. પરંતુ હું તારો સ્વામી થઈને તને અપમાનિત અને ગ્લાનિના દુખથી બચાવી શકતો નથી. અને તને કંઈ સુખ આપી શકતો નથી. તારા પિતા શ્રીપુરાધીશ મારા પિતાની પ્રધાનતાનો સ્વિકાર કરતા નથી અને પોતાને યશોહરના તામેદાર પણ સમજતા નથી, તેથી પિતાજી રૂષ્ટ થઈને તેને બદલે તારી અવગણના કરીનેજ પોતાનું મહત્ત્વ માને છે. તારું બહેને કોઈ અપમાન કરે તોપણ તે તેનાઉપર ધ્યાન આપતા નથી. તે સમજે છે કે, તેમણે જે તને પુત્રવધુ બનાવીને પોતાના ઘરમાં જગ્યા આપી છે, એજ તારે માટે ધણું છે. જ્યારે આ સર્વ વાતો સાંભળી આવે છે ત્યારે ધણીવાર એવું થાય છે કે આ સર્વ છોડીને માત્ર તને સાથે લઈને કંઈ ચાલ્યો જાઉં. આજ તો હું ધણા દિવસથી ચાલ્યો ગયો હોત, પણ તેજ મને રોકી રાખ્યો છે.”

રાત ધણી વિતી ગઈ છે. સંધ્યાકાળના તારાઓ ધણા અસ્ત થઈ ગયા છે અને ગંભીર રાત્રિના તારાઓનો ઉદય થતાં માંડ્યો છે. કિલ્લાના દરવાજા ઉપર પહેરેદારોના ફરવાનો ધણુસારો જણાય છે. આખો સંસાર નિદ્રાદેવીના ખોળામાં વિશ્રામ લઈ રહ્યો છે. શહેરની રોશની બિલકુલ બંધ થઈ ગઈ છે, સર્વનાં ઘરનાં દાર બંધ છે. માત્ર એકાદ શિયાળવા સિવાય બીજું કોઈ પ્રાણી બહાર ફરતું જણાતું નથી.

ઉદ્યાદિત્યના સુવાના ખંડનું દ્વાર ખંધ હતું. એકાએક બહારથી કોઈએ કમાડ ખખડાવ્યું. ઉદ્યાદિત્યે ઝટ બહાર નીકળીને બારણું ઉઘાડ્યું. જોયું તો વિલા ઉભી છે. તેણે પૂછ્યું:—“કેમ વિલા ? શું છે ? આ વખતે તું અહીં ક્યાંથી આવી ?”

વાચકો સમજી ગયા હશે કે વિલા એ ઉદ્યાદિત્યની બેહેન છે.

વિલાએ કહ્યું—“ મને લાગે છે કે સર્વનાશ થયું ! ”

સુરમા અને ઉદ્યાદિત્યે એક સાથે પૂછ્યું:—“ કેમ, છે શું ? ”

કપિતસ્વરે વિલાએ ધીમેથી કાંઈક કહ્યું. કહેતાં કહેતાં તે રડી પડી, અને બોલી:—“ ભાઈ, હવે શું થશે ! ”

ઉદ્યાદિત્યે કહ્યું:—“ રડીશ નહિ, હું હમણાં જ જઈ છું. ”

વિલાએ કહ્યું:—“ નહિ, તમે ન જશો. ”

ઉદ્યાદિત્ય—“ કેમ વિલા ? ”

વિલા—“ તમારા ગયાની વાત જાણી પિતાજી તમારા ઉપર ગુસ્સે થઈ જશે. ”

સુરમા—“ વિલા, શું હાલ તે વિચાર કરી બેસી રહેવાય ? ”

ઉદ્યાદિત્ય કપડાં પહેરી કેડે તલવાર લટકાવી, જવાને માટે તૈયાર થયો. વિલાએ તેનો હાથ પકડીને કહ્યું:—“ ભાઈ, તમે ન જશો. પણ કોઈ બીજા માણસને મોકલો, કેમકે મારો જીવ ગભરાય છે. ”

ઉદ્યાદિત્યે કહ્યું:—“ ગભરાવાની કાંઈ જરૂર નથી. મને જવા દે, હાલ ઉભા રહેવાનો વખત નથી. ” એમ કહી તરતજ તે પોતાના બંગલામાંથી બહાર નીકળ્યો.

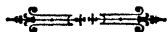
વિલાએ સુરમાનો હાથ પકડીને કહ્યું:—“ ભાભી, કદાચ પિતાજી જાણશે તો ? ”

સુરમાએ કહ્યું:—“ જાણશે તો શું થઈ જશે ? અમારા ઉપર તે-

મનો સ્નેહ ક્યાં છે. અને જે થોડો ધણો હશે તે વળી જતો રહેશે એજ કે બીજું ? તેથી કાંઈ બધી જવાય ? ”

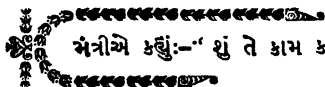
વિભાએ કહ્યું:—“ ના, ભાબી મને તો ધણી બીક લાગે છે. બે કદી કાંઈ શિક્ષા કરે તો ? ”

સુરમાએ દીર્ઘશ્વાસ લઇ કહ્યું,—“ મને પૂરો વિશ્વાસ છે. જગતમાં જેનો કોઇ રક્ષક નથી તેની રક્ષા કરનાર ભગવાન છે. ” “ હે ઇશ્વર ! તું તારા નામને કલંકિત ન કર. તારા ઉપર મારી જે દૃઢ શ્રદ્ધા છે, તેનો નાશ ન કર ! ”

પ્રકરણ ૨ બું.

પ્રતાપાદિત્ય અને મંત્રીની મસલત.

મંત્રીએ કહ્યું:—“ શું તે કામ કરવું ગોઝાય છે ? ”

પ્રતાપાદિત્ય—“ કયું કામ ? ”

મંત્રી—“ કાલે આપે જેને માટે હુકમ કર્યો છે તે કામ. ”

પ્રતાપાદિત્ય (ક્રોધથી)—“ કાલે શો હુકમ કર્યો છે ? ”

મંત્રી—“ કાકા સાહેબના સંબંધમાં. ”

પ્રતાપાદિત્ય કાંઈક વધુ ગુસ્સે થઈને બોલ્યો, “ કાકાના સંબંધમાં ? શું ? ”

મંત્રી—“ મહારાજાએ હુકમ કર્યો છે કે,—યશોહર આવતાં જ્યારે વસંતરાય સિમલતલીની હદમાં આવે ત્યારે—”

પ્રતાપાદિત્યે મોં ચઢાવીને કહ્યું—“ત્યારે, ત્યારે શું કરો છો ?
ઝટ બોલી દોને ?”

મંત્રી—“ ત્યારે બે પડાણો જઈને—”

પ્રતાપાદિત્ય—“ હાં. ”

મંત્રી—“ તેમને મારી નાંખવા ?”

પ્રતાપાદિત્ય અત્યંત ગુસ્સે થઈને બોલ્યો—“ સાંભળો દિવાન,
તમે આમ બાળકની માફક શું વાત કરો છો ? એક વાતનો જવાબ
સાંભળવાને માટે દસ વાતો કેમ પૂછો છો ? કામની વાત પૂછતાં શું
તમને શરમ આવે છે ? રાજકાર્યના સંબંધમાં હવે તમારી અવસ્થા
પૂરી થઈ લાગે છે. હવે તમારે માટે ચોથી અવસ્થાની ચિંતાનો સ-
મય થયો છે, આટલા દિવસથી તમે તમારી નોકરી છોડવાને માટે
રાજીનામું કેમ આપતા નથી ?”

મંત્રી—“ મહારાજ, આપ મારા અભિપ્રાયને વિચારપૂર્વક સાંભ-
ળતા નથી ?”

પ્રતાપ—“ હું પૂર્ણ વિચારથીજ સર્વ વાતો સાંભળું છું. હું
તમારી મતલબને સારી રીતે સમજું છું. ઠીક! હું એક એ વાત
પૂછું છું કે, હું જે કામ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું, તેનું શું તમે ત-
મારા મોંથી નામ પણ દઈ શકતા નથી ? તમારે મારા તે કામનો
વિચાર કરવો ઘટે છે કે જ્યારે હું તે કામ કરવાનીજ ઇચ્છા રાખું
છું ત્યારે તમારે સમજવું જોઈએ કે, તેની કાંઈ વિશેષ અગત્ય છે.
મેં ધર્મનો પણ સાથે સાથે વિચાર કરેલો છે.

મંત્રી—“ મહારાજ હું તો—”

પ્રતાપ—“ સાંભળો, પ્રથમ મારી સર્વ વાતને બરોબર સાંભળો.
હું જ્યારે આ કામને માટે—અર્થાત મારા કાકાને મારવા માટે તૈયાર

થયો છું, ત્યારે તમારા કરતાં મેં તેને માટે બરોબર વિચાર કરેલો છે. તમે પાપ લાગશે એવો વિચાર કરતા હશો, પણ તેમાં પાપ કાંઈ નથી. યવન લોકોએ આ પવિત્ર ભારતદેશમાં આવીને જે ધોર અત્યાચારનો આરંભ કરી દીધો છે, કે જે અત્યાચારથી આપણા દેશના સનાતનધર્મનો નાશ થવા માંડ્યો છે, રજપૂતો મુસલમાનોને પોતાની પુત્રિઓ આપવા લાગ્યા છે. હિંદુઓ પોતાના આચાર વિચારથી દિવસે દિવસે બળ્ડ થતા જાય છે. તે સનાતનધર્મનો ફરી પાછો ઉદ્ધાર કરવાને માટે હું એ મ્લેચ્છોને દૂર નસાડવા ઇચ્છું છું.”

મારી આ પ્રતિજ્ઞાને પાળવાને માટે વધુ બળની જરૂર છે. હું ધારું છું કે:—“ આખા બંગદેશના રાજમહારાજો મારી આજ્ઞાનું પાલન કરીને તે પ્રમાણે કામ કરશે. જે લોકો યવનોના મિત્રો છે તેમને ચમપુરી પહોંચાડ્યા વગર મારા આ ઉદ્દેશની સિદ્ધિ થવાની નથી. કાકા વસંતરાય મારા પૂજ્ય છે, પરંતુ સાચું બોલવામાં કાંઈ પાપ નથી; તે મારા વંશમાં એક કલંકરૂપ છે. તે પોતે પોતાને મ્લેચ્છોના દાસ તરીકે માને છે. તો તેના લોકોની સાથે પ્રતાપદિત્ય કાંઈ પણ સંબંધ રાખવાની ઇચ્છા રાખતા નથી. ગુમડું થતાં લોકો તેના બગડેલા ભાગને નસ્તર મૂકાવી પોતાના અંગને પણ કપાવી નાંખે છે. તેમ મારી પણ એવી ઇચ્છા છે કે મારા વંશના કલંકરૂપ અને બંગદેશના વ્રણસ્વરૂપ વસંતરાયનો નાશ કરીને રાયવંશનું રક્ષણ કરવું અને બંગદેશને બચાવવો.”

મંત્રીએ કહ્યું:—“ આ વિષયમાં તો મારો મહારાજની સાથે કાંઈ પણ મતભેદ નથી.”

પ્રતાપદિત્યે કહ્યું:—“ હા, મતભેદ હતો, સાચું કહ્યો, અને હજી પણ છે. જીવો દિવાન, જ્યાં સુધી મારા વિચારની સાથે તમારો વિચાર ન

મળે ત્યાં સુધી તમે તમારો ખરો અભિપ્રાય મને જણાવો, અને જે તમારામાં એટલું સાહસ ન હોય તો તમે દિવાનપદને યોગ્ય નથી. જે કાંઈ પ્રકારનો કાંઈ વિષયમાં સંદેહ હોય તો તે તમે મને કહો, અને મને તેને માટે વિચાર કરવા દો. તમે એમ સમજો છો કે કાકાને મારવા એ એક પાપ છે. કહો, હજી પણ તે વાત તમારા મનમાં ઘોળાયાં કરે છે કે નહિ? સાંભળો, જુરો આપની આગ્રાથી પંરશુરામે પોતાની માને પણ મારી નાંખી હતી, તો ધર્મને માટે શું હું મારા કાકાને ન મારી નાખું?”

આ વિષયમાં—અર્થાત ધર્મ—અધર્મની આગ્રામાં મંત્રીને મત-બેદ નહોતો. મંત્રી જે રહસ્યને સમજતો હતો તેને રાજા જાણતા નહોતા. મંત્રી જાણતો હતો કે જે આ વાતમાં કાંઈ સંદેહ કરીશ તો રાજા ક્રોધે ભરાશે; પરંતુ પાછળથી પરિણામની વાત સમજીને મનમાં તે મનમાં પ્રસન્ન થશે. એમ ન કરવાથી કોઈ વખત મંત્રીના ઉપર રાજાનો વ્હેમ આવશે.

મંત્રીએ કહ્યું:—“મારા કહેવાની મતઘમ એ હતી કે દિલ્લીનો આદ્શાહ આ ખમર સાંભળીને નારાજ થશે.”

પ્રતાપાદિત્ય ગુસ્સાથી લાલચોળ થઈ ગયો, તે બોલ્યો:—
“હા, હા, નારાજ થશે! ભલે ને નારાજ થાય, નારાજ થવાનો અધિકાર દરેકને છે. દિલ્લીપતિ કાંઈ મારો ઈશ્વર નથી. તે નારાજ થવાથી બીજા ધણાય મનુષ્યો છે કે જે કંપી ઉકશે. માનસિંહ છે, ખીરખત્ર છે, આપણા કુલજૂવણ વસંતરાય છે અને તમે પણ છો. પણ તમે તમારા જેવા બધાંને સમજશો નહિ.”

મંત્રીએ જરા હસીને કહ્યું:—“જી હા, મોંના ક્રોધથી તો આપનો આ તાબેદાર કાંઈ બહીવે તેવો નથી, પણ તેની સાથે જે ઢાલનરવાર હોય

તો તો મને જરૂર બીક લાગવાનીજ. દિલ્લીપતીને ગુસ્સે કરતા પહેલાં પ્રથમ ઓઢામાં ઓછું પચાસહજાર માણસોનું સૈન્ય હોવું જોઈએ.”

પ્રતાપાદિત્ય જરા વિચાર કરીને બોલ્યો:—“ દીવાન, દિલ્લીશ્વરની બીક બતાવી મને મારા કામમાં નિરૂત્સાહ કરવાનો પ્રયત્ન ન કરો. હું તેમાં તમારી નાલાયકી સમજું છું.”

મંત્રી:—“ પણ સરકાર, એ વાત સાંભળી પ્રજા શું કહેશે ? ”

પ્રતાપ:—“ પ્રજા જાણશે ત્યારે ને ? ”

મંત્રી:—“ એવી વાત વધુ દિવસ છાની રહી શકતી નથી, આ વાત પ્રકટ થતાં આખો બંગદેશ આપનો વિરોધી થઈ જશે. જે અભિપ્રાયથી આપ આ કામ કરવાની ઈચ્છા રાખો છો તેનું મૂળ પણ ઉખડી જશે. આપ આપની મેળે રાજ્યબ્રષ્ટ થશો અને અનેક પ્રકારનાં વિધોને સહન કરવાં પડશે.”

પ્રતાપાદિત્ય—“ જુવો, હું જે કામ કરું છું તે પૂરો વિચાર કર્યા પછીજ કરું છું, અને તેથી જ્યારે હું કોઈ કામ કરવાનો આરંભ કરું ત્યારે તમારે મને આવો નકામો ભય બતાવી નિરૂત્સાહ કરવાનો પ્રયત્ન ન કરવો. હું ખાલક નથી, મેં તમને ડગલે અને પગલે વિધન નાંખવાને માટે રાજ્યમાં રાખ્યા નથી.”

મંત્રી આ સાંભળી ચૂપ રહ્યો. તેને રાજની બે આજ્ઞાઓનું પાલન કરવું પડતું. એક એકે “ જ્યારે મતભેદ પડે ત્યારે તેણે પોતાનો મત ખુલાદિલથી પ્રકટ કરવો, અને બીજી એકે,—પોતાનો વિરૂદ્ધ મત પ્રકટ કરીને તેને નિરૂત્સાહ કરવાનો પ્રયત્ન ન કરવો,” મંત્રી આજ સુધી તો આવી બેઅમલી આજ્ઞાઓનું પાલન સારી રીતે કરી શકતો પણ આજે તેમ થઈ શક્યું નહિ.

મંત્રીએ કાંઈ વિચાર કર્યા પછી કહ્યું:—“ મહારાજ, દિલ્લીશ્વર !

આ સાંભળતાંજ પ્રતાપાદિત્ય તરતજ વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો, “ પાછો દિલ્લીશ્વર ! દિવાન, દિવસમાં જેટલી વાર તમે દિલ્લીશ્વરનું નામ લ્યો છો તેટલી વાર જો ઇશ્વરનું નામ લેતા હોત, તો તેથી તમારો પરલોક સુધરી જત. જ્યાંસુધી માફે આ કામ પૂરું થાય નહિ, ત્યાં સુધી તમારે મારા આગળ દિલ્લીશ્વરનું નામ લેવું નહિ. જ્યારે આજે ખપોરે આ કામ પૂરું થયાની ખબર મારી પાસે આવી જાય ત્યાર પછી તમારે મારા આગળ દિલ્લીશ્વરના નામનો જપ કરીને તમારા મનની ઇચ્છા પૂરી કરવી, અને ત્યાં સુધી તમારે તમારા મનના આ વેગને રોકી રાખવો. ”

મંત્રી—પાછો ચૂપ થઇ ગયો. દિલ્લીશ્વરનું નામ મૂકી દઇ તેણે ફરી કહ્યું, “ મહારાજ, યુવરાજ ઉદ્યાદિત્ય—”

રાજાએ કહ્યું, “ દિલ્લીશ્વર ગયો, પ્રજા ગઇ, હવે આ નાના સરખા બાળકનું નામ સંભળાવી ડર દેખાડવા માગો છો ? ”

મંત્રીએ કહ્યું:—“ મહારાજ, આપ સમજવામાં મોટી ભૂલ કરો છો ! ” પ્રતાપાદિત્યે સ્વસ્થ થઇને કહ્યું:—“ તો શું કહો છો કહો ? ”

મંત્રીએ કહ્યું—“ કાલે રાતે યુવરાજ ઘોડાપર સ્વાર થઇને એકાએક કોણુજણે ક્યાં ગયા છે, તે હજુસુધી પણ પાછા આવ્યા નથી. ”

પ્રતાપાદિત્ય—“ તે ક્યાં ગયો છે ? ”

મંત્રી—“ પૂર્વ તરફ. ”

પ્રતાપાદિત્યે દાંત કસકસાવીને કહ્યું—“ ક્યારે ગયો ? ”

મંત્રી—“ કાલે અડધી રાતે. ”

પ્રતાપાદિત્ય—“ શ્રીપુરના જમીનદારની પુત્રી અહીં છે ? ”

મંત્રી—“ જી, હા. ”

પ્રતાપાદિત્ય—“ તે પોતાના આપને ઘેર રહે તેજ સાઈ છે. ”

મંત્રીએ આ વાતનો કાંઈ જવાબ ન આપ્યો.

પ્રતાપાદિત્યે કહ્યું:—“ ઉદ્યાદિત્ય કોઈ પણ વખતે રાજકુમાર થવાને યોગ્ય નથી. નાનપણથીજ તે પ્રજાની સાથે હળીમળીને રહે છે. મારો પુત્ર આવો નિવડશે એ કાણ જાણતું હતું ? સિંહના પુત્રને કંઈ સિંહ બનાવવો પડતો નથી. તેને સિંહ બનવાને માટે કોઈની પાસે શિક્ષણ લેવાની પણ જરૂર રહેતી નથી. ત્યારે ખરી વાત તો એ છે કે નરાણાં માતુલક્રમ: ” અનુસાર તેનામાં તેના મોશાળનો ગુણ વધુ જણાય છે. તે ઉપરાંત પાછો તેને શ્રીપુરના જમીનદારને ત્યાં પરણાવ્યો, જેથી તે પાછો ખીલકુલ હલકા સ્વભાવનો થઈ ગયો છે. ઇશ્વર કરે ને હવે નાનો રાજકુમાર રાજ્યને યોગ્ય થાય તો સાઈ કે જેથી મરતી વખતે મને કાંઈ ચિંતા ન રહે. થું તે હજી સુધી પણ પાછો આવ્યો નથી ? ”

મંત્રી—“ ના. ”

પૃથ્વી ઉપર પગ પછાડી પ્રતાપાદિત્યે કહ્યું—“ તો એક સિપાઈ સરખો પણ તેની સાથે કેમ ના ગયો ? ”

મંત્રી—“ સિપાઈ જવાને માટે તો તૈયાર હતો, પણ તેમણે સાથે લઈ જવાનું તેને ના કહ્યું. ”

પ્રતાપાદિત્ય—“ તે તેની પાછળ પાછળ પણ છાનો માનો કેમ ના ગયો ? ”

મંત્રી—“ જો તેમના ઉપર કોઈ પ્રકારનો કાંઈ વહેમ હોત તો તે તે જાત. ”

પ્રતાપ—“ વહેમ કેમ ના આવ્યો ? દીવાન, તમે મને સમજાવવા માગો છો કે તે લોકોએ સાઈ કામ કર્યું ? પણ તમારે એવી ગળત

વાતો મારા આગળ કરવી નહિ. પહેરેદારે પોતાના કામમાં ગફલત કરી છે. તે વખતે દરવાજા ઉપર કોણ હતું. તેને હમણાંજ મારી પાસે બોલાવી લાવો. પહેરેદારોની આવી અસાવધાનીથી જો મારું કામ નિષ્ફળ થયું તો યાદ રાખજો કે હું તેમની ખરાબી કરીશ. તમારે પણ સહન કરવું પડશે. તમે મારી સાથે નાહક આડીઅવળા દલીલો કરો છો. આ કામ નિષ્ફળ જશે તો બીજા બધા કરતાં તમે વધુ જવાબદાર છો. ”

પ્રતાપાદિત્યે પહેરગીરોને બોલાવા મોકલ્યું. પછી તેણે કેટલીકવાર-સુધી તો ગંભીરભાવ ધારણકરીને પછી દીવાંનને પૂછ્યું, “ હાં, તમે દિલ્લીશ્વરની શી વાત કહેતા હતા ? ”

મંત્રી-“ મેં સાંભળ્યું છે કે દિલ્લીશ્વરની આગળ આપની નાલાશીની વાત જાહેર થઇ છે. ”

પ્રતાપ-“ કોણે જાહેર કરી ? તમે કે યુવરાજ ઉદયાદિત્યે ? ”

મંત્રી-“ નહીં મહારાજ, હું તે શી રીતે કહી શકું કે કોણે કરી ? તેની ખબર હજી સુધી મળી નથી. ”

પ્રતાપાદિત્ય-લલ્લેને ગમે તે કહે, તેને માટે કાંઇ ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. દિલ્લીશ્વરનો વિચાર કરવાનો મારે છેને ? હુંજ તેના દાંડનો પ્રયત્ન કરીશ. હા, પેલા બે પકાણા હજી સુધી પાછા આવ્યા નહિ કે ? ઉદયાદિત્ય પણ હજી સુધી નથી આવ્યો કે ? પહેરેદારને જલ્દી બોલાવો. ”

પ્રકરણ ૩ જી.

યુવરાજનું યશોહર તરફ પ્રયાણ.

યુવરાજ તે ઊંજડ અને સુનકાર રસ્તામાં ઘોડો પુરપાટ-દોડાવતો ચાલ્યો જાય છે. રાત અંધારી છે. સડક સીધી અને લાંબી છે. નિઃશબ્દ રાત્રે ઘોડાની પડખી ચારે તરફ પ્રતિધ્વનિત થઈ રહી છે. કંઈ કંઈ જગ્યાએ કુતરાં ભસે છે. વળી કંઈક શિયાળ રસ્તા ઉપરથી નાસી જઈ પાસેની ઝાડીમાં ભરાઈ જાય છે. કંઈ કંઈ પક્ષીઓ કૌરવ કરી રહ્યાં છે. રસ્તામાં એક પણ મુસાફર આવતો જણાતો નથી. માત્ર એક હાડકાં નીકળેલો વૃદ્ધ લિખારી એક ઝાડ નીચે સડકને કિનારે સુતેલો જણાયો, પાંચ ગાઉ રસ્તો કાપ્યાપછી યુવરાજ એક મોટા મેદાનની વચ્ચે આવી રહ્યો. ઘોડાનો વેગપણ કાંઈક કમી કરવો પડ્યો. દિવસે વરસાદ પડ્યો હતો, જેથી જમીન ભીની થઈ જવાથી તેમાં ઘોડાના પગ પણ પેસી જતા હતા. કેટલીક વાર તો ઘોડો ઠોકર વાગતાં પડતો પડતો રહી જતો હતો. થાકી જવાથી તેનું નાક કુલી ગયું હતું, તેના મોંમાંથી શીથુના શી-સોટા નીકળી રહ્યા હતા તેનું પેટ વારંવાર શ્વાસ લેવાથી ડુલી ગયું છે પરસેવાથી તેનું આખું શરીર પલ્લળી ગયું છે પવન ખીલકુલ નથી. ગરમી વધતી જાય છે, હજી પણ રસ્તો ધણો બાકી છે, કેટલાંક જલા-

શય, કેટલાંક ખેતરો, કેટલાંક મેદાનો અને ઝાડીઓને વિતાવીને યુવરાજ એક કાચી સડક પાસે આવી પહોંચ્યો તેણે ત્યાંથી પાછો ધોડાને તીરની માફક છોડ્યો અને તેની પીઠ થાબડી, ઉત્સાહ આપતાં કહ્યું “ સુગ્રીવ ! ” આ સાંભળી ઘોડે ચક્રિત થઈ પોતાના કાનની ટીસીઓ ટટાર કરી પોતાના માલિકની તરફ ગરદન વાંટી કરીને જોયું, તે પછી તેણે ખૂબ હણહણાટ કર્યો, અને લગામ ઢીલી થતાં શ્વાસ ખેંચતો દોડવા લાગ્યો. તે એટલો બધો તીવ્રગતિથી દોડવા લાગ્યો કે ઉદ્યાદિત્યને પાસેનાં ઝાડ પણ બરોબર દેખાઈ શકતાં નહોતાં. આંકાશ તરફ જોતાં ઢગલાબંધ તારા અગ્નિના તણુખાની માફક ઉડતા જણાતા, બંધ પવન હવે કાનમાં સણસણાટ કરતો. ન્યારે ત્રણ પહોર રાત્ર વીતી ત્યારે યુવરાજ સિમલતલીની ઓરડી પાસે આવી પહોંચ્યો તેનો ઘોડો તેજ વખતે પછાડ ખાઈને પૃથ્વીઉપર પડ્યો જે ફરી ઉઠ્યોજ નહિ. યુવરાજે નમીને તેની પીઠ ઠોડી, તેનું મોં સીધું કરીને પોતાના લણી ફેરવ્યું અને સુગ્રીવ કહી વારંવાર બૂમ મારી, પણ તે જરાય હાલ્યો નહિ. યુવરાજે દિર્ઘનિશ્વાસ લઈ જોરથી બારણું ધકેલ્યું તેણે વારંવાર ધકેલવા છતાં પણ બારણું ઉઘડ્યું નહિ, પણ કાંઈએ અંદરથી પૂછ્યું:—“ કાણ છે ? આટલી રાત્રે કેમ બારણું ધકેલો છો ? ” તેણે જોયું તો એક હથિયારબંધ માણસ બારણા આગળ ઉભેલો છે.

યુવરાજે કહ્યું:—“ કામ છે, બારણું ઉઘાડો. ”

તેણે અંદરથી કહ્યું:—“ બારણું ઉઘાડવાની શી જરૂર છે ? જે પૂછવું હોય તે ત્યાંથીજ પૂછો ને ? ”

યુવરાજે કહ્યું:—“ રાયગઢના રાજા વસંતરાય અહિં છે ? ”

તેણે કહ્યું:—સાંજ સુધી તેમની આવવાની રાહ જોઈ હતી પણ

તે હજી સુધી અહીં આવ્યા નથી. મને લાગે છે કે કાંઈક કારણવશાત તે આજે આવ્યા નથી.”

યુવરાજે એ રૂપિયા હાથમાં લઈને કહ્યું:—“આ લ્યો.” તેણે ઝટ લઈને બારણું ઉઘાડી એ રૂપિયા હાથમાં લીધા. ત્યારે યુવરાજે તેને કહ્યું, “સાહેબ, મારે એકવાર તમારી ઓરડી તપાસવી છે કે કાણુ કાણુ અહીં છે.”

ઓરડીના રક્ષકે કાંઈક વહેમાઈને કહ્યું:—“નહિ, મહાશય, એ બની શકશે નહિ.”

ઉદ્યાદિત્યે કહ્યું:—“મને રોકશો નહિ, હું રાજધાનીનો અમલદાર છું અને એ ગુન્હેગારોની શોધમાં અહીં આવ્યો છું,”

આમ કહીને તેણે કોટડીમાં પ્રવેશ કર્યો, કોટડીના માલીકે પછી કાંઈ રકબંધ ન કરી, તેણે કોટડી તપાસી નાંખી પણ વસંતરાયને કે તેના નોકરને અંદર જોયા નહિ. તેમજ પેલા પઠાણો પણ અંદર મળ્યા નહિ, માત્ર એ યુવાન સ્ત્રીઓ અંદર સુતેલી જોઈ, તે ચમકાઈને બેડી થઈ ગઈ અને બોલી—“ખસો, કાણુ છે? અહિં શું તાડી રહ્યા છો?” પછી કોટડીની બહારનીકળી રસ્તાઉપર ઉભા રહી યુવરાજ વિચાર કરવા લાગ્યો, “ઠીક થયું કે તે આજે અહીં આવ્યા નથી કદાચ તે પૂર્વ તરફની કોઈ કોટડીમાં તો નહિ હોય? અને ત્યાં તેમની શોધમાં પઠાણો પણ ગયા હોય તો!”

આ પ્રકારના અનેક વિચારો કરતો કરતો તે ધીરે ધીરે આગળ ચાલ્યો. કાંઈક આગળ જતાં જોયું તો એક ઘોડેશ્વાર આવતો જણાયો. ન્યારે તે ધણોજ પાસે આવ્યો ત્યારે યુવરાજે તેને પૂછ્યું કે—“કાણુ છે? રતન તો ન હોય? આ સાંભળી તે તરતજ ઘોડા ઉપરથી ઉતરી પડ્યો અને યુવરાજને સલામ કરી બોલ્યો: “હા, હા, આપ આટલી રાત્રે અહીં ક્યાંથી?”

યુવરાજ:—“ તેનું કારણ હું તને પછી કહીશ, પણ એતો કહે કે દાદાજી ક્યાં છે.”

રતન:—“તેમનો તો આજે આ કાટડીમાં રહેવાને વિચાર હતો.”

યુવરાજ:—“ તો એમ કેમ ? અહીં તો તે છે નહિ.”

તેણે કુબ્ધ થઈને કહ્યું:—“ તેમને આજે સાંજ સુધીમાં મહારાજાએ મળવા બોલાવેલા હોવાથી તે તો આજે ત્રીસ નોકરને સાથે લઈને યશોહર તરફ ગયા છે. હું કામમાં રોકાઈ જવાથી પાછળ રહી ગયો છું.

ઉદ્યાદિત્ય:—“મને તમારો ઘોડો આપો. હું દાદાજીની શોધમાં જઈ છું. તમે પગ રસ્તે પણ આવી શકશો.”

પ્રકરણ ૪ થું,

વસંતરાયનું મરણના પંઝામાંથી બચી જવું.

સુનકર જગ્યામાં, સડકના કિનારા ઉપર, પીંપળના ઝાડ નીચે એક પાલખીની અંદર વસંતરાય બેઠેલા છે. તેમના નોકરો કોણ જાણે કે ક્યાંય ચાલ્યા ગયા છે. એક પકાણુ પાલખીથી જરા દૂર બેઠેલો છે. રાત એટલી બધી વિતી ગઈ છે કે તેમાં કોઈનો એક શબ્દ પણ સંભળાતો નથી. વસંતરાયે પૂછ્યું:—
“ખાંસાહેબ, તમે કેમ ન ગયા ?”

પકાણુ કહ્યું:—“ જી હજીર, હું કેમ જઈ ? આપે અમારાં ધન, અને માણસોના રક્ષણને માટે આપના તમામ નોકરોને મોકલ્યા તો આ ભયાનક રાત્રે આપને અહીં એકલા મૂકીને મારે પણ જતા

રહેવું એ શું વ્યાજખી છે ? આપ મને એવો સ્વાધી ન સમજશો. કોઈ શાયરે કહ્યું છે કે,—“ જે મારું ભુંડું કરે છે તે મારો રૂણિ છે, ખીજા જન્મમાં તેને તે રૂણ મને આપવું પડશે. જે મારું લલું કરે છે તેનો હું દેવાદાર છું. તે દેવું કોઈ વખતે પણ હું ચૂકવી શકું તેમ નથી.”

વસંતરાયે મનમાં કહ્યું:—“ વાહ, આ માણસ તો ઘણો સારો જણાય છે. કેટલીકવારે તેમણે પાલખીમાંથી પોતાનું માથું બહાર કાઢીને કહ્યું:—“ ખાંસાહેબ, તમે ઘણાજ સારા માણસ જણાવ છો.”

ખાંસાહેબે ઝટ સત્તામ કરી, ખાંસાહેબ પણ પોતાને તેવાજ સમજતા હતા. વસંતરાયે મશાલના અજવાળામાં તે પડાણનું મોં નોંધને કહ્યું:—“ તમે તો સારા ખાનદાન જણાવ છો.”

પઠાણે ફરી સલામ કરીને કહ્યું:—“ શું કહેવું, ઘણીજ અચરજની વાત છે ! મહારાજની વાત યોગ્ય છે.”

વસંતરાયે કહ્યું:—“ હાલ તમારી સ્થિતિ કેવી છે ? ”

પઠાણે દીર્ઘશ્વાસ લઈને કહ્યું, “ હજુર, હાલની સ્થિતિની વાત ન પૂછો, ઘણીજ ખરાબ હાલત છે. ઘણીજ મૂશ્કેલીથી દિવસ જાય છે. હાલ તો ખેતીવાડીથી થોડોઘણો ગુજરો નભે છે. કોઈ શાયરે કહ્યું છે કે,—“ હે વિધાતા ! તેં જે ધાસને ઘણુંજ નાનું બનાવ્યું છે, તેમાં તારી કાંઈ પણ કઠોરતા નથી, પરંતુ પીંપળના ઝાડને આટલું મોટું બનાવીને પણ તેને તું જીવાનીમાંજ નીચે પાડી દઈને ધાંસની સાથે બેશું કરી જમીન ઉપર સુવાડી દે છે. એથી તારા પાપાણહદયની કઠોરતાની તો અવધિજ જણાય છે.”

વસંતરાય ઘણાજ ઉદ્ધાસની સાથે બોલી ઉઠ્યા, “ વાહ, વાહ ! શાયરે કેવી ઉત્તમ વાત કહી છે. તમે હાલ જે બે વાતો કહી તે બખી લેવા જેવી છે.”

પડાણે મનમાં ને મનમાં વિચાર કર્યો કે, “ મારું નસીબ ઠીક જણાય છે, આ બુઢો તો ઘણો રસીકો જણાય છે. તેના દ્વારા ગરીબોને ઘણાજ ઉપકાર થતો હશે. ”

વસંતરાયે પોતાના મનમાં કહ્યું:—“ અહા ! જે એક વખતે મોટા માણસ ગણાતો હતો તેની આજે આવી ખરાબ હાલત ? ચંચળલક્ષ્મીની એ એક મહાન વિચિત્ર લીલા છે ” આખરે તેણે અધીર થઈને પડાણે કહ્યું:—“ તમારું બદન જેવું મજબુત અને સુશોભિત છે તેથી તો તમારી ઘણીજ ખુશીની સાથે પટ્ટણમાં ભરતી થઈ શકે. ”

પડાણે તુરત બોલી ઉઠ્યો:—“ હાં હજુર, શામાટે નહિ, હું પણ તેવુંજ ઇચ્છું છું. મારા આપદાદા અને પરદાદા સર્વ તલવાર હાથમાં લઈનેજ મરેલા છે. ”

વસંતરાયે હસતાં હસતાં કહ્યું:—“ જો તમે મારું કહેવું કબુલ કરો તો તલવાર હાથમાં રાખીને મરવાનો તમારો મનોરથ પૂરો થઈ શકશે; પરંતુ તે તલવાર કદી મ્યાનમાંથી બહાર પણ કાઢવી નહિ પડે. હું હાલ વૃદ્ધ થયો છું. પ્રજાગણ સુખચેતનામાં છે. ઇશ્વર ન કરે કે કદી યુદ્ધ કરવાની જરૂર પડે. ઉમર વીતી ગઈ છે, મેં તલ્વારને હવે હાથમાંથી મૂકી દીધી છે. હવે તલ્વારને હાથમાં રાખવાની જરૂર પણ શી છે ? તલ્વારને બદલે હાલમાં એક બીજી વસ્તુએજ મારો હાથ પકડ્યો છે “ તેમણે એવું કહેતાંજ બગલમાં રાખેલા સતારના તાર ઉપર એક બે આંગળી ફેરવી દીધી. ”

પડાણે માથું હલાવીને કહ્યું:—“ હજુર, ખરોખર છે. કહ્યું છે કે—તલ્વારથી દુશ્મનને જીતાય છે; પરંતુ સંગીતથી તો શત્રુ પણ મિત્ર બની જાય છે. ”

વસંતરાયે કહ્યું:—“ખાંસાહેબ, શું કહ્યું? સંગીતથી શત્રુ પણ મિત્ર બની જાય છે, કેવો ચમત્કાર?” આમ કહી કાંઈકવાર શાંત બની વિચાર કરવા લાગ્યા. જેટલો વિચાર કરવા લાગ્યા તેટલાજ તે વધુ ક્ષુબ્ધ થવા લાગ્યા કેટલીકવાર વિચાર કરીને બોલ્યા:—“તદ્વાર કે જે આવી ભયાનક વસ્તુ છે, તેનાથી શત્રુની શત્રુતાનો નાશ નથી થતો, કેવી રીતે કહું કે નાશ થાય છે? રોગીને મારીને રોગને નિવૃત્ત કરવો એ શું આરોગ્ય બનાવવાનું કહેવાશે? પરંતુ સંગીત એવી મધુર વસ્તુ છે કે, જેથી શત્રુનો નાશ ન થતાં તેનામાંથી માત્ર શત્રુત્વનોજ નાશ થાય છે.”

૪૬ વસંતરાય આ વિચારમાં એટલા બધા ઉત્તેજિત થઈ ગયા કે તે પાલખીમાંથી પગ બહાર કાઢીનેજ બેઠા, ને કહ્યું કે:—“ખાંસાહેબ, તદ્વારથી દુશ્મન જીતાય છે, પરંતુ સંગીતથી તો શત્રુ પણ મિત્ર બની જાય છે.”

પઠાણ:—“જી હાં, હજુર.”

વસંતરાયે કહ્યું:—“તમે એકવાર રાયગઢ આવો. હું ચશોહરથી પાછો આવીને તમારો યોગ્ય સત્કાર કરીશ.”

પઠાણે ખુશીથી કુલાર્ધ જઈ કહ્યું:—“આપ ચાહો તો શું ન કરી શકો?” તેણે મનમાં “મેં પણ એક ઉત્તમ ચકલી ફસાવી છે.” આવો વિચાર કરીને કહ્યું:—“સરકાર સતાર તો વગાડતા હશે.”

વસંતરાય:—“હા,” તેમણે તરતજ હાથમાં સતાર લઈને આંગળીએ ટોટી પહેરી બિહાગ રાગ ગાવા માંડ્યો. વચ્ચે વચ્ચે પઠાણ માથું હલાવીને કહેવા લાગ્યો કે—“વાહ, વાહ! શું કહેવું. બહુજ ઉત્તમ.” આથી વધુ ઉત્સાહિત થતાં પાલખીમાં બેસી રહેવું એ વસંતરાયને અસહ્ય થઈ પડ્યું. તેથી તે પાલખીમાંથી બહાર નીકળીને

સતાર વગાડવા લાગ્યા તે વગાડવાની ધુનમાં પોતાની રાજમર્યાદા, ગંભીરતા અને આત્મગૌરવ વિગેરે પણ બૂલી ગયા. સતાર વગાડતા વગાડતા તાલસૂર મેળવવા લાગ્યા. ગાયન સમાપ્ત થતાં પછાણે કહ્યું: “વાહ સાહેબ, આપનો સ્વરપણ કેવો મધુર છે.”

વસંતરાયે કહ્યું:—મારો સ્વર તો કાંઈ એવો ઉત્તમ નથી. પણ આ નિઃશબ્દ રાતમાં, અને ખુદ્દા મેદાનમાં સર્વનો અવાજ મધુર લાંંગે. મેં મારા સ્વરને સુધારવા જો કે પ્રયત્ન તો ઘણો કર્યો છે, તોપણ લોકો મારા રાગને વધુ વખાણતા નથી એવો શું, પણ વિધા-તાએ જેટલા રાગ બનાવ્યા છે, તે સર્વની પણ અકેદી દવા તો તેણે બનાવી રાખેલી જ હોય છે. એવીજ રીતે જેટલા રાગ છે તેને સાંભળનાર પણ હોય છેજ.

પછાણે મનમાં વિચાર કર્યો, “આપણી કાંઈ ઉત્કંઠા હવે પૂરી થવા આવી છે, તેમણે ગાંધ બળવી દિલને ખુશ કર્યું” જણાય છે. માત્ર જીવનો બોળે રહ્યો છે, શું હું તેને હંમેશને માટે હલકો કરી દઉં? તોઆ તોઆ, એવું કામ થઈ શકે, કાફરોને મારવામાં પ્રણય તો છે, પણ આ વખતે આ ખુદાને મારવો કે નહિ તેનો મને વિચાર આવે છે. અત્યારે તો એમ થાય છે કે તેને ન મારતાં મારે તેની પાસેથી કાંઈક કામ કાઢી લેવું એમાંજ સાર છે.”

આ તરફ નોકરોને આવતાં વિલંબ થતાં વસંતરાયના મનમાં ચિંતા થવા લાગી અને શોચ કરવા લાગ્યા. પાછા સતાર લઈને ગાવા લાગ્યા.

એક ઘોડેશ્વારે સામે આવીને કહ્યું:—“હા, હવે મારો જીવ ઠેકાણે આવ્યો. દાદાજી, આપ આટલી રાત્રે સડકના કિનારે બેસીને કોને ગાયન સંભળાવો છો?”

વસંતરાયે ચક્રિત થઈને તરતજ પોતાના સતારને પાલખીમાં મૂકીને ઉદ્યાદિત્યનો હાથ પકડી ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતાર્યો અને આલિંગન દર્ષ પૂછ્યું. “ ભાઈ, ખુશી છું ? શી ખબર છે ? ત્યાં સરે ખુશીમાં છે ? ”

ઉદ્યાદિત્યે કહ્યું:—“ હા, સર્વે ખુશીમાં છે. ”

પછી વસંતરાયે હસતાં હસતાં સતાર હાથમાં લઈને પગથી તાલ દેતાં માથું હલાવતાં પાછું ગાયન શરૂ કર્યું. ”

ઉદ્યાદિત્યે પડાણને પાસે ઉભેલો જોઈ વસંતરાયના કાનની પાસે મોં લઈ જઈને પૂછ્યું:—“ આ અહિં આપની પાસે ક્યાંથી આવ્યો છે ? ”

વસંતરાયે કહ્યું:—“ ખાંસાહેબ, ઘણા સારા માણસ છે. સમજી છે, તેમની સાથે મેં આ આખી રાત ગમ્મતમાં વિતાવી છે. ”

ઉદ્યાદિત્યને જોતાંજ તે પડાણ મનમાં ને મનમાં વધુ વ્યગ્ર થઈ ગયો. હવે શું કરવું તે તેને સમજાયું નહિ.

ઉદ્યાદિત્યે વસંતરાયને પૂછ્યું:—“ આપ ઘેર ન જતાં અહીં ક્યાંથી ? ”

પડાણ હવે ચૂપ રહી શક્યો નહિ. તે એકાએક બોલી ઉઠ્યો. “ હજુર, કસુર માફ કરો તો હું એક અરજ કરું, હું મહારાજ પ્રતાપાદિત્યનો માણસ છું. મહારાજએ મને અને મારા ભાઈને આજ્ઞા કરી છે કે:—જ્યારે તેમના કાકા વસંતરાય યશોહર તરફ આવવા નીકળે ત્યારે તેમને રસ્તામાં મારી નાંખવા. ”

વસંતરાય ચમકીને બોલ્યા:—“ રામ. રામ. ”

ઉદ્યાદિત્ય—“ હાં, પછી. ”

પડાણ:—“ અમે કદી પણ એવું કામ કરતા નથી. મહારાજએ અમને અનેક પ્રકારનો ડર બતાવીને આ હુકમનું પાલન કર-

વાનું કહ્યું તેથી અમે આવ્યા છીએ. અહીં રસ્તામાં આપની મુલાકાત થઈ જેથી મારો ભાઈ મારા ગામમાં હુંટ થઈ છે એમ જુદું કહી આપના નોકરોને લઈ ગયો છે અને તે કામ મારા ઉપર મૂક્યું છે. જો કે મને રાજસાહેબની આજ્ઞા આપસાહેબનું ખૂન કરવાની છે; તથાપિ મારાથી એવું કામ કદીપણ થઈ શકે તેમ નથી. કારણ કે અમારી કિતાબમાં લખ્યું છે કે:—“ માલિકના હુકમથી આખી પૃથ્વીનો નાશ કરી નાંખો, પણ ખમડદાર સ્વર્ગના એક ખૂણાને પણ ન બગાડો.” આ તાબેદાર હજુરની તહેનાતમાં હાજર છે, મહારાજના હુકમનું પાલન કર્યાસિવાય યશોદર પાછા જવાથી મારો જીવ બચવાનો નથી. આપ અમારું રક્ષણ નહિ કરો તો, અમારે બચવાનો કોઈ ઉપાય નથી “ એટલું કહી તે ઉદ્યાદિત્યની આગળ હાથ નેડી ઉભો રહ્યો.

પકાણની આ વાત સાંભળીને વસંતરાયના તો હોશ ઉડી ગયા. તે અવાક થઈ ચિત્રમાફક ઉભા થઈ રહ્યા, કેટલીકવારે તેમણે પકાણને કહ્યું;—“ હું તમને એક ખેતર આપું છું. તમે અહીંથી સીધા રાયગઢ આસ્યા જાવ. હું યશોદરથી પાછો આવીને તમારી જીવીકાનો ખંદોખસ્ત કરીશ. ”

ઉદ્યાદિત્ય:—“ દાદાજી, આમ છતાં પણ આપ પાછા શું યશોદર જવા ઇચ્છો છો ? ”

વસંતરાય:—“ હા. ”

ઉદ્યાદિત્ય:—“ કેમ ? ”

વસંતરાય:—“ પ્રતાપ મારો ગમે તેટલો અપરાધ કરે તોપણ તે મારો ભત્રીજો છે. હું હવે મારે મરવાની કે જીવવાની પરવા કરતો નથી. કેમકે હવે મારું નાવ કિનારે આવી પહોંચ્યું છે. મારા જીવનના ગણ્યા ગાંઠ્યા દિવસો હવે બાકી રહેલા છે, પરંતુ આ પિતૃહત્યાથી

પ્રતાપના આલોક અને પરલોક બંને બગડશે તેથીજ મને અત્યંત ખેદ થાય છે. કાણુજણે કે આ પ્રાણ પંખેડ ક્યારે આ દેહરૂપી પીં-જરામાંથી ઉડી જશે, જેથી એકવાર પ્રતાપને મળીને હું તેને સારી રીતે શિખામણ આપીશ. ”

આમ કહેતાં કહેતાં વસંતરાયની આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવ્યું. ઉદ્યાદિત્યે બંને હાથે પોતાનાં અશ્રુપૂર્ણ નેત્રોને ઢાંકી દીધાં. આ વખતે શોરબકાર કરતા વસંતરાયના નોકરો ત્યાં આવી પહોંચ્યા, અને સર્વે એકે અવાજે બોલી ઉઠ્યા કે, “ મહારાજ ક્યાં છે ? મહારાજ ક્યાં છે ? ”

વસંતરાય ઘણીજ આતુરતાથી તે નોકરોની વચ્ચે ઉભા રહી બોલ્યા, “ હાં, હાં, ખચકદાર ! તમારે આ ખાંસાહેબને કાંઈ ન કહેવું. ”

આ સાંભળી એક નોકરે કહ્યું:—“ મહારાજ, આજ અમારા દુઃખની હદ રહી નથી. આજ આ—”

બીજો:—તમે છાના રહો, હું સર્વ વાત કહું છું. તે દુષ્ટ પકાણે અમને બરોબર સીધા લઈ જઈને આખરે ડાબી તરફ એક આંખાના બાગમાં—”

ત્રીજો:—“ અરે તે તો બાગ નહોતો પણ આવળીનું જંગલ હતું. ”

ચોથો:—“ તે ડાબી તરફ નહિ પણ જમણી તરફ હતું. ”

બીજો:—“ ના જી, તે તો ડાબી તરફજ હતું. ”

ચોથો:—“ તમારી વાત સાચી છે, તે ડાબે હાથે હતું. ”

બીજો:—“ ડાબે હાથ ન હોત તો તે ખો... ”

ઉદ્યાદિત્ય—“ હાં, તે ડાબી તરફ હશે, પણ પછી શું થયું તે કહો. ”

બીજો:—“ જી હાં, તે પકાણે અમને તે ડાબા હાથે આવેલા આ-

બાના બાગની વચ્ચે થઇને એક મેદાનમાં લઇ ગયો. અમે તેની સાથે ફેટલાય ખેતરો, મેદાનો, બાગો, અને તળાવોને મૂકીને દોડ્યા, પરંતુ ગામનું કંઈ નામનિશાન દેખાયું નહિ. એવી રીતે તેણે સાગાએ અમને ત્રણચાર કલાક સુધી આમતેમ ફેરવી ગામની આસપાસ ફેરવ્યા અને પછી તે ક્યાં નાસી ગયો તે જણાયોજ નહિ. ”

પહેલો—“એ બદમાશને જોતાંજ હું તો તેને ઝાળખી ગયો હતો.”

બીજો—“હું પણ સમજ્યોજ હતો કે આમાં કંઈક ભેદ હશે.”

ત્રીજો—“જ્યારે મેં તેને નજીકમાંથી જોયો ત્યારે મારા મનમાં પણ બહેમ તો આવ્યોજ હતો. આખરે એકેએકે સર્વેએ જણાવ્યું કે તે તેમને ખેતરીને લઇ ગયો હતો.

પ્રકરણ ૫ મું.

પ્રતાપાદિત્ય પાસે વસંતરાયનું અચાનક આવવું.

પ્રતાપાદિત્યે કહ્યું જુવો દિવાન તે બંને પકાણ હજી આવ્યા નહિ. ” મંત્રીએ ધીમેથી કહ્યું:—“તેમાં તો મારો કંઈ અપરાધ નથી.”

પ્રતાપાદિત્યે કહ્યું:—“તેમાં અપરાધની ક્યાં વાત છે? વાર થવાનું કારણ તો હશેજ ને? તમે શો વિચાર કરો છો એજ પુછું છું.”

મંત્રી—“સિમલતલી અહીંથી ધણે દૂર છે. જેથી ત્યાં જઈ આ કામ પુરું કરીને આવવામાં વિલંબ થવાનો સંભવ છે.”

પ્રતાપાદિત્ય મંત્રીની વાતથી સંતોષ ન પામ્યા. તે ધારતા હતા કે હું જે અનુમાન કરું છું તેજ અનુમાન મંત્રી કરતો હશે. પણ મંત્રીનો ખ્યાલ તે વાત ઉપર ગયો નહોતો.

પ્રતાપાદિત્યે કહ્યું:—“ઉદ્યાદિત્ય કાલે રાત્રે કંઈ ગયો છે ને?”

મંત્રી—“ એ તો મેં આપને પહેલાંથીજ કહ્યું છે. ”

પ્રતાપાદિત્ય—“ પ્રથમથીજ વાત કહી દીધી છે. ઠીક, યોગ્ય વખતે તમે તે વાત જણાવી એટલે બસ તમારું કામ પૂરું થઈ ગયું ? ઉદ્યાદિત્ય તો પહેલાં એવો નહોતો પણ મને એમ લાગે છે કે, શ્રીપુરના જમીનદારની પુત્રીએ તેને ખરાબ સલાહ આપી હશે. તમારો શો વિચાર છે ?

મંત્રી—“ મહારાજ, એ હું શી રીતે કહી શકું ? ”

પ્રતાપાદિત્ય બોલી ઉઠ્યો—“ તો શું તમારા મોંઢે હું વેદવાક્ય સાંભળવા માગું છું ? તમે આ વિષયમાં શું અનુમાન કરો છો તે તો કહો. ”

મંત્રી—“ આપ મહારાણીસાહેબદ્વારા વહુજની સર્વ હકીકત સાંભળતા હશે, માટે આ વિષયમાં આપજ અનુમાન કરી શકો તેમ છો. હું કેવી રીતે અનુમાન કરી શકું ? ” આ વખતે એક પઠાણ દ્વાર આગળ આવી પહોંચ્યો.

પ્રતાપાદિત્યે પઠાણને પૂછ્યું—“ શું થયું ? કામ પૂરું કરીને આવ્યો ? ”

પઠાણ—“ હા મહારાજ, હવે કામ પૂરું થઈ ગયું હશે. ”

પ્રતાપાદિત્ય—“ કામ થયું કે નહિ તેની તને ખબર નથી ? ”

પઠાણ—“ હાં, હજુર, ખબર કેમ ન હોય કામ થઈ ગયું છે. તેમાં સંદેહ નથી, પણ સાચી વાત એ છે કે હું તે વખતે ત્યાં હાજર નહોતો. ”

પ્રતાપાદિત્ય—“ તો તમને શી રીતે ખબર પડી કે કામ થઈ ગયું ? ”

પઠાણ—હું આપના હુકમ પ્રમાણે તેમના નોકર અને સાથેના માણસોને તેમની પાસેથી વેગળા વીખેરી નાંખી, ત્યાંથી ખાસખાસ અહિં ચાલ્યો આવ્યો છું અને હુસેનખાંએ કામ પૂરું કરી દીધું હશે. ”

પ્રતાપાદિત્ય—અને ન કર્યું હોય તો ? ”

પદ્માણુ—“ મહારાજ, હું માંડે માથું તેની જમીનગીરીમાં આપને આપું છું. ”

પ્રતાપાદિત્ય—“ ઠીક, અહીં હાજર રહે, તારા ભાઇના આવ્યા પછી ઈનામ મળશે. ”

પદ્માણુને ત્યાંથી થોડેક દૂર દરવાજા ઉપરના પહેરગીરાની દેખરેખ નીચે સોંપ્યો.

પ્રતાપાદિત્યે ઘણીવાર સુધી શાંત રહી પછી મંત્રીને ધામેથી કહ્યું—“ આ વાત કોઇના જાણવામાં ન આવે હોં ”

મંત્રીએ કહ્યું—“ મહારાજ, આપ નારાજ ન થાવ તો ખરી વાત કહું, એ વાત જાની નહિ રહે. ”

પ્રતાપાદિત્ય—તે તમે શી રીતે જાણ્યું ? ”

મંત્રી—“ આપે પ્રથમથી જ આપના કાકાને માટે દ્રેષ જાહેર કર્યો છે. આપની પુત્રીના લગ્નમાં આપે વસંતરાયને બોલાવ્યા નહોતા છતાં તે વગર બોલાવે જાતે અહીં આવ્યા હતા. અને આજે આપે તેમને એકાએક કાંઇ પણ કામવગર બોલાવ્યા મોકલ્યું છે. આવી હકીકતમાં પ્રજા આ બનાવનું મૂળકારણ આપ જ છો એમ સમજી શકશે. ”

પ્રતાપાદિત્યે ગુસ્સે થઇ કહ્યું—“ દિવાન, તમારી મનઝમ મારા સમજવામાં ન આવી. મને લાગે છે કે, આ વાતને બહાર પાડવામાં તમે જ ખુશી છો, માંડે બદનામ થવાથી જ તમારું મન સંતોષ પામશે. જો તેમ ન હોય તો તમે રાત દિવસ એમ કેમ કહો છો કે “આ વાત જાની નહિ રહે.” આ વાત પ્રકટ થવાનાં કાંઇ ચિન્હ મને તો જણાતાં નથી. પણ મને લાગે છે કે તમે જાતે જ આ વાત ઘેરેઘેર જઈને કહી આવશો. ”

મંત્રી—“ મહારાજ, માફ કરો, આપ મારા કરનાં સર્વ હકીકત સારી રીતે જાણો છો, આપને સલાહ આપવી એ મારા સરખા અલ્પજ્ઞ માણસનું કામ નથી. છતાં આપે જ મને યોગ્ય ગણીને મંત્રી તરીકે નીમેલો છે. એથી જ હું મારી અલ્પજ્ઞતા પ્રમાણે મને જે યોગ્ય લાગે છે તે આપના આગળ નિવેદન કરું છું, જે આપને મારી સલાહ ન રચતી હોય, તો આપ મને મંત્રીપણામાંથી મુક્ત કરો.”

પ્રતાપાદિત્ય આ સાંભળી કંઈક ઠેકાણે આવ્યો. ધણીવાર જ્યારે મંત્રી તેમને એકબે કડવી વાતો સંભળાવતો, ત્યારે જ તેના મનમાં સંતોષ થતો. તેણે થોડીવાર વિચાર કરી કહ્યું—“મને લાગે છે કે આ બે પકાણુને મારી નાંખવાથી આ વાત બહારપડવાની ખીક રહેશે નહિ.”

મંત્રી—“ એક ખૂનને છુપાવવું તો કઠિન છે, તેમાં ત્રણ ત્રણ ખૂનની વાત જાની રાખવી એ અસંભવિત છે. પ્રજા જાણ્યાવગર રહેશે જ નહિ.” મંત્રીએ પોતાની ખરી વાતને પ્રકટ કરી.

પ્રતાપાદિત્ય—“ ત્યારે તો હવે મારે ખીકથી ધર છોડી ચાલ્યા જવું પડશે ! પ્રજા જાણશે કે યશોહર એ કાંઈ રાયગઢ નથી. અહીં પ્રજાનું રાજ્ય નથી. અહીં રાજ્યવગર ખીજો કોઈ રાજા નથી, હવે પ્રજાનો કોઈ પણ માણસ આ વિષે મારાવિરુદ્ધ કાંઈ પણ વાત કરશે તો તપાવેલા લોઢાથી તેની જીભ જ ખેંચી કઢાવીશ.”

મંત્રી મનમાં ને મનમાં હસ્યો, તેણે પોતાના મનમાં કહ્યું “પ્રજાની જીભનીપણુ તેમને ખીક લાગે છે, છતાં કહે છે કે હું પ્રજાથી ડરતો નથી.”

પ્રતાપાદિત્ય—“ શ્રાદ્ધાદિ કાર્ય પુરું થતાં લોકોને સાથે લાંબને

એક વાર રાયગઢ જવું પડશે, કારણ કે મારા સિવાય ત્યાંની ગાદીનેા બીજને કાંઈ વારસ નથી. ”

એવામાં વૃદ્ધ વસંતરાયે ધીરેધીરે ધરમાં પ્રવેશ કર્યો.

પ્રતાપાદિત્ય એકદમ વસંતરાયને જોઈ ચમકી ઉઠ્યો. એકાએક તેના મનમાં આવ્યું કે આતો ભૂત બનીને અહીં આવ્યો હશે કે. શું ? તેને જોતાં જ તે ચૂપ થઈ ગયો અને એક અક્ષર પણ મોંમાંથી બોલી શક્યો નહિ. વસંતરાયે પ્રતાપાદિત્યની પાસે જઈને, તેના શરીર ઉપર હાથ ફેરવી કામત સ્વરે કહ્યું:—“પ્રતાપ, મારી બીક કેવી ? હું તારો કાંકો વસંતરાય છું.”

તે છતાં પણ જો તને મારાઉપર વિશ્વાસ ન હોય, તો હું તો વૃદ્ધ છું, મારાથી તારું કાંઈપણ અહિત થઈ શકે તેવું મારામાં સામર્થ્ય પણ નથી. ”

પ્રતાપાદિત્યને કાંઈકે ભાન આવ્યું, પરંતું હજી સુધી તેનાથી બોલી શકાતું નહોતું. જેથી તે કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપતાં ચૂપ રહ્યો. કાકાને પ્રણામ પણ ન કરી શક્યો. વસંતરાયે ધીમે ધીમે કહ્યું:—“પ્રતાપ, કાંઈ તો બોલ, જો કે દૈવશાસ્ત્ર તારાથી કાંઈ એવું ખરાબ કામ થઈ ગયું હોય કે જેથી મને જોઈ તને શરમ અને ખેદ ઉત્પન્ન થતો હોય, તો તેની ચિંતા ન કર, હું તે વાતને પ્રકટ કરવાનો નથી. આવ, ભાઈ, હું તને એક વાર મળું. આજે ઘણું દિવસે મેં તને જોયો છે. તને જોવા માટે હવે હું બહુ દિવસ સુધી થોડા જ રહેવાનો છું. ”

આટલીવાર પછી પ્રતાપાદિત્યે તેમને પ્રણામ કર્યા અને પોતાના કાકાને મળ્યો. આ વખતે મંત્રી ત્યાંથી બહાર ગયો. વસંતરાયે મશ્કરીમાં પ્રતાપાદિત્યના શરીરઉપર હાથ મૂકી કહ્યું:—“પ્રતાપ, વસંતરાય

હવે પાછો ઘણાદિવસ સુધી જીવવામાં બળી ગયો. વખત વહી ગયો ? હજીપણ મારું મોત દૈવ જાણે કે કેમ આવતું નથી પણ હવે વધુ વખત હોય એમ મને લાગતું નથી. ”

વસંતરાય કાંઠકવાર સુધી શાંત રહ્યો, પણ પ્રતાપાદિત્યે તેના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો નહિ.

વસંતરાયે પાછું કહ્યું—“ સાંભળ પ્રતાપ, હું તારા આગળ સર્વ વાતનો ખુલાસો કરું છું. તું જે મારું ખુન કરવાની ઇચ્છા રાખે છે તેથી મારા હૃદયમાં ધણું જ દુઃખ થાય છે. (આટલું કહેતાં તો તેમની આંખોમાંથી આંસુ નીકળી પડ્યાં.) તોપણ હું તારા ઉપર જરા પણ દ્વેષભાવ રાખતો નથી, હું તને માત્ર એક બે વાત કહેવા માટે જ આવ્યો છું. એક તો એ કે તું મારા ખુનનું પાપ તારા ઉપર ન ઝેરી લે. તેથી તારો આલોક અને પરલોક બંને બચાડશે, બીજું એ કે તેં આજસુધી મારા મરણની વાત જોઈ, તો હજી પણ જરા ધીરજ રાખ. મારા મરણની થોડા દિવસની જ વાર છે અને તેટલા માટે તું તારો પરલોક કેમ બચાડે છે ? ”

આ સાંભળી પ્રતાપાદિત્ય કાંઠ ન બોલ્યો. વસંતરાયે જાણ્યું કે પ્રતાપાદિત્ય કાંઠ ઉત્તર આપતો નથી તેમ પોતાનો દોષ પણ કબુલ કરતો નથી, પણ પશ્ચાત્તાપનો કાંઠક લાવ તેના ચહેરા ઉપર જણાય છે. ત્યારે તેણે આ વાત પડતી મૂકીને બીજી વાત કહાડી, તેણે કહ્યું— “ પ્રતાપ એકવાર રાયગઢ ચાલ, તું ઘણા દિવસથી રાયગઢ આવ્યો નથી હાલ ત્યાં પ્રથમ કરતાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો છે. સૈનિકોએ તદ્દવારનો ત્યાગ કરી હાથમાં કાદાળીઓ ઝાલી છે. જ્યાં સૈન્યને રહેવાનું સ્થાન હતું ત્યાં ધર્મશાળા બની ગઈ છે. ”

તેજ વખતે પ્રતાપાદિત્યે દૂરથી જોયું કે પેલો પહાણ નાસવાનો

લાગ શોધ્યાં કરે છે, એ જોઈ હવે સ્થિર તે રહી શક્યો નહિ. તેના હૃદયમાં જે ક્રોધાગ્નિ સળગી રહ્યો હતો, તે ફરી પ્રજ્વલિત થઈ ઉઠ્યો, તેણે વજ્રસ્વરે પહેરેદારને બોલાવીને હુકમ કર્યો કે;—“ખખરદાર, જો, પેલો પકાણુ નાસી ન જાય, તેને પકડી રાખો, એમ કહી તે તરત જ બહાર નીકળ્યો. તેણે મંત્રીને બોલાવીને કહ્યું કે;—“રાજકાર્યમાં તમારી બેપરવાઈ જણાય છે.”

મંત્રીએ ધીરેથી કહ્યું, “મહારાજ, એ વિષે મારી કાંઈ કસુર નથી.”

પ્રતાપાદિત્ય ઉચ્ચસ્વરે બોલ્યો—“હું એ વિષયને માટે તમને ક્યાં કહું છું ? હું તો કહું છું કે રાજકારભારમાં તમારી બેપરવાઈ જણાય છે, મેં તે દિવસે તમને એક કાગળ તમારી પાસે રાખવાને માટે આપ્યો હતો તે પણ તમે ખોઈ નાંખ્યો હતો.”

“અને એક દિવસ મેં તમને ઉમેદરાયની પાસે જવાનું કહ્યું હતું; છતાં તમે કાંઈ ખીજને તેમની પાસે મોકલ્યો હતો, ચુપ રહો ! દોષ છુપાવવાને માટે ખીજ જુડી વાતો કહેવાનો પ્રયત્ન ન કરો. જે થયું તે ખરું, પણ હું તમને સાવધાન કરું છું કે રાજકાર્યમાં તમે હવે બરોબર જીવ રાખતા નથી.”

રાજાએ પહેરેદારને બોલાવ્યા, ગઈ રાત્રે તેમનો પગાર કાપી લીધો હતો અને આજે તેમને કેદખાનામાં મોકલવાનો હુકમ કર્યો.

પ્રતાપાદિત્યે અંદર રાજમહેલમાં જઈને રાણીને કહ્યું કે—
“હું હાલ ઘરમાં ઘણી ધાલમેલ જોઉં છું, ઉદયાદિત્ય પહેલાં આવો નહોતો, પણ હવે તો તેની મરજી પડે ત્યારે ગમે ત્યાં જવા નીકળે છે. પ્રજાનો પક્ષ લેઈ મારા વિરુદ્ધ કામ કરવા તૈયાર થાય છે. આ સર્વનું શું કારણ ?

રાણીએ લખાવેલ થઈ કહ્યું—“મહારાજ, તેમાં તેની કાંઈ કસુર નથી. એ સર્વ અનર્થોનું મૂળ આ મોટી વહુ જ છે, મારા પુત્ર પહેલાં કાંઈ એવો નહોતો; પણ જે દિવસથી શ્રીપુરના જમીનદારને ત્યાં એને પરણાવ્યો, તે દિવસથી જ તે બદલાઈ ગયો લાગે છે. મને તો કાંઈ સમજણ પણ પડતી નથી કે હવે શું થવા બેઠું છે”

મહારાજ સુરમા ઉપર સાવચેતી રાખવાની રાણીને આજ્ઞા કરી બહાર ગયા, મહારાણીએ ઉદ્યાદિત્યને બોલાવવા મોકલ્યું. ઉદ્યાદિત્ય આવતાં તેના સામું બેઠા રાણીએ કહ્યું કે:—“વાહ, મારા દિકરા, તું કેવો કાળો પડી ગયો છું. લગ્ન પહેલાં તારું શરીર કેવું સાં રહતું ! હાય, તારું શરીર ચૂસી ખાધું ! બેટા, તારી સ્ત્રી કહે તે પ્રમાણે તારે ચાલવું નહિ, બેને તારી દશા કેવી થઈ ગઈ છે ?”

સુરમા આધું ઓઢી પાસે જ ઉભી હતી, રાણીએ કહેવા માંડ્યું:—“જો તેનો હલકા કુળમાં જન્મ થયો છે, તે શું તારે લાયક છે ? તે તને સારી સલાહ પણ આપી શક્તી નહિ હોય, તારું બગાડવામાંજ તે સુખ માનતી હશે, હાય ! મહારાજાએ આવી રાક્ષસિણીની સાથે તારું લગ્ન કયાં કર્યું ?” આમ કહી રાણી રડી પડી.

ઉદ્યાદિત્યના વિશાળ કપાળઉપર પરસેવાનાં ટીપાં જણાવા લાગ્યાં, તેના મનની અધીરતાને તે પ્રકટ કરી શક્યો નહિ, તેથી તેણે પોતાના વિશાળ નેત્રોને અવળાં ફેરવી દીધાં.

ત્યાં એક જુના જમાનાની વૃદ્ધ દાસી બેઠી હતી, તે હાથ લાંબા કરી કરીને કહેવા લાગી કે:—“શ્રીપુરની બૈરીઓ જાદુ જાણે છે, વહુએ જરૂર આપણા છોકરા ઉપર કાંઈ દુષ્ટકો કર્યો હશે” એમ કહી તે ઉદ્યાદિત્યની પાસે જઈને બોલી:—“બાણ, એણે તારા ઉપર કાંઈક જાદુ કર્યું લાગે છે, જેથી તું એનેજ બેઠા રહ્યો છું. એ કાંઈ

સાધારણ છોકરી જેવી નથી. એ તો શ્રીપુરના જમીનદારની છોકરી છે. ત્યાં તો ખધી ડાકણો જ વસે છે. હાય, હાય, છોકરામાં કાંઈ રહેવા ન દીધું.” આમ કહી તેણે સુરમાની તરફ એક તિવ્ર દષ્ટિપાત કર્યો. અને પાલવવડે આંખો ચોળી લાલચોળ બનાવી દીધી. આ જોઈ મહારાણીને પાછું દુઃખ સાંભળી રડવું આવ્યું, રણવાસમાં જેટલી ધરડી દાસીઓ હતી તે સર્વેએ રડવા માંડ્યું. રડવા માટે સર્વે રાણીના ફિવાનખાનામાં એકડી થઈ ઉદ્યાદિત્યે દયાદષ્ટિથી સુરમાના મોં સામું જોયું. સુરમા ધુંધટમાંથી તેના સામું જોઈ આંસુ હોતી પોતાના ખંડમાં ચાલી ગઈ,

સંન્યાસીને રાણીએ પ્રતાપાદિત્યને કહ્યું કે:—“આજે મેં ઉદ્યાને સર્વ વાત સમજાવી છે. મારો પુત્ર એવો નથી, સમજાવતાં તે તરત સમજી જાય એવો છે. આજે તેની આંખ ઉઘડી છે.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

વિલાના દુઃખનો ઉપાય.

વિલાનું મોં ઉદાસ જોઈ સુરમાને ઘણું દુઃખ થયું તેણે વિલાને ગળે વળગી પડી કહ્યું:—“મારી બહાલી વિલા જુદેન, આજ તમે આટલાં ઉદાસ કેમ લાગો છો ? તમારા મનમાં જે દુઃખ થતું હોય તે તમે મને કેમ કહેતાં નથી ?”

વિલાએ ધીરે ધીરે કહ્યું:—“બાબી, મારા મનમાં જે દુઃખ થાય છે તે શું તું નથી જાણતી ?”

સુરમા—“ તમે ઘણા દિવસથી એમને (પતિને) જોયા નથી, તેમાંજ તમારૂં મન ઉઘાસ હશે ! તમે તેમને તેડવા આવવા એક કાગળ તો લખો, હું તમારા ભાઈની મારફતે તે કાગળ ગુપત્યુપ તેમને પહોંચાડાવી દઈશ. ”

વાચક, જાણુતા હશે કે આ વાત વિભાના પતિ, ચંદ્રકીપના સગ, રામચંદ્રરાયના સંબંધી થતી હતી.

વિભા માથું નિચું નમાવીને કહેવા લાગી:—“ એ અહીં આવે ને તેમનો અહીં કોઈ આદરસત્કાર ન કરે, તેમને જોલાવે પણ નહિ, તો તેથી તે અહીં ન આવે તેજ સાચું છે. કદાચ જો તે પોતેજ અહીં આવવાની ઇચ્છા કરે તો હું જ તેમને ના કહું. તે પણ આખા દેશના જ રાજા છે, જ્યાં તેમનું યોગ્ય સન્માન ન થાય ત્યાં તે કેવી રીતે આવી શકે ? આપણા કરતાં તે ક્યે અંશે ન્યુન છે કે પિતા તેમનું અપમાન કરે છે. ” એમ કહેતાં કહેતાં વિભાનું ગળું ભરાઈ આવ્યું. તેનું મુખ ક્રોધ અને ખેદથી લાલચોળ થઈ ગયું. તેની આંખમાંથી આંસુ નીકળવા મંડ્યાં, સુરમાએ તેને પોતાની છાતી સરસી દબાવી પોતાના પાત્રવવતી તેની આંખોમાંથી આંસુ લોહી નાંખી કહ્યું:— “ ઠીક, હું તમને બીજી વાત પૂછું છું કે જો તમે પુરુષ હોત તો શું કરત ? આમંત્રણ ન આવત ત્યાં સુધી સાસરે ન જાત ? ”

વિભા—“ નહિ, કદી ન જાત, જો હું પુરુષ હોત, તો આવી સાસરીનું સ્વપ્ને પણ નામ ન દેત. તુંજ કહે કે તેમને અહીં કોઈ સન્માનપૂર્વક ન જોલાવે તો તે અહિં કેમ આવે ? ”

વિભા આવી રીતે પોતાના મનની વાત ખુલાદિલથી કદી કરતી નહોતી, આજે આવેગમાં આવી તેણે ઘણી વાત કહી દીધી.

આટલી વાત ક્યાં પછી તે શું બોલે છે તેના ઉપર તેને વિચાર આવ્યો, અને મનમાં ને મનમાં પસ્તાવા લાગી કે:—“ આજે મેં લાજ શરમ મૂકી દીધી. કાણુ જાણે કે આજે મેં શું શું ભસી દીધું, આજે હું હૃદયી બહાર બોલી ગઈ, આ બોલવું મને ઉચિત નહોતું. ” ક્રમે ક્રમે તેના મનમાં આનિ અને ચિંતા વધવા લાગી. તે ત્યાંજ પોતાના મોંઉપર આધુ ચોઢી સુરમાના બોળામાં પોતાનું માથું રાખીને સુઈ ગઈ. સુરમા માથું નિસું રાખી પોતાના કામળ હાથ વિભાના શરીર ઉપર ફેરવવા લાગી. કેટલોક વખત આમ વિતિ ગયો, બંનેમાંથી કાંઈ કાંઈ બોલતું નહોતું, વિભા રડતી હતી અને સુરમા તેનાં આંસુ લેહોતી હતી.

જેતજેતામાં સાંજ પડી, વિભા ધીમે રહી ઉઠી બેઠી થઈ અને આંખાનાં આંસુ લોહી નાંખી મોં ઘોઈ, જરા હસી, આ હસવાનો ભાવાર્થ એ હતો કે આજે મેં કેવી નાની છોકરી જેવી વાત કરી છે ! તે ત્યાંથી હવે મોં ફેરવી જવા માટે તૈયાર થઈ, સુરમાએ પણ કાંઈ બોલ્યાચાલ્યા વગર તેનો હાથ પકડી રાખ્યો. પ્રથમની વાત છોડી દઈ સુરમાએ કહ્યું—“ વિભા બહેન, દાદાજી આવ્યા છે ? ”

વિભા—“ શું દાદાજી આવ્યા છે ? ”

સુરમા—“ હા. ”

વિભાએ ધણા આગ્રહથી પૂછ્યું:—“ ક્યારે આવ્યા ? ”

સુરમા—“ ઘણુંખરું આજ સવારે. ”

વિભા—“ તો કેમ હજી સુધી આપણી પાસે આવ્યા નથી ? ”

વિભાના મનમાં કાંઈક ખેદ થયો દાદાજીના મિલનસાર સ્વભાવથી વિભા ધણી સાવધાન રહે છે કેમકે, એક દિવસ વસંતરાયે ઉદ્યાદિત્યની સાથે ધણીવાર સુધી વાતચિત કરીને વિભાને ત્રણ ઘડી

વાર સુધી રાહ જોવરાત્રી હતી, અને તે તેને મળવા માટે ન આવ્યા તેથી વિભાના મનમાં ઘણો ખેદ થયો હતો. જો કે તે વિષે તે કાંઈ કહેતી નથી તોપણ હજુ સુધી પ્રસન્ન મુખે દાદાજીની સાથે તે વાતચિત કરતી ન્હોતી. ”

આ વખતે વસંતરાયે હસતાં હસતાં ઘરમાં પ્રવેશ કરીને ગાયન શરૂ કર્યું. વિભા ગાયન સાંભળીને માથું નિચું રાખી હસી પડી, તે ઘણો આનંદ થયો, અને તેથી તે ખડખડાટ હસી પડી.

સુરમાએ વિભાના મોં ઉપર હાથ રાખી કહ્યું:—“ દાદાજી, વિભાનું હસવું જોઈને તો હવે આપ ધરાઈ ગયા હશે ! ”

વસંતરાય—“ નહિ, વિભા ધારે છે કે એકદમ બહુ હસવાથી જો બુદ્ધો જતો ન રહે તો વળી વધુ હસું, તેની મતલબ હું ખરોખર સમજી ગયો છું. મને કાઠી મૂકવાનું તેણે આ કપટ રચ્યું છે, પણ યાદ રાખજો કે, હું હવે તરતમાં જતો રહું તેમ નથી. હવે જ્યારે હું આવ્યો છું ત્યારે ખરોખર તને પણ ખબર પાડીનેજ જઈશ, પછી ફરી ઘણા દીવસ સુધી મળવાનોજ નથી યાદ રાખજો. ”

સુરમાએ હસીને કહ્યું:—“ અરે દાદાજી, વિભા મારા કાનમાં કહે છે કે,—“હવે હું નહિ પજવું, માટે હવે તમે મને ન પગવશો. ”

આ વાત સાંભળી વસંતરાયને આનંદ થયો અને તે હસવા લાગ્યા. વિભા એકાએક ખોલી ઉઠી, ના, મેં તો કાંઈ કહ્યું નથી, બાબીએ મારાવતી જુઠી બનાવટી વાત કહી છે.

સુરમા—“ દાદાજી હવે આપની અભિલાષ તો પુરી થઈને ? આપ વિભાને હસતી જોવા ઇચ્છતા હતા, તેનાં મધુરવચન સાંભળવાની લાલસા હતી, તે પણ આપની ઇચ્છા પુરી થઈ, હવે શું આકી રહ્યું ? ”

વસંતરાય—“મારા માથામાં જેટલા પાકા (ઘોળા) વાળ છે, તે એકેએક વિભા પાસે ચુંટાવી નાંખીશ અને જેટલાં નવાં ગાયન મને યાદ છે તે સર્વ વિભાને પ્રથમ સંભળાવીશ ત્યારેજ હું જઈશ.”

હવે વિભા ચુપ રહી શકી નહિ, તે હસીને બોલી, “દાદાજી, તમારા અડધા માથામાં તો વાળ પણ નથી.”

. દાદાજીનો મનોરથ પૂર્ણ થયો, ઘણા દિવસો પછી વિભાને મળવા છતાં અને તેને હજારો વખત બોલાવા છતાં પણ તે કદી બોલતી નહોતી, તેનો એક એવો વિચિત્ર સ્વભાવ હતો કે જ્યાં તે એકવાર બોલી કે પછી તેને બોલતી બંધ કરવા માટેજ અનેક પ્રયત્ન કરવા પડતા. ઘણે ભાગે તેનો આ સ્વભાવ દાદાજીની આગળ તો વધુ પ્રકટ થતો હતો, વસંતરાય પહેલાં તો વિભાની બોલી સાંભળવાને માટેજ ઇચ્છતા હતા, અને હવે તેના સવાલનો જવાબ દેવામાંજ આચ્છેદ ખાતા હતા, આ માત્ર વૃદ્ધત્વનુંજ લક્ષણ હતું.

વસંતરાય પોતાના તાલ પડેલા માથે હાથ ફેરવતાં બોલ્યા;—
“એ જમાનો હવે ન રહ્યો. જે દિવસે વસંતરાયના માથે કેશ ભરચક હતા તે દિવસે આટલે બધે વેગળે આવી તમારી ખુશામત કરવાની શી જરૂર હતી ? ત્યારે તો એક વાળ પાકી જતાં તમારા જેવી પાંચ પાંચ કામિનિયો વાળ ચુંટી કાઢવાને માટે ઉત્સુક રહેતી હતી, અને ચિત્તની વ્યગ્રતાથી પાકા વાળની ભ્રમણામાં સારા વાળને પણ ઉખાડી નાંખતી હતી.”

વિભાએ ગંભીરતાપૂર્વક કહ્યું:—“હીક, દાદાજી, જ્યારે તમારા માથાઉપર ઘણા વાળ હશે ત્યારે તમે હાલ કરતાં ઘણા રૂપવાન હશો કેમ વાંરે ?

આ વિષયને માટે વિભાના મનમાં ઘણો સંદેહ હતો.

વસંતરાયે કહ્યું—એ વિષયમાં અનેક મતભેદ છે, મારી નાની અને મારી મોતી મારા માથાના વાળ જોઈનેજ મોહિત થઈ જતી હતી, કેમ કે તેમને મારા કાળા વાળ જોવાનો વખત પણ મળતો નહોતો. મારી નાની મારી કાળા ભમર જેવા વાળ જોઈનેજ મુગ્ધ થઈ જતી હતી. તેને માફે બોલું માથું જોવાનો વખતજ ન આવ્યો. જેણે મારા માથાના બંને સ્થિતિમાંના વાળ જોયા હશે તે હજુ પણ નિર્ણય કરી શકતાં નથી કે બંને અવસ્થામાં કઈ ઉત્તમ છે.”

વિલા હસતાં હસતાં બોલી—“આપ ગમે તે કહો તોપણ આપના જેટલા વાળ હાલ જતા રહ્યા છે તેથી વધુ જતા રહ્યા પછી આપના ચહેરાની આવી સુંદરતા જણાશે નહિ.”

સુરમા—“દાદાજી, ઘોળા કાળાની પરીક્ષા પછી થશે, પણ હાલ વિલાનો તો કાંઈ ઉપાય કરો ?”

વિલા ઝટ વસંતરાયની પાસે જઈને બેઠી અને બોલી “દાદાજી, હું આપના પાકેલા વાળને હમણાંજ ચુંટી નાંખું છું.”

સુરમા—“હું હજુ વાત કરું છું તેમાં તમે વચમાં ક્યાં બોલ્યાં.”

વિલાએ સુરમાની વાત સાંભળી ન સાંભળી કરી વસંતરાયને કહેવા લાગી કે—“સાંભળો દાદાજી, તમારા...”

સુરમા—વિલા તમે મને કાંઈ કહેવા દેશો કે નહિ, હું તેમની સાથે વાત કરું છું તેમાં તો તમે તેમની પાસે જઈને...”

વિલા—“સાંભળો દાદાજી, તમારા માથામાં તમામ વાળ પાકી ગયેલાજ છે. તેને ચુંટી નાંખવાથી તો આખું માથું હથેળી જેવું ચિકચિક થઈ જશે.”

વસંતરાય—“વિલા જો તું મને સુરમાની વાત સાંભળવા નહિ દઉં, અને તારીજ વાતનો લખારો કરી મને ખીજવીશ તો હું

હમણું હિંડોલ રાગ ગાવા માંડીશ.” એમ કહી તેણે સતારના તાર ઉપર હાથ ફેરવવા માંડ્યા. વિભાને હિંડોલ રાગની ઘણી ચીડ હતી.

વિભા—“હિંડોલ રાગ ગાશે તો હું અહીંથી હમણાં જ નીકળીશ, એમ કહી તે ત્યાંથી બહાર ચાલી ગઈ.”

વિભાના ગયા પછી સુરમાએ કહ્યું:—“વિભા મનમાં ને મનમાં જ કષ્ટ સહન કરે છે, તે જાણીને મહારાજના હૃદયમાં પણ દયા ઉપજી આવશે.”

વસંતરાય—“હેં વિભાને શું દુઃખ છે?” આગ પૂછતા તે માંભળવાની ઇચ્છાથી તરતજ સુરમાની પાસે જઈ બેઠા.

સુરમા—“આખા વર્ષમાં એકવાર પણ જમાઈને અહીં કોઈ તેડાવતું નથી.”

વસંતરાય—“હીક, પછી?”

સુરમા—“આપજ કહેાને કે આ પ્રમાણે સ્વામીનું અપમાન કઈ સહન કરી શકે? વિભા ઘણીજ મુશીબ છે જેથી તે કંઈ વાત કોઈને કહેતી નથી, પણ તે રાતદિવસ ચિંતામાં ને ચિંતામાં સુકાયાં કરે છે ને રડયાં કરે છે.”

વસંતરાય—“અહા, ચિંતાથી તે મરવા બેડી? અને રોજ રડયાં કરે છે?”

સુરમા—“હા, આજે મારી પાસે બેસીને પણ કેટલું રડતી હતી.”

વસંતરાય—“હેં આજે વિભા તારી પાસે બેસીને રડતી હતી?”

સુરમા—“હા.”

વસંતરાય—“અહા, એને એકવાર અહીં મારી પાસે બોલાવો, હું એને મળું તો ખરો.”

સુરમા વિભાને બીજા ખંડમાંથી ત્યાં પકડી લાવી, વસંતરાયે

વિભાનો હાથ ઝાલીને પૂછ્યું:—“ તું કેમ રહે છે ? તને જે દુઃખ થતું હોય તે તું મને કેમ કહેતી નથી ! હું તે દુઃખ મટાડવાનો ખત તો પ્રયત્ન કરીશ, હું હમણાં જ જઈને પ્રતાપને તે વાત કહું છું.”

વિભા બોલી:—“ દાદાજી, હું તમને પગે લાગું છું, મારે માટે પિતાજીને કાંઈ ન કહેશો, દાદાજી, હું પગે લાગું છું તમે ન જાવ,”

વિભા એમ કહ્યાં જ કરતી હતી, પણ વસંતરાય તો ઝટ ત્યાંથી વિદાય થયા, તેમણે પ્રતાપાદિત્ય પાસે જઈને તેને કહ્યું:—તેં આપણા જમાઈને ઘણા દિવસથી બોલાવ્યા નથી, તેથી તેમનું અપમાન ગણાય. ચશોહરાધિશના જમાત્રનું જેટલું સન્માન કરવું જોઈએ એટલું ન થાય તો તેમાં તારીજ અપ્રતિષ્ઠા ગણાય તેમાં તારી કાંઈ મોટાઈ ન ગણાય.”

પ્રતાપાદિત્યે તેમની વાત સાંભળી કાંઈ જવાબ ન આપ્યો પણ એક માણસને પત્ર લઈને ચંદ્રદિપ મોકલવાનો હુકમ કર્યો. વસંતરાય ત્યાર પછી અંદર ગયા અને વિભા અને સુરમાની પાસે જઈને સતાર વગાડવા મંડ્યા.

વિભાએ શરમાઈને કહ્યું:—“ દાદાજી શું તમે મારા બાપની પાસે મારી સર્વ હકીકત કહી દીધી ? ” વસંતરાયે કાંઈ જવાબ ન આપતાં ગાવા માંડ્યું,

વિભાએ સતારના તાર ઉપર હાથ મૂકી સતારનો અવાજ બંધ કરીને પાછું કહ્યું:—“ શું તમે મારા બાપની આગળ મારી સર્વ વાત કહી નાંખી ? ”

આ વખતે ઉદ્યાદિત્યનો નાનો ભાઈ સમરાદિત્ય કે જે આઠ વર્ષનો હતો, તેણે ઘરમાં પ્રવેશ કરીને કહ્યું:—“ વાહ જાહેન ! તું પણ

દાદાજીની સાથે ઘણી ઘણી વાતો કરે છે કે, હું હમણાંજ જઈને માને તે હકીકત કહી દઉં છું.”

“ આવ લાઇ, આવ, આવ તો ખરો, ” આમ કહીને વસંત-રાયે તેને ઉચકી લીધો,

રાજકુટુંબના સર્વ માણસોની એવી માન્યતા હતી કે વસંત-રાય અને સુરમા આ બંને મળીને ઉદ્યાદિત્યને જહેકાવે છે આથી વસંતરાયના આવતાંજ રાજધાનીના સર્વ લોકો સાવધાન થઈ જતા હતા,

સમરાદિત્યે વસંતરાયની પાસેથી છુટા થવા માટે આમતેમ ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ વસંતરાયે તેને સતાર આપી તેના ખભે મૂક્યો અને પોતાનાં ચરમાં પહેરાવી થોડીજ વારમાં એવો વશ કરી દીધો કે તેણે આખો દિવસ તેમની પાછળજ ફર્યા કર્યું, સમરાદિત્યે તેમનો સતાર વગાડી પાંચ તાર તોડી નાંખ્યા, અને તેમની આંગળીમાંથી ટોટી કહાડી લઈ પોતાની આંગળીએ ધાલી દીધી.

પ્રકરણ ૭ મું.

રામચંદ્રરાયનું રાજતંત્ર.

ચંદ્રદિપના રાજા રામચંદ્રરાય પોતાના દિવાનખાનામાં બેઠા છે, દિવાનખાનું અષ્ટકોણવાળું છે, કપડાથી વીંટાળીને અનેક પ્રકારનાં ઝાડ આનુઆનુ લટકાવી દીધેલાં હતાં, છટ સાથે ગણેશની અને શ્રીકૃષ્ણની અનેક અવસ્થાઓની અનેક મૂર્તિઓ જડેલી હતી, તે સર્વ છખીયો ઓઇલપેન્ટ કરેલી હતી, નીચે મખ-

મલનો ગાલીચો પાથરી દીધેલો હતો, વચમાં જરીયાનનો ગાદીતકીયો ખીજાવેલો હતો, તેના ઉપર રાજા રામચંદ્રરાય બેઠેલા છે. આજુ-આજુ એ તકિયા પડેલા છે, ભીંતોએ ખીજા અનેક પ્રકારના તકતાઓ લટકાવેલા છે કેટલાક મોટા આયનાઓ પણ આજુબાજુ જડેલા છે, રાજાની પાસે દિવાન હરિશંકર બેઠેલા છે, રાજાની જમણી તરફ વિદુષક રામો અને ચસ્ત્રમાં લગાવીને સેનાપતિ ફરનાન્ડિજ પણ બેઠેલા છે. રાજાએ કહ્યું—“ રામા ! ”

રામો—(વિકૃત ને વાંકું મોં કરીને) “ જી હજુર ”

રામાનું વિકૃત મોં જોઈને રાજા હસતાં હસતાં તકીયા ઉપર પડ્યા, મંત્રીને રાજા કરતાં પણ વધુ હસવું આવ્યું,

ફર્નાન્ડિજ હાથે તાળી વગાડીને મસ્કરી કરવા લાગ્યો, એ જોઈ રામાએ ઝીણી ઝીણી આંખો મચમચાવી આનંદ પ્રદર્શીત કર્યો.

રાજા એમ સમજી હસે છે કે રામાની વાત સાંભળી ન હસવાથી રસીકતામાં ખામી આવશે, મંત્રી એમ સમજી હસે છે કે, રાજા હસે તો આપણે પણ હસવું જ જોઈએ, જેથી તે ખડખડીને હસે છે, ફર્નાન્ડિજ હસવાનું કારણ કાંઈ સમજતો નથી, પણ કાંઈ કારણ હશે એમ માની તાળી વગાડી ચુપ થઈ જાય છે. દરબારમાં એવો કોઈ માણસ નથી કે જે રામાની વાત સાંભળી ન હસે, જે હસતા નહિ તેને રામો ચિડવતો. રામાની જુની વાતો સાંભળીને લોકો પોતાની મેજે કાંઈ હસતા નહોતા, પણ સર્વ કોઈ રાજાના ભયથી અથવા તો રામાની મસ્કરીયોના ડરથી ઉપવ્રક હસતા હતા. પહેરેદારો પણ તેની વાત સાંભળી હસતા હતા.

રામે જાણ્યું કે હવે કાંઈ મસ્કરીની વાત કરવી જોઈએ જેથી તેણે મોં વિકૃત કરીને કહ્યું—“ સરકાર, સાંભળ્યું છે કે સેનાપતિ મહાશયના ઘરમાં ચોર પેઠા હતા,

સેનાપતિ એ સાંભળી ગભરાયો કે રામો કોઈ જુની પુરાણી વાત કાઢી તેની મશ્કરી તો નહિ કરે? તે રામાની મશ્કરીયા જોડેલો ખેંચીતો હતો તેટલો જ રામો તેને બર દરખાસમાં ખતાવતો હતો.

રામો ગમે તેવી અશ્લીલમાં અશ્લીલ વાત બહેને કહે, તો પણ તેની વાત સાંભળી રાજાને ઘણો જ આનંદ પડતો હતો. રામાના અપ્પતાંજ રાજા રામચંદ્રરાય ફર્નાન્ડીઝને બોલાવી મંગાવના હતા. રાજાના જીવનમાં આનંદની મુખ્ય વસ્તુ આ બેજ હતી, એક ઘેટાંની લડાઈ, અને બીજી રામાની આગળ ફરનાન્ડીઝ ને બેસાડીને મશ્કરીઓની વાત સંભળાવવી. રાજાને ત્યાં તો સેનાપતિના શરીરમાં તીર કે તલવાર વાગવાની તો બીક હવે રહી નહોતી, પણ તે ગિચારો ઠક્કા મશ્કરીઓના ગોળા ખાધને હાલ બેચેન રહ્યા કરતો હતો.

રાજાએ આંખો ખંધ કરીને રામાને પૂછ્યું:—“હાં, તે પછી,”

રામો—“હજુર અરજ કરું છું. (ફરનાન્ડીઝ કોટ પહેરવા લાગ્યો) ત્રણ ચાર દિવસથી સેનાપતિના ઘરની રાત્રે ચોર તપાસ કરતા હતા. સાહેબનાં સ્ત્રીએ સાહેબને જગાડવાને ઘણી ખૂમ મારી પણ તેમની ઉંધ ઉડી નહિ, તેમની ઉંધે કુંભકરણને પણ જીતી લીધો.”

રાજા અને મંત્રી હસતા હસતા તકીયા ઉપર આડા પડ્યા, તે ખંનેને હસતા જોઈ સેનાપતિ પણ કૃત્રિમ હસવા મંડ્યા.

“જ્યારે સેનાપતિ પોતાની સ્ત્રીનું મ્હેણું સહન કરી શક્યા નહિ, ત્યારે તેમણે હાથ જોડીને કહ્યું;—“ક્ષમા કર, હું આજ રાત્રે જરૂર ચોર પકડીશ.”

બે ઘડી રાત વીતતાં પાછા ચોર તેમને ઘેર આવી પહોંચ્યા તે જોઈ સેનાપતિની સ્ત્રીએ કહ્યું, “જુવો, જુવો, ચોર આવ્યા, સેનાપતિએ કહ્યું—હજુ ચોર! ઘરમાં દીવો બળ્યાં કરે છે. જેથી ચોર

આપણને જોઈને જ નાસી જશે. ” તેણે ચોરને જુમ પાડીને કહ્યું:—
 “ આજ તમને નહિ પકડું, દીવાના પ્રકાશથી ઘરમાં અજવાળું છે
 તેથી આજ તમને નહિ પકડું, આજ તમે નાસી જાવ, કાલે જો ફરી
 આવો તો હું તમને હિંમતવાન માનું ? જોઈ છું કે કાલે અંધારા-
 માં તમે કેવા નાશી જાવ છો ? ”

રાજાએ ખડખડાટ હસીને કહ્યું:—“ તે પછી. ”

રામાએ જાણ્યું કે હજુ રાજાને આટલી વાતથી તૃપ્તિ થઈ નથી,
 જેથી તે ફરીવાર કહેવા લાગ્યો. “ કાંણુ જાણે કે કેમ ચોરને વધુ
 ખીક ન લાગી. તે ખીજે દિવસે પાછા રાત્રે તેમને ત્યાં આવ્યા,
 સ્ત્રીએ સેનાપતિને જગાડ્યા અને કહ્યું કે—“ ઉઠો, ઉઠો ચોરી થઈ. ”

સેનાપતિએ કહ્યું—“ તું કેમ ઉઠતી નથી ? ”

સ્ત્રી—“ હું ઉઠીને શું કરું ? ”

સાહેબ—“ દીવો સળગાવ, અંધારે કશું જણાતું નથી. ”

સાહેબની વાત સાંભળી તેમની સ્ત્રી નારાજ થઈ, તેમણે ગુસ્સે
 થઈ કહ્યું તારે લીધે જ સર્વ નાશ પામ્યું. જ્યારે તું ચોરના આવવાની
 વાત જાણતી હતી ત્યારે પ્રથમથી તેં દીવો કેમ ન સળગાવી રાખ્યો ?
 જલ્દી દીવો સળગાવ અને ખંધુક લાવ. ”

એટલામાં ચોરે પોતાનું કામ કરી લઈને કાંઈક વેગળે ખસીને
 કહ્યું—“ સાહેબ એક ચત્રમ તંબાકુ મહેરયાની કરીને આપો, ઘણી
 મહેનત કરી છે. ” સાહેબે ગુસ્સે થઈ કહ્યું. “ ઉભા રહો સાળા, હું
 તમને તમાકુ પીવરાવું છું. ખખડદાર, મારી પાસે આવ્યાતો આ
 ખંધુકથી તમારું માથું ઉડાવી દઈશ. ” તંબાકુ પીને ચોરે કહ્યું—
 “ ઘરમાં દીવો કર્યો હોત તો ઘણો ઉપકાર થાત. ઘર ફાળી કઈ
 તરફથી હું આવ્યો છું તે જણાતું નથી. ” સેનાપતિએ કહ્યું, “ સાલો

બહી ગયો, ત્યાં જ ઉભો રહે, બે પાસે ન આવતો.” એમ કહી ને સાહેબે તરત દીવો સળગાવ્યો. ચોર ખુશીની સાથે સર્વ વસ્તુઓ લઈને ચાલ્યા ગયા. સાહેબે પોતાના ઘરવાળીને કહ્યું. “ સાલાને આજે ખૂબ અડાવ્યો છે, સાલો એકદમ બહીને નહાસી ગયા.”

રાજા અને મંત્રી આ સાંભળી હસી પડ્યા અને હસતાં હસતાં પણ થાકી ગયા. ફરનાન્ડિજ વચમાં ‘હી, હી’ કરતો ઉપવકીયું હંસવા લાગ્યો.

રાજાએ વચમાં જ કહ્યું:—“ રામા, તું બાણ છે કે હું સાસરે જવાનો છું.”

રામો મોં લાંબુ કરીને બોલ્યો—“ અસારંચલુ સંનાર સારં-
શ્વસુરં માન્દરમ્ ” (આમ કહી પોતે હસ્યો તે પછી રાજા, મંત્રી અને સેનાપતિ પણ હસી પડ્યા.) સાસરે સર્વ સાર પદાર્થ છે. માત્ર એક સ્ત્રી અસાર છે. ”

રાજાએ હસીને કહ્યું—થું તારી અર્ધાગિની તારાથી રાજી રહેતી નથી ?

રામે હાથ બેડી કહ્યું;—મહારાજ, તેને અર્ધાગિની ન કહો. ત્રણ જન્મ સુધી તપસ્યા કર્યા છતાં પણ હું તેના અર્ધાંગ બરોબર થઈ શકું તેમ નથી ” રામાની વાત સાંભળીને દરબારના સર્વ લોકો હસી પડ્યા. રામાની વાતનો મર્મ સર્વ સહજમાં સમજી ગયા. માત્ર મંત્રીના સમજવામાં ન આવ્યો જેટી તે ખીજ કરતાં વધુ હસ્યા.

રાજાએ કહ્યું—“ મેં સાંભળ્યું છે કે તારી ‘બ્રાહ્મણી, બણી જ સુશીલ અને ધરકામમાં ચતુર છે. ”

રામો—હું તેને માટે શી અરજ કરું, મારા ઘરમાં એક કરતાં એક વધે તેમ છે. હું કાલુવાર પણ ઘરમાં ટકી શકતો નથી જતાં

વેંતજ આહણી મને એવો ફટકારે છે કે નાસવાનો રસ્તો પણ જ-
ડતો નથી જ્યારે મહારાજની પાસે આવું છું ત્યારે કંઈ જીવને
રહાયતા વળે છે. ”

આ સ્થળે રામાની સ્ત્રીનો પરિચય વાચકોને રહેજ કરાવી દેવો
ચોગ્ય લાગે છે રામાની સ્ત્રી ઘણી જ દુઃખી અને પાતળી હતી.
તેનું શરીર દિન પ્રતિદિન ખીન્ન થતું હતું, રામાને ઘેર આવીને
કાંતી પાસે ઘડી સુખ દુઃખની વાત કરવી તે તેને સમજાતું નહોતું.
રામો રાજસભામાં આવીને અનેક પ્રકારના ભાવ કરી દાંત ખખડા-
વતો હતો પણ ઘેર આવીને તો જીદી જ રીતે તે દાંત પીસી ખડો
થતો હતો. પરંતુ તેની ધરવાણીના અસીત્ર સ્વભાવનું વર્ણન કરવા-
થી હાસ્યરસની જગ્યાએ કરુણરસ પ્રકટ થતો હતો. જેથી રામો
રાજસભામાં પોતાની સ્ત્રીને જાડા શરીરવાળી અને ઉગ્રસ્વભાવા ક-
હીને તેનું વર્ણન કરતો હતો.

હાસ્યલીલા સમાપ્ત થતાં રાજાએ રામાને કહ્યું:—“ તારે મારી
સાથે આવવું પડશે, સેનાપતિને પણ હું મારી સાથે લેવાનો છું. ”

સેનાપતિ ચમકી ઉઠ્યો. તેણે જાણ્યું કે રામો આ જોષ
તેના ઉપર વાક્યચાણુ તો નહિ છોડે ? તે ચરમાં ઉતારી પાછાં
તેને પહેરીને કોટનાં બટન જોવા લાગ્યો.

રામો—“ સેનાપતિને જલસા વખતે આવવામાં કાંઈ અડચણ
નથી કારણ કે ત્યાં કંઈ લડાઇનું મેદાન નથી. ”

રાજાએ જાણ્યું કે વાત તો મઝાની નીકળી છે જેથી તેમણે
આગ્રહની સાથે રામાને પૂછ્યું:—“ કેમ ? સેનાપતિ જલસાવાળી
જગ્યાએ જવાનું પસંદ કરશે ? ”

રામો—સાહેબની આંખોએ રાત દિવસ ચરમા લગાવેલાં રહે

છે. સુત્રી વખતે પણ ચરમાં તેમની આંખોએ ચઢાવેલાં જ હોય છે. જો ચરમાં તેમની આંખો પર ન રહે તો તેમને સારાં સારાં સ્વપ્નાં દેખાય નહિ, સેનાપતિ સાહેબને લડાઈમાં જવાને પણ કાંઈ અડચણ નથી. તેમને માત્ર ખીક એટલી જ રહે છે કે કાચનાં ચરમાં વખતે ગોળી વાગીને કંઈ ડુટી ન જાય, કેમ સાહેબ એજ વાતને ? ”

સેનાપતિએ માથે હાથ ફેરવતાં કહ્યું:—“હા, એજ વાત છે.” સેનાપતિ ઉડીને ઉભો થયો, તેણે મહારાજને કહ્યું,— જો હુકમ હોય તો હું ઘેર જઈ.”

રાજા—“આપને અમારી સાથે યશોહર આવતું પડશે, માટે જલ્દી તૈયાર થઈને આવો.”

અમારી મુસાફરીનો સર્વ સામાન તૈયાર કરો, અમારે માટે ચોસઠ પતવાર વાળી નાવ તૈયાર રાખો.

તે પછી મંત્રી અને સેનાપતિ રજા લઈને ચાલ્યા ગયા.

રાજાએ કહ્યું:—“રામા, તેં તો સર્વ સાંભળ્યું જ હશે, પેલી વખતે સાસરામાં તે લોકોએ મને ખૂબ બનાવ્યો હતો.”

રામો—“જી હા, સાંભળ્યું છે. મહારાજની પાછળ કુવેચ પણ લટકાવી દીધી હતી.”

આ સાંભળી રાજા હસ્યા. તેમની દંતપંક્તિની શોભા વધી જવા લાગી. આ વાંત રામો પણ જાણે છે એ જાણતાં તેમને વધુ દિવંગીરી થઈ.” તે છાનામાના હુકા ગગડાવા લાગ્યા.

રામાએ કહ્યું—“આપના એક સાળે મને આવીને કહ્યું હતું કે, તુકગારમાં તમારા રાજાને એક લાંબી પૂછડી ડુટી નીકળી હતી. તે રામચંદ્ર નહિ પણ રામ-દૂત હનુમાન હશે, એની પણ મને પહેલી ખબર પડી નહોતી.” આ સાંભળી મેં કહ્યું કે,—પહેલાં શી રીતે ખબર

પડે ? પહેલાં તો કાંઈ નહોતું તમારે ત્યાં લગ્ન કરવાને આવ્યા એટલે
 ચાર્મન લેશે ચદાચાર.” તું અવલંબન કરવું પડ્યું.”

રાજા આ સાંભળી ઘણા ખુશી થયા. તેણે વિચાર કર્યો કે
 રામાએ તો મારું અને મારા પૂર્વજોનું મોં ઉજવતું કર્યું અને પ્રતા-
 પાદિત્યના આદિત્ય (સૂર્ય) ને એકવાર ચિરકાળને માટે રાહુગ્રસ્ત
 બનાવી દીધો.

રાજા યુદ્ધવિગ્રહના વિષયમાં કાંઈ જાણતો નહોતો જેથી તે આવા
 નાના બનાવોને મોટા યુદ્ધવિગ્રહનું રૂપ આપતો હતો. આટલા દિવસ સુધી
 તેના મનમાં એમ હતું કે તેના આપમાનસૂચક ભારે પરાજય થયો
 છે. આ કલંકની વાત તેના હૃદયને રાતદિવસ સંતપ્ત કરતી હતી
 જેથી તેને ઘણી શરમ આવતી હતી. આજે તેના મનમાં ઘણી પ્રસન્નતા
 થઈ કે સેનાધ્યક્ષ રામો લડાઈ જતી આવ્યો છે; તથાપિ તેના મનમાં
 શરમનો મોજાં એકદમ હલકો ન થયો.

રાજાએ રામાને કહ્યું:—“ આ વખતે ત્યાં જઈ વિજય મેળવવો
 જોઈએ. જો તું જતીશ તો હું તને મારી અંગુઠી ઇનામમાં આપીશ.”

રામો—“ હજુર, જીતની ચિંતા શી છે ? આ આપના રામાને
 જો કોઈ અંદર મહેલમાં લઈ જઈ શકે તો ખુદ સાસુમહારાણી
 સાહેબને પણ પેટ ભરીને મઠો પાછ શકીશ.

રાજાએ કહ્યું—“ એમાં શી મોટી વાત છે ? હું તને ઘણી
 જ ખુશીથી અંદર લઈ જઈશ.”

રામો—“ આપને માટે શું અસાધ્ય છે ?”

રાજાને પણ એવોજ વિશ્વાસ હતો, તે શું ન કરી શકે તેમ હતું.

આશ્રિત લોકોમાથી જો કોઈ પ્રાર્થના કરે કે “ મહારાજાની

જય થાવ, તાબેદારની ઇચ્છા પૂરી થાવ. ” ત્યાં મહારાજા રામચંદ્ર-

રાય બોલી ઉઠતા કે, “હા, જરૂર પૂરી થવાની.” જેથી કોઈ એમ ન સમજતું કે જે કોઈ કામ છે તે તેના દ્વારા ના થઈ શકે, તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે, રામાને પ્રતાપાદિત્યના અંતઃપુરમાં લઈ જવો, અને મહારાણી સાહેબની રૂબરૂ જ તેમની નક્ક કરાવું ત્યારે જ મારું નામ રામચંદ્ર રાય સાચો માનવો.”

આટલું બધું સારું કામ જે તે ન કરી શકે તો તે પછી રાજા શા કામનો.

ચંદ્રદ્રિપના રાજાએ રામમોહનલાલને બોલાવા મોકલ્યું. રામમોહનલાલનું પરાક્રમ ભીમના જેવું હતું. તેના શરીરની લંબાઈ સાડા ચાર હાથની હતી તેના શરીરનો અધિા મજબુત અને સુદઢ હતો, તે સ્વર્ગવાસી રાજાના વખતનો જુનો માણસ હતો તેણે રામચંદ્રને નાનપણથી જ ઉછેર્યો હતો, રામાથી સર્વ કોઈ ખ્હીતા હતા, પણ રામો કોઈથી ડરતો નહોતો માત્ર રામમોહનથીજ તે ડરતો હતો, રામમોહન તેને ઘણીજ નિરસ્કાર પૂર્ણ દષ્ટિથી જોતો હતો. તેને જોઈ રામો શરમોદો થઈ જતો હતો, રામમોહન રાજાની પાસે આવી હાજર થયો, તેને રાજાએ કહ્યું,—“મારી સાથે પચાસ માણસ આવશે, તમારે તે માણસોના ઉપગી તરીકે આવવું પડશે.”

રામમોહને કહ્યું—“જેવી આજ્ઞા, શું રામો પણ આવશે?” આ સાંભળી બેડાળ નેત્રવાળો રામો સંકુચિત થયો.

પ્રકરણ ૮ મું.

યશોદરમાં રામચંદ્રરાયનું અપમાન.

યશોદરના રાજભૂવનમાં આજે નોકર લોકો ઘણા વ્યગ્ર જણાય
છે. આજે જમાધરાજ આવવાના છે તેથી
અનેક પ્રકારની તૈયારીઓ થઈ રહી છે. ખાવાપીવાની વસ્તુઓની સા-
મગ્રી તૈયાર થાય છે ચંદ્રદ્વિપનો રાજવંશ યશોદરની આગળ મામુલી
છે. આ વિષયમાં પ્રતાપાદિત્યની સાથે મહારાણીને કાંઈ મત-
ભેદ નથી, તોપણ જમાધ આવે છે એ ખ્યાલથી તેને અત્યંત ઉદ્ધાસ
થઈ રહ્યો છે. સગરથીજ તેણે પોતાને હાથે વિભાને શણગાર સ-
જવા માંડ્યા છે. વિભા ઘણીજ મુશ્કેલીમાં આવી પડી છે. કારણ
કે જણસલાવને માટે વૃદ્ધ માતાની સ.યે યુવતી દીકરીના ઘણા રૂચિ
ભેદ છે. પણ રૂચિભેદ છતાં કરે શું ? વિભા ગમે તે સમજે પણ રાણી
તેને સારું સમજતી હતી. વિભાના મનમાં એમ હતું કે પીરોજી રંગની
ત્રણ ત્રણ પાતળી ચૂડિયો પહેરવાથી તેના ગોરાગોરા કામળ હાથે
સારી શોભશે, માએ તેને સોનાની આઠ આઠ મોટી બંગડીયો અને
એક એક મોટું હિરાજડિત આભૂષણ બંને હાથે પહેરાવીને તે એટલી
બધી પ્રસન્ન થઈ ગઈ કે તે જોવાને માટે રાજભૂવનની સઘળી વૃદ્ધ
દાસીયોને તેણે બોલાવી મંગાવી.

વિભા ધારતી કે તેના નાના સુકુમાર નાકમાં વાળી ફાવશે
નહિ, પરંતુ તેની માએ તેને એક મોટી વાળી પહેરાવીને તેના મોંને
આડું અવળું ફેરવી ઘણીજ ઉત્સુકતાથી જોવા લાગી. છતાં પણ વિભા

કાંઈ ન બોલી; પરંતુ માએ જે રીતે તેના વાળનો ચોટલો વાળ્યો છે તે તેને બીજકુત્ર સંદ ન પડ્યો. તે છાનીમાની સુરમાની પાસે જઈને પોતાને જે રીતે કાવે તેવી રીતે—ચોટલો બંધાવી આવી. પણ તે તેની માના બેવામાં આવ્યા વગર રહ્યો નહિ. રાણીએ જોયું, તો કેવળ આવો બેઠંગો ચોટલો બાંધવાથીજ વિભાની આખા શરીરની શોભા માટીમાં મગી ગઈ. તેણે જોયું કે સુરમાએ નાહક વિભાની શોભા ચોટલો વાળીને બગાડી નાંખી, તેણે ઘણીવાર સુધી તે માટે બકા-કાટ કર્યા પણ વિભાનો ચોટલો છોડી નાંખી ફરી વાળ્યો. આવી રીતે વિભા, ચૂડો, ચોટલો, અને વાળીથી સજ્જ થઈ પોતાના હૃદયમાં નવીન ઉત્સાહનો ભાર ભરીને ચંચળ બની, આ અત્યંત હર્ષને તે કાંઈપણ પ્રકારે અંદર હૃદયમાં છુપાવી શકી નહિ, વિજળીની માફક તેની આંખો અને મોં ઉપર સુંદરતાની છટા જણાતી હતી. યુવરાજ ઉદ્યાદિત્યે અંદર મહેલમાં આવીને ગંભીર પ્રેમ-પૂર્ણ આનંદની સાથે વિભાના વિકસિત મોંને જોયું, વિભાનો હર્ષ જોઈ તેના મનમાં એટલો આનંદ થયો કે તેણે ઉદ્ઘાસના માર્યો ઘેર જઈ સ્નેહપૂર્વક મધુર અને મૃદુ આનંદ પ્રદર્શિત કરતી હસમુખી સુરમાને ચુંબન કર્યું.

સુરમાએ પૂછ્યું—“કેમ ?”

ઉદ્યાદિત્ય—“કાંઈ નહીં.”

આ વખતે વસંતરાય બલપૂર્વક વિભાને ખેંચી ત્યાં લઈ આવ્યા. તેમણે તેની દાઢી પકડી મોં ઉંચું કરી કહ્યું, “જુવો ભાઈ, એકવાર આપણી વિભાનું મોં તો જુવો. સુરમા, ઓ સુરમા, એક વખત તું અહીં તો આવ !” આનંદથી ગદગદ થઈ વૃદ્ધ વસંતરાય હસવા લાગ્યા અને તેણે વિભાના મોં સામે જોઈ કહ્યું. “જો

આનંદ થતો હોય તો તું પણ ખુલાદિલથી હસ, કે હું પણ જોધને ખુશી થઉં તો ખરો. ”

જો મારી ઉમ્મર થઇ ગઇ ન હોત તો આજ તારું આ સુંદર મોં જોધને આ જગ્યાએ મારો જીવ આપવા તૈયાર થાત. હાય, હાય ! મરવાનો વખત જતો રહ્યો, જવાન માણસો તો જોતજોતામાં મરે છે, પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં તો રોગ પણ થતો નથી. ”

પ્રતાપાદિત્યને જ્યારે તેના સાળાએ આવીને પૂછ્યું કે:—
“ જમાઇ સાહેબને સામે તેડવા માટે કાણ ગયું છે ? ” ત્યારે તેમણે કહ્યું કે:—“ હું જાણતો નથી ! ” રાજના સાળાએ કહ્યું:—“ આજ રસ્તા ઉપર રોશની તો કરવીજ પડશે. ” મહારાજાએ આંખો યોળતાં કહ્યું; “ કરવી જ એવું કાંઈ નથી ” ત્યારે રાજના સાળાએ કહ્યું: “ યોધડીયાં ખેસશે કે નહિ ? ” રાજાએ કહ્યું:—“ એ સર્વ વાતનો વિચાર કરવાનો હમણાં મને વખત નથી. ખરી વાત એ છે કે વાજતે ગાજતે જમાઇને ઘેર તેડી લાવવા એ પ્રતાપાદિત્યનું કામ નથી. ”

રામચંદ્રરાયને યશોદર આવતાં જોઈ થયો, તે ધારતો હતો કે જાણીજીજ્ઞાસે માફ અપમાન કરવામાં આવ્યું છે. તે પહેલીવાર આવ્યો ત્યારે તેને તેડવા માટે રાજજીવનના ઘણા લોકો પાંચ માઇલ સુધી સામા લેવા આવ્યા, આ વખતે તે જગ્યા મૂકીને છેક યશોદરની નજીક આવ્યો તોપણ કાંઈ સામું તેડવા આવ્યું નહિ, છેક ભાગેળમાં આવ્યો ત્યારે જોયું કે દીવાનજી તેને સામા લેવા માટે આવ્યા છે. દીવાનજીની સાથે વધુ માણસો પણ નથી. રાજાને લેવા માટે હાથી આણ્યો છે, તે રામાના જોડે ઘણેજ ડીંગણા શરીરનો છે, રામે દીવાનને પૂછ્યું:—“ મહાશય, લાગે છે કે આ આપને નાનો ભાઈ હશે. ” દીવાનજીએ કાંઈક વિસ્મય પામીને કહ્યું, “ ના, આતો હાથી

છે.” રામચંદ્રરાયે ક્રુબ્ધ થઈને દીવાનને કહ્યું. તમારો મંત્રી જે હાથી ઉપર બેસે છે તે હાથી પણ આના કરતાં તો મોટો હશે.”

દીવાનજીએ કહ્યું:—“જેટલા મોટા હાથી છે તે સર્વ રાજકીય કામને માટે બહાર મોકલેલા છે. યશોહરમાં હાલ એક પણ હાથી નથી.”

રામચંદ્રરાયે જાણ્યું કે:—“મારું અપમાન કરવાને માટેજ સર્વ હાથી બીજે મોકલ્યા જણાય છે. નહિતો શા માટે બહાર મોકલે?” તેનાં નેત્ર ગુસ્સાથી લાલ થઈ ગયાં, તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે “હું પ્રતાપાદિત્યથી કયે દરજ્જે ઉતરું એમ છું?”

રામો—ઉમ્મરમાં અને સંબંધમાં, નહિ તો બીજી કઈ રીતે? આપે તેની છોકરીને પરણી, જેથી ...” રામમોહન ત્યાંજ ઉભો હતો, તેનાથી રામાની વાત આ સહન થઈ શકી નહિ, જેથી અત્યંત ગુસ્સે થઈને બોલ્યો, “રામા, તું બહુ બોલતો જાય છે. ખજાડાર! જે મહારાજ પ્રતાપાદિત્યની પુત્રી કે જે આપણી માલીક છે, તેના વિષે એક પણ અક્ષર અનુચિત બોલ્યો તો, તરતજ તેનું ફળ તારે ભોગવવું પડશે.

રામમોહનને ગુસ્સે થએલો જોઈ રામે વિલાની વાત જવા દઈ પ્રતાપાદિત્ય તરફ જોઈ કહ્યું. “એવા આદિત્ય તો ધણાય જોયા છે, મારા મહારાજાએ પણ ધણા જોયા છે. જે માણસ આદિત્યને ગિલા-ડીની માફક બગલમાં દબાવીને રાખી શકે છે, તે ચંદ્રદ્વિપના રાજાના નોકરામાં એક રામા સિવાય બીજો કોણ છે?”

રાજા મેં ઉપર કપડું રાખીને હસવા લાગ્યો. રામમોહન ક્રોધથી અધીર થઈ હાથ જોડી બોલ્યો:—“મહારાજ, આપના સસરાને આ પ્રમાણે આ અનુચિત વાક્યો કહે છે તે હું સાંભળી શકતો નથી.

આપની આજ્ઞા હોય તો હું આ ખુશામતિ કુતરાનું મોં એકદમ બંધ કરી દઉં.

રામચંદ્રે કહ્યું—“રામમોહન તું જરા શાંત થા.”

રામમોહન ત્યાંથી જરા વેગળો ગયો.

રામચંદ્રે તે દિવસે હજારો વખત મનકલ્પિત વિવાદ કરીને નક્કી કર્યું કે પ્રતાપાદિત્યે માફ અપમાન કરવાને માટેજ ઘણા દીવસથી ગોઠવણ કરેલી જણાય છે. આ ખેદથી રામચંદ્ર વ્યથિત થઈ ગયો. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે પ્રતાપાદિત્યની પાસે તેણે એવું સ્વરૂપ ધારણ કરવું કે પ્રતાપાદિત્ય પણ જાણી શકે કે તેનો જમાઈ કાંઈ જેવો તેવો નથી.

ન્યારે પ્રતાપાદિત્ય સાથે રામચંદ્રની મુલાકાત થઈ, ત્યારે પ્રતાપાદિત્ય એકકામાં પોતાના મંત્રીની સાથે બેઠો હતો. પ્રતાપાદિત્યને જોતાંજ રામચંદ્રે માથું નમાવી ધીમે ધીમે તેની પાસે જઈને પ્રણામ કર્યા.

પ્રતાપાદિત્યે કાંઈ વધુ ઉદ્ધાસ કે વ્યગ્રતાનો ભાવ ન પ્રકટ કરતાં શાંત ભાવે કહ્યું: “આવા, સારા તો છો ને?”

રામચંદ્રે ધીમેથી કહ્યું:—“હા.”

મંત્રીની તરફ જોઈને પ્રતાપાદિત્યે કહ્યું:—“ભાગામતી પરગણાના તહેસીલદારના નામની જે અરજ આવી હતી તેનું શું થયું?”

મંત્રીએ એક લાંબો કાગળ કહાડીને રાજના હાથમાં આપ્યો, રાજાએ તે વાંચવા માંડ્યો. કાગળ વાંચતાં વાંચતાં તેમણે એકવાર જમાઈના તરફ જોઈ પૂછ્યું:—“પહોરની માફક આ વર્ષે તમારા દેશમાં રેલતો નથી આવીને?”

રામચંદ્ર—“જી ના, આસો મહીનામાં એક વખત પાણી—”

પ્રતાપાદિત્ય—“દિવાન, આ પત્રની એક નકલ તમારી પાસે

રાખો ” એમ કહી તે પાછા વાંચવા લાગ્યા. વળી પાછા વાંચતાં બંધ પડીને જમાઈને કહ્યું:— ‘ જાવ, અંદર જાવ. ’ રામચંદ્ર ધીમેથી ઉઠ્યો, તે પોતાના મનમાં એ વિચાર કરતો હતો કે:—“ પ્રતાપાદિત્ય મારા કરતાં કાંઈ રીતે મોટો નથી. ”

પ્રકરણ ૯ મું.

રામચંદ્રરાયનું ખુન કરવાનો હુકમ.

રામમોહને જ્યારે અંત:પુરમાં જઈને વિભાને પ્રણામ કરીને કહ્યું કે:—“ મા, હું એકવાર ફરી તમારાં દર્શન કરવા માટે આવ્યો છું. ” ત્યારે વિભાના મનમાં ઘણો હર્ષ થયો રામમોહનને તે ઘણી ચ્હાતી હતી. ઘરનાં અનેક કામ હોવા છતાં પણ રામમોહન ઘણીવાર ચંદ્રદીપથી ચશોહર આવતો હતો. કાંઈ ખાસ કામ ન હોય તોપણ તે વખત મળતાં વિભાને મળવા માટે ત્યાં આવતો હતો. રામમોહનને જોઈ વિભા જરા પણ શરમાતી નહોતી. વૃદ્ધ, બળવાન, અને પુષ્ટ શરીરવાળો રામમોહન જ્યારે “ મા ” કહીને તેની પાસે ઉભો રહેતો ત્યારે તેના હૃદયમાં એક એવો વિશુદ્ધ, નિશ્ચલ, અને અભિમાન શુન્ય સ્નેહનો ભાવ ઉદય થતો હતો કે વિભા તેની આગળ પોતાને એક નાની બાળકા સમજતી હતી. વિભાએ તેને કહ્યું:—“ તમે આટલા દિવસથી કેમ આવતા નહોતા ? ”

રામમોહન—“ માજી, પુત્ર કપુત્ર થાય, પણ માતા કમાતા થતી

નથી. તમે ક્યારે માંડે સ્મરણ કર્યું અને હું ન આગ્યો ? મેં એ નિશ્ચય કર્યો છે કે જ્યાં સુધી મા મને બોલાવે નહિ ત્યાં સુધી મારે ન આવવું. હું રાહ જોતો હતો કે આપ માંડે સ્મરણ ક્યારે કરો અને હું આવું, પણ શું કહું, આપે એકવાર પણ મને ન સંભાળ્યો !”

વિલા આ સાંભળી શું જવાબ આપે તો વિચાર કરવા લાગી, તેણે ધાયું કે મેં આજ સુધી રામમોહનને કેમ ન બોલાવ્યો, આ વિચારમાં તે જવાબ પણ આપી શકી નહિ.

વિલા ભૂલી જવાથી રામમોહનને તેડાવ્યો નહોતો એમ નહિ પણ ન બોલાવાનું કાંઈ કારણ બતાવવું જોઈએ એમ તે શોધતી હતી પણ તે કારણ શું બતાવવું તે તેને સમજાયું નહિ.

[વિલાને ચિંતા કરતી જોઈ રામમોહનને હસીને કહ્યું:—“ નહિ, માજી આપ ચિંતા ન કરો મને વખત મળતો નહોતો તેથી જ હું આવતો નહોતો. ”

[વિલાએ પ્રસન્ન થઈ કહ્યું:—“ મોહન બેસ, આપણા દેશની હકીકત કહે. ”

રામમોહન બેસીને ચંદ્રદ્રીપતી વાત કહેવા લાગ્યો. અને વિલા ગાલ ઉપર હાથ મૂકી એકાગ્રમનથી તેની વાત સાંભળવા લાગી. ચંદ્રદ્રીપતું વણું ન સાંભળીને વિલાના મનમાં કેવા કેવા ભાવનો ઉદય થતો હશે, તે બીજો કાંણ જાણી શકે ? જ્યારે રામમોહનને રેડા આવવાની વાત કહી અને કહ્યું કે—ગયે વર્ષે તેનું ઘર પાણીમાં ડૂબી ગયું હતું જેથી સંખ્યાકાળે તે પોતાની વૃદ્ધા માને પોતાની પીઠ ઉપર સ્થાને તરતો તરતો મંદિરની છત ઉપર ચઢી ગયો, અને ત્યાં બેઠો જણે આખી રાત વિતાવી હતી. ” આ સાંભળી વિલાનું કામળ હૃદય કંપી ઊઠ્યું.

ચંદ્રદીપનું વર્ણન સમાપ્ત થતાં રામમોહને ઘણાજ વિનીત ભાવે કહ્યું, “ માજી, હું તમારે માટે શંખાચૂડી લાવ્યો છું. તમે તે પહેરા કે જે જોઈ હું મારાં નયનોને તૃપ્ત કરું.”

વિભાએ પોતાના હાથમાંથી સોનાની બે ચૂડીઓ કહાડી નાંખી અને રામમોહનની આપેલી ચૂડી પહેરીને હસતાં હસતાં તે પોતાની માની પાસે જઈ બોલી:—“ મા, મોહને તારી બંગડીઓ મારા હાથેથી કહાડી નાંખી શંખાચૂડા પહેરાવી છે.

રાણી તેથી નારાજ ન થતાં તેણે હસીને કહ્યું, “ બેટા, શું રામમોહન આવ્યો ? સાંચું થયું, તેં જે તેની આપેલી ચૂડી પહેરી તે કાંઈ જવામાં ખરાબ લાગતી નથી.”

રામમોહન રાણીની આટલી વાત સાંભળી ઘણાજ ખુશ થયો. રાણી રામમોહનને મહેલમાં લઈ ગઈ અને તેને પાસે બેસીને જમાડ્યો. જ્યારે તે બોજન કરી રહ્યો ત્યારે રાણી ઘણી પ્રસન્ન થઈ બોલી:—“ મોહન, તેં જે ગઈ વખતે ગાયન ગાયું હતું ગા જોઈ ”

રામમોહન વિભાના મોં સામે જોઈને ગાવા લાગ્યો.

ગાતાં ગાતાં રામમોહનની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ ગયાં. રાણી પણ વિભાનું મોં જોઈને પોતાની આંખોમાં આંસુ રોકી શકી નહિ. રામમોહનના આ ગાયનથી રાણીને વિજયા સાંભળી આવી.

સૂર્યાસ્ત થતાં બડોસી પડોસીની સ્ત્રીઓ જમાઈને જોવા માટે અને સંબંધાનુસાર જમાઈની સાથે ઠઠા મસ્કરી કરવાને માટે અંતઃપુરમાં એકત્ર થવા માંડી. હર્ષ, ભય અને સંકોચથી વિભાના મનમાં એક અપૂર્વ ભાવ ઉત્પન્ન થઈ રહ્યો.

આ અનિશ્ચિત ભાવથી વિભાનું હૃદય કંપી ગયું. તેનું મોં અને

કાન લાલ થઇ ગયા. તેના હાથ, પગ શિથિલ થઇ ગયા આ દુઃખ છે કે સુખ એ કાંણુ જાણે.

જમાઇજી અંતઃપુરમાં ખીરાજેલા છે. સ્ત્રીઓની ઠઠ ત્યાં જમી છે, તેમના સૌંદર્યની શોભાથી અંતઃપુરની શોભા વધી ગઇ છે. તેમના હૃદયમાં આજે આનંદની હદ રહી નથી. રમણીઓ જમાઇરાજની ચારે તરફ ફુંડાળું વળીને બેઠેલી છે. ચારે તરફથી મસ્કરી અને હાસ્ય થઇ રહ્યું છે. ચારે તરફથી જમાઇના ઉપર કે.કિન્ન કંકનો મૃદુ પરિહાસ, કમળ જેવા કામળ બાહુનું તાડન, અને ચંપાના પુષ્પ જેવી આંગળીયોના સ્વચ્છ નખોનો આઘાત ચાલી રહ્યો છે. ચારે તરફથી લલનાઓ ગત્રી પચી કરી રહી છે. રામચંદ્રરાય શાંતપણે ઘેટાની માફક બેસીને આ સર્વ ચમત્કાર જોઇ રહ્યા છે. જ્યારે તે ઘણા ગભરાઇ ગયા ત્યારે એક યુવતી સ્ત્રી તેનો પક્ષ લઇને બોલી ઉઠી;—

તે યુવતી સ્ત્રીના મોંમાંથી એવી કઠોર અને કડવી વાતો નીકળવા માંડી અને એવાં અશ્લિલ વાક્યોનો વર્ષાદ વર્ષવા માંડ્યો કે તે સાંભળીને જે આડાસી પાડાસીની સ્ત્રિયો આવી હતી તે સર્વે ચુપ થઇ ગઇ; તેની આગળ ચપળા પણ મૌન સાધીને બેસી રહી. વિમળા ત્યાંથી ઉઠી ચાલી ગઇ. માત્ર વિમૂતિની માએ તેને કેટલીક વાતો સંભળાવી ત્યારે તે યુવતીએ તેને કહ્યું:—“ તમારું મોં તો એક ઝાડુ જેવું છે.” વિમૂતિની માએ કહ્યું કે, “ તમારું મોં ગંદકાની બરેલી મોરી જેવું છે. આટલું ઝાડુ વાગ્યું તોપણ તે સાફ ન થઇ” એમ કહી તે ગુસ્સાથી લાલ પીળા થઇ ત્યાંથી ચાલી ગઇ. એકે એકે સર્વ સ્ત્રિયો ત્યાંથી ચાલી ગઇ અને અંતઃપુર ખાલી પડ્યું ત્યારે રામચંદ્રના જીવમાં જીવ આગ્યો.

ત્યારે તે યુવતી તે ઘરમાંથી નીકળીને રાણીના ઘરમાં ગઇ.

ત્યાં રાણી પોતાના નોકરોને જમાડી હતી. રામમોહન પણ એક તરફ ખેસીને જમતો હતો. તે યુવતી રાણીની પાસે આવી અને તેમના મોંની સામે બરોબર તાકીને બોલી:—“આતો નિકષામાતા (રાસસોની માતા) જણાય છે.” આ સાંભળીને રામમોહન એકદમ ચમકી ઉઠ્યો. તેણે યુવતીના મોં સામે જોયું. તે તરતજ જમવાનું પડયું મૂકી વાઘની માફક ઉછળી તેના બંને હાથ પોતાની વજ્જમુડીમાં પકડી અને વજ્જ-સ્વરે બોલી ઉઠ્યો, “બાંમણ, હું તને ઓળખું છું. એમ કહી તેણે તેના માથા ઉપરથી કપડું કહાડી નાંખ્યું, જોયું તો એ બીજું કોઈ નહિ પણ રામો મસ્કરો હતો. રામમોહન તેને બેઠું ક્રોધથી કંપવા લાગ્યો, પોતાના શરીર ઉપરની ચાદર ખસેડી નાંખી અને ખેલ કરતો હોય તેમ બંને હાથે તેણે રામાને એકદમ ઉપર ઉંચકીને કહ્યું, “આજે મારા હાથે તારું મરણ લખ્યું છે.” એમ કહીને તેને એક ખેવાર માથા ઉપર ફેરવ્યો, એટલામાં રાણી દોડીને ત્યાં આવી અને કહ્યું, “રામમોહન તું આ શું કરે છે?”

રામે ગાભરા બની જઈ કહ્યું, “બાબુજીના સમ છે, બલ્લ-હત્યા ન કરશો,” આ જોઈ ચારે તરફથી માણસો ત્યાં ભરાઈ ગયાં તેથી રામમોહને રામાને માથા ઉપર ફેરવી નીચે નાંખીને કહ્યું:— “અભાગી, તારે મરવાની બીજી કોઈ જગ્યા ન મળી?”

રામે કહ્યું—“મહારાજાએ મને આજ્ઞા કરી હતી.”

રામમોહને કહ્યું,—“શું કહ્યું, નિમકહરામ! ફરી આવી વાત ન બોલ્યો તો આ પથરથી તારું મોં ભાગી નાંખીશ.” એમ કહીને તેનું ગળું દબાવી પકડી-રાખ્યો. રામો ખૂબો પાડવા મંડ્યો. ત્યારે રામમોહન તેને પોતાની ચાદરમાં બાંધી હાથમાં ઝુલાવતો ઝુલાવતો અંતઃપુરમાંથી બહાર લઈ ગયો.

થોડીવારમાં આ વાત સર્વત્ર ફેલાઈ ગઈ. અડધીરાત થઈ હશે, તે વખતે રાજના સાળાએ આ ખબર પ્રતાપાદિત્યને જણાવી કે, જમાઈજી તો રામા મશ્કરાને સ્ત્રિનાં કપડાં પહેરાવી અંદર મહેલમાં લઈ ગયા હતા ત્યાં તેણે અડોસીપડોસીની સ્ત્રિયોની સાથે, એટલું જ નહિ પણ ખુદ રાણીની સાથે પણ હા મશ્કરી કરી. ”

આ સાંભળી પ્રતાપાદિત્યનું સ્વરૂપ ઘણું જ ભયંકર થઈ ગયું. ક્રોધથી તેનું હૃદય બળવા લાગ્યું, ગુસ્સાનો માર્યો તે એકદમ પલંગ-માંથી ઉછળી બેઠો થયો અને બોલ્યો “ લક્ષ્મણ સરદારને બોલાવો.” જટ લક્ષ્મણ હાજર થયો, તેણે લક્ષ્મણ સરદારને કહ્યું: “ હું આજ રાત્રે જ રામચંદ્રરાયનું કાપેલું માથું જોવા ઇચ્છું છું.”

તેણે તરતજ સલામ કરીને કહ્યું, “ જેવો હુકમ ” તે સાંભળી રાજના સાળાએ તરત પગે લાગી કહ્યું, “ મહારાજ, ક્ષમા કરો. એકવાર વિભાને સંભાળો, એવો હુકમ ન કરો, ” પ્રતાપાદિત્યે પાછા કડક રીતે કહ્યું:—

આજ રાત્રે જ હું રામચંદ્રનું માથું જોવા ઇચ્છું છું.”

તેના સાળાએ તેના પગ પકડીને કહ્યું, “ મહારાજ, આજે તે ચામ્પા પામ્પા મહેલની અંદર સુઈ રહ્યા છે. ક્ષમા કરો, મહારાજ, ક્ષમા કરો ” તે સાંભળી પ્રતાપાદિત્યે કાંઈક મૌન ધારણ કરીને કહ્યું:— “ સાંભળ, લક્ષ્મણ, કાલે સવારે જ્યારે રામચંદ્રરાય અંદર મહેલ-માંથી બહાર નીકળે ત્યારે તેની ઘેરીકર કતલ કરી નાંખવી, એવો હું તને હુકમ કરું છું.” તેના સાળાએ જોટલી વખતની ઇચ્છા રાખી હતી તેથી કાંઈક વધુ તેને વખત મળ્યો. જેથી તેણે ત્યાંથી તરત જ નીકળી જાનામાના વિભાના સુવાના ખંડ પાસે આવી પારણું ખખડાવ્યું.

આ વખતે ત્યાંથી થોડેક દૂર અડધી રાતનાં ચોઘડીયાં વાગતાં હતાં. સનસનાટ રાતમાં આ ચોઘડીયાંનો અવાજ ચંદ્રમાના તેજ અને દખણાતા પવનની સાથે લળીને અર્ધનિદ્રિત અવસ્થામાં હૃદયની અંદરના સુખ સ્વપ્નની સૃષ્ટિ રચી રહ્યો હતો.

વિભાના શયનગૃહના ઝરખામાં થઈને ચંદ્રમાનાં કામળ કિરણો પ્રવેશ કરીને દુધના શીણુ જેવો શય્યાને વધુ ઉજ્જવળ કરી રહ્યાં હતાં. રામચંદ્રાચ ઉંઘતા હતા. વિભા ગુપચુપ બેડી બેડી ગાત્ર ઉપર હાથ મૂકી મનમાં ને મનમાં વિચાર કરતી હતી. જ્યાં તેની નજર ચાંદની તરફ ગઈ ત્યાં તેની આંખોમાંથી બે ટપકાં આંસુનાં પડ્યાં. તેને ખેદ એ થતો હતો કે જેવો તેણે મનમાં વિચાર કર્યો હતો તે પ્રમાણે બન્યું નહિ. જેથી તે વિકલ થઈને રડતી હતી. તે બિચારી આટલા દિવસોથી જેની આવવાની રાહ જોઈ રહી હતી, તેની જ પાસે બેસીને આજે તે વાતો કરવાની ઇચ્છા રાખતી હતી.

રામચંદ્રાચે ગર્વથી પક્ષંગપર ઉંઘવા સિવાય વિભાની સાથે કાંઈ પણ વાત ન કરી. પ્રતાપાદિત્યે તેનું અપમાન કર્યું છે, જેથી તેણે પ્રતાપાદિત્યના અપમાનનો બદલો શી રીતે લેવો? વિભાને તરછોડીને તે એ જણાવવા ઇચ્છતા હતા કે તું યશોહરના પ્રતાપાદિત્યની પુત્રી છે, ચંદ્રહીપના સ્વામી રાજા રામચંદ્રાચની આગળ તારો શો હિસાબ? એમ વિચાર કરી તે મોં ફેરવીને સુઈ રહ્યા છે. હજી સુધી તેમણે પાસુ પણ ફેરવ્યું નથી. તેના મનમાં જે કાંઈ માન, અભિમાન અને ક્રોધ હતો તે સર્વ વિજ્ઞાના ઉપર અજમાવવાનો વિચાર કર્યો. વિભા બેડી બેડી આ સર્વ વાતોનો મનમાં ને મનમાં વિચાર કરવા લાગી. તે એકવાર ચાંદનીની તરફ અને બીજી વાર

સ્વામીના મુખની તરફ જુવે છે. વારંવાર તેનું હૃદય કંપી ઉઠે છે. તે વારંવાર ડસકાં ભરે છે. તેના મનમાં આ વખતે જે કષ્ટ થઈ રહ્યું છે તે અકથનીય છે. થોડીવારે રામચંદ્રરાયની ઉંઘ ઉડી ગઈ, તેણે જોયું તો વિભા ગુપચુપ બેસીને રડ્યાં કરે છે. સુષને જાગી ઉઠ્યા પછીની શાંત અવસ્થામાં જ્યારે તેના મનમાં માન અપમાન કાંઈ યાદ રહ્યું નહોતું, ગાઢનિદ્રા લીધા પછી ચિત્તનો સાર્ત્તિક ભાવ ફેફલીક વાર પછી બદલાઈ ગયો હતો, રોપનો ભાવ મનમાંથી જતો રહ્યો હતો, ત્યારે એકાએક વિભાનાં અશ્રુપૂર્ણ નેત્ર અને કશ્ચાર્ત્ત કમળા-થેલાં કમળ જેવાં કામળ મુખ મંડળને જોઈને તેના હૃદયમાં એકાએક દયા ઉભરી આવી. તેણે વિભાનો હાથ પકડી કહ્યું, “અરે, તું આમ કેમ રહે છે !” વિભાનું ગળું ભરાઈ આવ્યું. તે કાંઈ ઉત્તર આપી શકી નહિ. તે સંકોચાઈ છાનીમાની બિછાના ઉપર સુઈ ગઈ ત્યારે રામચંદ્રરાયે એક થઈ વિભાના મસ્તકને ધીરેથી ઉચું કરી પોતાના ઘુંટણો ઉપર રાખી તેની આંખોના આંસુ લોહી નાંખ્યાં પછી તે કાંઈક કહેવા જતો હતો. એજ વખતે કોઈએ બહારથી કમાડ ખખડાવ્યું. રામચંદ્રરાયે ચમકીને પૂછ્યું—“કાંણ છે ?” બહારથી જવાબ મળ્યો કે—“જલ્દી કમાડ ઉઘાડો.”

પ્રકરણ ૧૦ મું.

રામચંદ્રરાયને અચાવવાની ખટપટ.

રામચંદ્રરાય ઝટ કમાડ ઉઘાડી બહાર આવ્યા. તેપને જોઈ રા-
જના સાળા રમાપતિએ કહ્યું:-“રાયજી, તમે
હમણાંજ અહીંથી નાસી જવ, જરા પણ વાર ન કરો.”

અડધી રાત્રે એકાએક આવી ભયાનક વાત સાંભળીને રામચં-
દ્રનો તો જાણે જીવજ ઉડી ગયો. તેનું મોં સુકાઈ ગયું, તેણે લથડતી
જામે પૂછ્યું:-“શું થયું?” “શું થયું એ પૂછવાનો આ વખત નથી.
તમે હમણાંજ અહીંથી ચાલ્યા જવ.”

વિભા પલંગમાંથી ઉતરી ધીમે રહીને બહાર આવી અને ધીમેથી
પૂછ્યું:-“મામા, શું થયું છે?”

રમાપતિ:-“તે વાત તારે સાંભળવાની નથી.”

વિભાને આ સાંભળી ફાળ પડી, તેને એકવાર વસંતરાય
અને બીજી વાર ઉદયાદિત્ય યાદ આવ્યા. પછી તેણે ધીરજથી પૂછ્યું:
“મામા, કહો તો ખરા કે છે શું?”

રમાપતિએ વિભાના પ્રશ્નનો કાંઈ પણ જવાબ ન આપતાં

રામચંદ્રરાયને કહ્યું:—“ નકામો વખત વીતી જાય છે, તમે હમણાં જ છાનામાના નાસી જવાની તજવીજ કરો. ”

વિલાના મનમાં એકાએક કંઈ ભયંકર અશુભ સમાચાર હશે તેવો બેમ પડ્યો. મામાને ત્યાંથી જતા બેઠ તેમને રોકાને તે બોલી—
“ હું તમારે પગે પડું છું, શું થયું તે સાચેસાચું કહો. ”

રમાપતિએ ભયભિત નજરે ચારે તરફ બેઠ કહ્યું:—“ વિલા બહુ ઘોંઘાટ ન કર, છાની રહે, હું તને સર્વ વાત કહું છું. ”

જ્યારે રમાપતિએ તમામ હકીકત તેને કહી સંભળાવી ત્યારે વિલા એકદમ પછાડ ખાઈ રડવા લાગી. રમાપતિએ ઝટપટ તેનું મોં દાખીને કહ્યું—“ ચુપ રહે, જે એકદમ ખેલ બગાડી નાંખી નખોદ ન વાળ. ” વિલા ધડકતા હૃદયપર હાથ રાખી એકદમ છાની રહી ગઈ.

રામચંદ્રરાય અત્યંત ગાભરો બની જઈને બોલ્યો:—“ હું આ વખતે શું કરું ? નાસવાનો કોઈ રસ્તો તો બતાવો, હું તો અ-જાણ્યો છું. ”

રમાપતિ—આજે પહેરેદારો હવેલીની ચારે તરફ ઘણીજ સાવ-ધાનીથી પહેરો ફર્યા કરે છે. “ હું બેઠને આવું છું, ને જે કંઈ નાસ-વાનો રસ્તો મળે છે તો તરતજ તમને ખબર આવું છું. ” એમ કહી તેમણે જવા માંડ્યું. વિલાએ તેમને રોકાને કહ્યું:—“ મામા, તમે ક્યાં જાવ છો ? તમે અમારી પાસે રહો. તમે જશો તો પછી અમે કાંને ભરોસે અહીં રહી શકીશું. ”

રમાપતિ—“ વિલા, તું શું આવરી બની ગઈ છું. હું તમારી પાસે બેસી રહીને તમને બચાવી શકીશ નહિ, હું એકવાર ચારે તરફ બેઠને તરત પાછો આવું છું. ”

વિલા ઘણીજ સ્ફૂર્તિથી ઉડી ખેડી થઇ, તેનું આખું અંગ ભયથી કંપવા લાગ્યું. તેણે રમાપતિને કહ્યું:—“મામા, થોડી વાર ઉભા રહો, હું એકવાર બાઈની પાસે જઈને આવું છું.” એમ કહી વિલા હાંફતી હાંફતી ઉદ્યાદિત્યના સુવાના ખંડ પાસે ગઇ.

આ વખતે ચંદ્રમા પાંદુરંગનો થઇ અસ્ત થવાની તૈયાર કરતો હતો. ચારે તરફથી અંધકારે ધીમે ધીમે પોતાનો પ્રભાવ ફેલાવવા માંડ્યો હતો. સર્વ લોકો નિદ્રાદેવીના ખોળામાં વિશ્રામ લઈ રહ્યા છે, એકપણ શબ્દ સંભળાતો નથી. રામચંદ્રરાયે પોતાના શયનગૃહના દ્વારમાં ઉભા રહીને જોયું તો, હવેલીમાં જેટલાં મકાનો છે તે સવે, ખંધ છે. ચંદ્ર અસ્ત થવાનો છાંયો આંગણમાં જણાવા લાગ્યો. તેના એક ભાગમાં ચાંદનીનો થોડો ઘણો અંશ ખચેલો જણાય છે. જોત-જોતામાં અંધકારે સંપૂર્ણ જગતને પોતાના સ્વાધિનમાં લઇ લીધું.

રામચંદ્રરાય કલ્પના કરવા લાગ્યા કે ચારે તરફ આ ભયાનક અંધકારમાં કોણ જાણે કે લોહીની તરસી તીક્ષ્ણ છરી ક્યાં ચમકાટ કરી રહી હશે? તે કદી ડાખી તરફ તો ઘડી જમણી તરફ તો ઘડી સામેની તરફ અને ઘડી પાછળની તરફ આંખ ફાડી ફાડીને જોતા હતા. કોણ જાણે કે કઈ તરફથી તેના ઉપર અસ્તનો પ્રહાર થશે. આવો વિચાર કરતાં તેનું હૃદય કંપી ઉડતું હતું, કદાચિત ખૂણામાં કોઈ કપડાંથી પોતાનું શરીર ઢાંકીને છાનોમાનો ખેસી રહ્યો હશે, કોણ જાણે કે ઘરની અંદર તો કોઈ નહિ હોય! વખતે ખાટલા તળે તો કોઈ મારવા માટે ખેસી રહ્યો નહિ હોય! આ પ્રકારે અનેક કલ્પનાઓ તેના ચિત્તને ચૂર્ણ કરી રહી હતી. તેનું આખું શરીર પરસેવાથી પતળી ગયું છે, એક વાર તેના મનમાં એવી શંકા ઉત્પન્ન થઈ કે વખતે રમાપતિ તો કંઈ ન કરી નાંખે, તે જીંદીને ધીમેથી ત્યાંથી જરા આઘો

ખસી ગયો. પવનના સપાટાથી અકસ્માત ધરમાંનો દીવો બુઝાઈ ગયો. રામચંદ્રરાયના મનમાં થયું કે કોઈએ દીવો ઓલવી તો નહિ નાંખ્યો હોય ! તેણે પોતાના મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો કે કોઈ માણસ જરૂર ત્રરમાંજ છે. તે ડરીને રમાપતિની પાસે ખસીને બેઠા. તેણે કંપિત સ્વરે કહ્યું—“ મામા. ” મામાએ કહ્યું—“ શું છે ? ”

રામચંદ્રરાયે મનમાં વિચાર કર્યો કે જો આ વખતે વિલા અફસી હોત તો સાફ થાત. મામા ઉપર તેનો પુરો વિશ્વાસ નહોતો.

વિલા ઉદ્યાદિત્યની પાસે જતાંજ રડતાં રડતાં બેથુદ્ધ થઈ જમીન ઉપર પછાડ ખાઈ પડી. તેના મોંમાંથી કાંઈ વાત નીકળી નહિ. સુરમાએ તેને બેસાડીને જાન લાવવા માટે પ્રયત્ન કર્યો, પૂછ્યું કે “ વિલા શું થયું ? ” વિલાએ સુરમાના બંને હાથ પકડી લીધા પણ તે કાંઈ કહી શકી નહિ. ઉદ્યાદિત્યે સ્નેહપૂર્વક વિલાના માથા ઉપર હાથ રાખી પૂછ્યું :—“ કહે વિલા, શું થયું ? ” વિલાએ તેના હાથ પકડીને કહ્યું :—“ લાઈ, મારી સાથે ચાલો, મામા તમને બધી હકીકત કહેશે. ”

ત્રણે ત્યાંથી ઝટ રવાના થઈ વિલાના શયનગૃહના દ્વાર આગળ આવી પહોંચ્યાં. ત્યાં રામચંદ્ર અંધારામાં બેઠા છે, રમાપતિ તેની પાસે ઉભા છે. ઉદ્યાદિત્યે ત્યાં જતાંજ પૂછ્યું :—

“ મામા શું થયું છે ? ” રમાપતિએ સર્વ વાત તેમને કહી સંભળાવી. ઉદ્યાદિત્યે પોતાનાં વિશાળ નયનોને સ્થિર કરી સુરમાની તરફ જોઈને કહ્યું :—“ હું હમણાંજ પિતાજીની પાસે જઈ છું. હું કદાપિ પણ તેમને એવું કામ કરવા નહિ દઉં. ”

સુરમા—“ શું તે આપની વાત માનશે ? જો આપને યોગ્ય લાગે તો એકવાર દાદાજીને તેમની પાસે મોકલો, જો તેમના ગયાથી કંઈ વળે તો. ”

સુવરાજે કહ્યું—“ ઠીક.”

વસંતરાય તે વખતે ગાઢ નિદ્રામાં હતા. તેમને જગાડતાં તેમણે ઉઘ્યાદિત્યને સામે ઉભેલો જોઈ જાણ્યું કે બહાણું વાયું. તરતજ તેમણે ભેરવીના તાન લેવો શરૂ કર્યો.

ઉઘ્યાદિત્ય બોલ્યો:—“ દાદાજી અમારા ઉપર એક મોટું સંકટ આવી પડ્યું છે.” આ સાંભળી વસંતરાયનું ગાન તરત અંધ થઈ ગયું. તેમણે ભયથી ઉઘ્યાદિત્યની પાસે આવીને કહ્યું:—“ હે, શું કહ્યું બાઈ ! શું થયું છે ? સંકટ કેવું ! ”

ઉઘ્યાદિત્યે સર્વ વાત કહી સાંભળાવી, વસંતરાય પોતાની શય્યા ઉપર જઈને બેઠા. તેમણે ઉઘ્યાદિત્યના મોં તરફ જોઈને માથું હલાવી કહ્યું:—ના, ના, એમતે કંઈ અને ? એ મનાય નહિ ! ”

ઉઘ્યાદિત્ય—હાલ વખત નથી. “ આપ એકવાર પિતાજીની પાસે જાવ.” વસંતરાય ઉઠીને ઉભા થયા અને ધીમે ધીમે જવા લાગ્યા. જતાં જતાં તે કંઈ વાર બોલ્યા, “ બાઈ, એમ તે કંઈ અને ? એવું કદી બન્યું છે ? ”

તેમણે પ્રતાપાદિત્યની પાસે જઈને કહ્યું:—“ પ્રતાપ, આ મેં શું સાંભળ્યું ? ” પ્રતાપાદિત્ય હજી સુધી પણ પોતાના સુવાના ખંડમાં ગયા નથી. તે દિવાનખાનામાંજ બેઠેલા છે. એકવાર તેમના મનમાં થયું કે લક્ષ્મણ સરદારને બોલાવું, પણ તરતજ તે સંકલ્પ ઉડી ગયો. પ્રતાપાદિત્ય કદી એ પ્રકારનો હુકમ કરતો નહિ. જે મુખથી હુકમ કરવો તેજ મુખથી હુકમ પાછો ખેંચી લેવો, એ કેવી રીતે અને ? હુકમ આપીને પાછો ખેંચી લેવો એવું બાળકોના બેલ જેવું કામ કરવું એ એનું કામ નથી. પરંતુ વિભા ! વિભા વિધવા થશે રામચંદ્રરાય જો પોતાની ઇચ્છાથી અગ્નિમાં કુદી પડે તોપણ વિભા તો

વિધવા થાયજ, રામચંદ્ર પ્રતાપાદિત્યના ક્રોધાગ્નિમાં જાણી બુદ્ધિને કુદી પડ્યો છે. તેનું અનિવાર્ય ફળ વૈધવ્ય વિભાને ભોગવવુંજ પડે. તેમાં પ્રતાપાદિત્યનો શો દોષ? પરંતુ એટલી વાત પણ તેના મનમાં ન આવી, વચ્ચે વચ્ચે જ્યારે અધી હકીકત તેના મનમાં સ્પષ્ટરૂપે ખડી થતી હતી ત્યારે તે એકદમ અધીરો થઈ જતો હતો, અને વિચાર કરતો હતો કે રાત ક્યારે વીતશે ? ”

એવા વખતે વૃદ્ધ વસંતરાય ઘણાજ વ્યગ્રભાવથી ઘરમાં પ્રવેશ કરીને પ્રતાપાદિત્યના ખંતે હાથ પકડીને બોલ્યા કે, “ પ્રતાપ, આ મેં શું સાંભળ્યું છે ? ”

પ્રતાપાદિત્ય ક્રોધનો માર્યો બોલી ઉઠ્યો—“ શું સાંભળ્યું છે ? ”

વસંતરાયે કહ્યું:—એ આજકાલનું છોકરું એવી વાતનો મર્મ શું જાણે ? તે શું તારા ક્રોધને પાત્ર છે. ”

પ્રતાપાદિત્ય—“ શું કહ્યું ? એ છોકરું છે ? તે ધરડાના પણ કાન પકડે તેવો છે, દેવતામાં હાથ નાંખવાથી દઝાવાય છે, શું એ સમજવા જેટલી પણ તેની ઉમ્મર નથી ? ગમે ત્યાંનો એક દરિદ્ર, અને કંગાલ બ્રાહ્મણ કે, જે મૂર્ખ લોકોની આગળ દાંત બતાવીને રાજગાર કરી ખાય છે તેને ખાયડીનો પોષાક પહેરાવી રાણીની મસ્કરી કરાવવા માટે લાવ્યો, આવી મોટી બેઠવ બુદ્ધિનો જે સંગ્રહ કરે તેનું પરિણામ શું આવે ? તે બુદ્ધિ હવે તેના મગજમાંથી કાઢી નાંખવી જોઈએ, જે મગજમાં એવી બુદ્ધિ હોય તે મસ્તક તેના શરીરની સાથે ન રહેવું જોઈએ, તે જેમ જેમ જોરથી બોલવા મંડ્યો તેમ તેમ તેનું શરીર ક્રોધથી કંપવા લાગ્યું, તેની પ્રતિજ્ઞા તેથી પણ વધુ દૃઢ થવા લાગી અને તેનો ક્રોધાગ્નિ વધુ સળગી ઉઠ્યો.

વસંતરાયે કહ્યું—“ તે હજી બાળક, તેને સારા બોટાની છાંથી ખખર હોય ? ”

પ્રતાપાદિત્ય બહાર આવ્યો અને બોલ્યો,—“ જુવો જુવો કાકા સાહેબ, થશોહરના રાયવંશનું શામાં માન છે અને શામાં અપમાન છે એ જ્ઞાન જે તમારામાં હોતતો શું આ વૃદ્ધાવસ્થામાં તમે મુગલ બાદશાહની અધીનતાનો સ્વીકાર કરીને જ્યાં ત્યાં બાદશાહના કૃપાપાત્ર બનીને મોંદું ઉચું કરીને ફરો છો જેથી પ્રતાપાદિને માથુ નીચું ધાલવું પડે છે. મુસલમાનોના પગની ધૂળ તમે બલે માથા ઉપર ચઢાવો, તમારું આ યવનને શરણે થયેલું મસ્તક ધૂળમાં રખડતું જોવાનો મારો મનોરથ હતો પણ દૈવદોષથી તેમાં વિઘ્ન આવ્યું. આ જે મેં તમને ખરી હકીકત કહી દીધી છે; પરંતુ આટલું કહેવા છતાં પણ તમે રાયવંશનું અપમાન કરનારને માટે ક્ષમાની ભિક્ષા માગવા આવ્યા છો, ધિક્કાર છે, તમારી આ બુદ્ધિ અને વર્ષોને ! ”

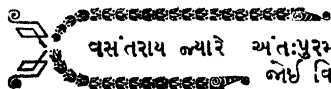
વસંતરાય—“ પ્રતાપ, હું સમજું છું, કે તેં જ્યારે એકવાર અસ્ત્ર ઉગામ્યું છે ત્યારે તે કોઈ પણ એકના ઉપર પડવાનું જ. હું બચી ગયો તો તેને બદલે એક બીજો માણસ તેનો ભોગ થવા બેઠો છે. હીક પ્રતાપ, તારા મનમાં જે એ વાત ધ્યાનમાં આવતી હોય, તારો ભૂખ્યો ક્રોધ જે કોઈ મનુષ્યનો જ ગ્રાસ કરવાનું ધારતો હોય, તો મને જ માર. લે, તારા કાકાનું આ માથું છે. (આમ કહીને વસંતરાયે માથું નીચું નમાવ્યું.) તેને ઉતારવાથી જે તારો ક્રોધ શાંત પડતો હોય તો હમણાં જ તેને ઉતારી લે. ખંજર લાવ, આ માથામાં હાલ એક પણ કાળો વાળ નથી, આ મોં ઉપર હવે જવાનીની ખૂબસુરતી નથી, એ મહાન દરબારને માટે હું લાયક છું. (વસંતરાયના મુખ ઉપર કાંઈક હાસ્ય જણાયું) પરંતુ ખૂબ વિચાર કરીને જે, પ્રતાપ, વિભા આપણી તાની લાડકવાળી બાળકી છે. જ્યારે તેની બંને આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહેશે ત્યારે, (આમ કહેતાં કહેતાં વસંતરાયનું ગળું ભરાઈ

આવ્યું, તે જોરથી શ્વાસ લેતા રહી પડ્યા.) પ્રતાપ, મને હમણાં જ મારી નાંખ. મારા જીવનમાં સુખ નથી, એ બાલિકાની આંખોનાં આંસુ જોતા પહેલાં જ મને મારી નાંખ.”

પ્રતાપાદિત્ય આટલીવાર સુધી ચુપ રહ્યો હતો, જ્યારે વસંતરાયની વાત થઈ રહી ત્યારે તે ધીમે ધીમે ઉડીને ચાલ્યો ગયો. તેણે જાણ્યું કે વાત જાહેર થઈ ગઈ છે, જેથી તેણે નીચે જઈને પહેરેદારને હુકમ આપ્યો કે, રાજબૂવનની પાસેની નહેર હમણાં જ લાકડાં, કાંટા અને ખીજાં સાધનોથી બંધ કરો. તે નહેરમાં રામચંદ્રરાયનું વહાણ છીપાવેલું છે. તેણે પહેરેદારને સખ્ત હુકમ આપ્યો કે આજ રાત્રે રાજમહેલમાંથી કોઈને બહાર જવા ન દેવા.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

રામચંદ્રરાયનું સહીસલામત નાસી છુટવું.

વસંતરાય જ્યારે અંતઃપુરમાં પાછા આવ્યા ત્યારે તેને જોઈ વિભા રડવા લાગી. વસંતરાય તેનાં આંસુને ટાળી શક્યા નહિ, તેણે ઉદ્યાદિત્યના હાથ પકડીને કહ્યું—“ બેટા, તું તેનો કોઈ ઉપાય શોધી કાઢ. ” રામચંદ્રરાય એકદમ અધીરા થઈ ગયા, ત્યારે ઉદ્યાદિત્યે પોતાની તલ્વાર હાથમાં લેઈને કહ્યું, “ આવો, મારી સાથે સાથે આવો ” સર્વે તેની પાછળ પાછળ, ચાલ્યા. ઉદ્યાદિત્યે કહ્યું,—“ વિભા તું અહીં રહે, તું ન આવીશ.” વિભાએ માથું હલાવ્યું. રામચંદ્રરાયે કહ્યું,—“ના, એ

છો સાથે આવે.” આ નિઃશબ્દ રાત્રે સર્વેએ પગનો ધબકારો ન થાય તેવી રીતે ચાલવા માંડ્યું. રામચંદ્રરાયને થતું કે જાણે ચારે તરફથી ભયાનકતા તેને પકડવાને માટે હાથ લાંબા નહિ કરતી હોય, તે ધડીમાં આગળ, ધડીમાં પાછળ, ધડીમાં આગુબાગુ ભયભીત થઈને જોવા લાગ્યા. મામાના ઉપર તેમને વારંવાર જોમ આવવા માંડ્યો. ઉદ્યાદિત્યે આગળ જઈ જોયું તો હવેલીનો દરવાજો ખંધ હતો.

વિલાએ ભયથી કંપિત થઈ રૂંધાયલા કંઠે કહ્યું, ભાઈ, વખતે મુરંગના રસ્તે થઈ બહાર જવાનો દરવાજો ઉઘાડો હશે, માટે ત્યાં ચાલો.” આ સાંભળી સર્વે તે તરફ ચાલ્યા. ઘોર અંધકારમાં સંભાળી સંભાળીને સીડી પર પગ મૂકી મૂકીને નીચે ઉતરવા માંડ્યાં, રામચંદ્રરાયના મનમાં થયું કે:—“ આ સીડીયોની નીચે જવાથી વખતે ઉપર નહિ અવાય તો ? જાણે કે વાસુકી નાગનું આ દર તો નહિ હોય કે પાતાળમાં જવાનો રસ્તો તો નહિ હોય ! છેક નીચે ઉતરી જોયું તો દરવાજો ખંધ હતો. પાછા સર્વે ધીમે રહીને તેજ રસ્તેથી પાછા ફર્યા. હવેલીમાંથી બહાર નીકળવાને જોટલા રસ્તા હતા, તે સર્વે ખંધ હતા. સર્વે મળીને દરેક દરેક દરવાજો ફરી વળ્યા. દરેક દરવાજો બે ત્રણવાર ગયા પણ સર્વે દરવાજા બહારથી ખંધ હતા.

ન્યારે વિલાએ જોયું કે બહાર જવાનો કોઈ રસ્તો જ નથી, ત્યારે તેણે આંસુ લોહી નાંખ્યાં, અને સ્વામીનો હાથ પકડીને પોતાના શયનગૃહમાં તેમને લઈ ગઈ. પછી દ્વાર આગળ ઉભી રહી તેણે સ્થિર સ્વરે કહ્યું, “ જોઈ છું કે આ ઘરમાંથી તમને કાંણુ બહાર કાઢી શકે છે ? તમે જ્યાં જશો ત્યાં હું તમારી સાથે આવીશ. જોઈ છું કે મને કાંણુ રોકે છે ? ” ઉદ્યાદિત્યે દ્વાર પાસે ઉભા રહી કહ્યું—“ હું ન્યાંસુધી જીવતો રહીશ ત્યાં સુધી ઘરમાં કોઈને પગ મૂકવા દઈશ નહિ. ”

સુરમા કાંઈ ન બોલતાં સ્વામીની પાસે આવીને ઉભી રહી. વૃદ્ધ વસંત-
રાય સર્વની આગળ આવીને ઉભા રહ્યા, મામા ધીરે ધીરે ચાલ્યા
ગયા, પરંતુ રામચંદ્રરાયને આ સર્વ બંદોબસ્ત પસંદ ન પડ્યો, તે
વિચાર કરતા હતા કે:—“પ્રતાપાદિત્ય પ્રચંડ સ્વભાવનો માણસ
છે તે શું ન કરી શકે? વિભા અને ઉદ્યાદિત્ય વચ્ચે પડે તોપણ
શું બને? માત્ર અહિંથી બહાર નાસી જવાથી જ પ્રાણ બચે તેમ છે.”

થોડીવારે સુરમાએ કામળ સ્વરે ઉદ્યાદિત્યને કહ્યું:—આપણા અહીં
ઉભા રહેવાથી કાંઈ બની શકશે નહિ; પણ તેનું ક્ષણ ઉલટું જ આવવાનો
સંભવ છે. મહારાજના કર્તવ્યમાં જેટલું વિઘ્ન નાખવામાં આવશે
તેટલો જ તેમનો સંકલ્પ દૃઢ થશે. જેથી આજ રાત્રે જ કાઠ પણ
ઉપાયે તેમને હવેલીમાંથી નસાડવાનો ઉપાય કરવો જોઈએ.

ઉદ્યાદિત્ય આ સાંભળી કેટલીકવાર સુધી ચિંતિત બાવથી સુર-
માના મોં તરફ જોઈ બોલ્યો; “ડીક, હું જઈ છું, જોઈ કે કાંઈ નાસ-
વાનો માર્ગ જડે છે?”

સુરમા—“ડીક, પધારો.”

ઉદ્યાદિત્યે પોતાના ઉપરનું કપડું ઉતારીને ત્યાં મૂકી દીધું. સુરમા
થોડે દૂર સુધી તેની સાથે ગઈ, તે એકાંત સ્થાનમાં જતાં ઉદ્યાદિ-
ત્યને ગળે વળગી પડી, ઉદ્યાદિત્યે માથું નીચું કરીને પ્રેમથી તેને
ચુંબન કર્યું, તે પછી તે તરતજ ત્યાંથી આગળ ગયો, સુરમા પાછી
વળીને પોતાના શયનગૃહમાં આવી. તેની આંખોમાંથી આંસુની ધારા
ચાલી રહી, તે હાથ જોડીને ભગવતીને પ્રાર્થના કરવા લાગી કે:—હે
દેવી, જો હું સાચી પતિવ્રતા હોઉં તો આ વખતે મહારાજના હાથ-
માંથી મારાં સ્વામીનું રક્ષણ કરજો, આજે મેં માત્ર તમારે ભરોંસેજ
એમને સંકટમાં જવા દીધા છે. જો આવા વિપત્તિ કાળમાં તમે મારા

પતિનું રક્ષણ નહિ કરો તો, પછી જગતમાં તમારા ઉપર કોઈ વિશ્વાસ કરશે નહિ.” સુરમાનું ગળું ભરાઈ આવ્યું, તે રડવા લાગી, તેણે અંધારામાં બેસીને મનમાં ને મનમાં ઢેટલીકવાર માણનું સ્મરણ કર્યું પણ તેના હૃદયે સ્પષ્ટ જણાવી દીધું કે માણએ તારો પોકાર સાંભળ્યો નથી. તેણે જે મનવડે તેમના ચરણોમાં કુસુમાંજલી ચઢાવી તે તેમણે ન સ્વિકારી. જાણે તે પગે પડી, સુરમાએ કરુણ સ્વર રડીને કહ્યું:—“કેમ મા, મેં શો અપરાધ કર્યો છે? આ પ્રશ્નનો પણ કાંઈ ઉત્તર ન મળ્યો. આ અંધકારમાં તેને જાણે ચારે તરફ પ્રલયની મુર્તિ નાચતી હોય તેમ જણાવા લાગ્યું, તેની આંખો આગળ વિપદ જણાવા લાગી. તે બચતી મારી પોતાના ખંડમાં એકલી બેસી શકી નહિ જેથી તે ત્યાંથી ઉડી વિભાના શયનગૃહમાં આવી.

વસંતરાયે અધીરા બની કહ્યું:—“ઉદય હજી સુધી પાછો ન આવ્યો? કાણ જાણે શું થયું હશે?”

સુરમા દીવાલને અઢેલીને ઉભી રહી.

પછી તેણે કહ્યું:—“કાણ જાણે કે વિધાતાએ શું ધાર્યું છે?”

રામચંદ્ર આ વખતે મનમાં ને મનમાં પોતાના જીના નોકર રામમોહનના વિષે તેનું સર્વ નાશ કરવાનો વિચાર કરી રહ્યો હતો. કેમકે તેને લીધેજ આ બધું સંકટ આવી પડ્યું છે, તેને શીક્ષા કરવાનો તે વિચાર કરતો હતો. પણ વચમાં તેને શિક્ષા કરવાનો વખત હાથ ન આવે તો શું કરવું આવા વિચારથી તે પરતાતો હતો.

ઉદયાદિત્યે તલ્વાર હાથમાં લઈને મુખ્ય દરવાજા પાસે જઈ જોરથી કમાડને લાત મારી અને બોલ્યો:—“કાણ છે?”

બહારથી જવાબ આવ્યો—“હું, હું સીતારામ !”

ઉદયાદિત્યે કડકીથી કહ્યું: “એકદમ દરવાજો ઉઘાડ.”

તેણે તરતજ દરવાજે ઉઘાડ્યો, પણ જ્યાં ઉઘ્યાદિત્યે આગળ જવા માંડ્યું ત્યાં તેણે હાથ જોડીને કહ્યું:—“યુવરાજ માફ કરો, આજ રાત્રે હવેલીમાંથી કાઢીને પણ બહાર જવાનો હુકમ નથી.”

યુવરાજે કહ્યું—“સીતારામ, તો શું તું પણ મારી સાથે અસ્ત્ર ધારણ કરશે? ઠીક, તો આવીજ.” એમ કહીને તેણે મ્યાનમાંથી તલ્વાર ખેંચી.

સીતારામે હાથ જોડી કહ્યું—“નહીં યુવરાજ સાહેબ, હું આપની સામે અસ્ત્ર ધારણ કરી શકું તેમ નથી કેમકે આપે જે વાર મારો પ્રાણ બચાવ્યો છે.” એમ કહીને તેણે તેના પગ તળેની ધૂળ પોતાને માથે મૂકી.

યુવરાજ—“તો તારી શી ઇચ્છા છે. ઝટ કહે. હાલ મને વખત નથી.”

સીતારામ—જે જીવનું આપે જે વાર રક્ષણ કર્યું છે, તેનો આ વખતે તેનો વિનાશ ન કરશો, મારાં હથિયાર આપ લઇ લ્યો, અને મારા હાથ પગ ખૂંચ કસીને બાંધી દો, નહીંતો મહારાજની આગળ જાલે મારા રક્ષણનો ખીજો કાંઈ ઉપાય નથી.”

યુવરાજે તેનાં અસ્ત્ર લઇ લીધાં, અને તેને કપડાથી તેના હાથ પગ ખૂંચ કસીને બાંધી દીધા. પછી તે ત્યાંજ પડ્યો રહ્યો તે યુવરાજ ત્યાંથી આગળ ચાલ્યો, ત્યાંથી થોડેક વેગે સાધારણ ઉંચાઈની એક દીવાલ હતી, તે દીવાલમાં માત્ર એક દરવાજો હતો તે પણ આજે બંધ છે. હવેલીમાંથી બહાર નીકળવાનો માત્ર તેજ મુખ્ય રસ્તો છે. યુવરાજ આ વખતે દરવાજો ન ઠોકતાં એકદમ કુદીને તે દીવાલ ઉપર ચડી ગયો. તેણે જોયું તો તે દ્વારનો રક્ષક દીવાલને અઢેલીને નીરાંતે ઉઘે છે. તે પછી યુવરાજ ઘણી જ સાવધાનીથી નીચે કુદી પડ્યો. અને તેણે ઘણી જ ઉતાવળથી તે પહેરેદારની પાસે જઈને

પહેલાં તેનાં હથિયાર દૂર ફેંકી દઇ તે અસાવધાન પહેરેદારને માથાથી તે પગ સુધી ઝેરથી કસીને બાંધી લીધો. તેની પાસે કુંચી હતી તે કુંચી લઇને દરવાજાનું તાળું ઉઘાડી નાંખ્યું, આટલીવાર પછી પહેરેદારને જાન આપ્યું, તેણે વિસ્મીત અવાજે કહ્યું, “યુવરાજ આ શું કરે છે !”

યુવરાજે કહ્યું—“અંદરનો રસ્તો ઉઘાડું છું.”

પહેરેદાર—“હું કાલે મહારાજાની પાસે શો જવાબ દઈશ?”

ઉદ્યાદિત્ય—“તું કહેજે કે યુવરાજે જખરદસ્તીથી અમને પરાજીત કરીને દરવાજો ઉઘાડી નાંખ્યો છે. તેથી તમારો જીવ બચી જશે.”

ઉદ્યાદિત્ય હવેલીમાંથી બહાર નીકળીને પહેલા જ્યાં જમાઇજીની સાથેનાં માણસો હતાં ત્યાં ગયા. તે ઘરમાં કેવળ રામમોહન અને રામો બેઠા જણ સુતા હતા. અને બીજા લોકો ખાઇ પી વહાણપર ચાલ્યા ગયા હતા. યુવરાજે ધીમે રહીને રામમોહનના શરીર ઉપર હાથ મુકીને તેને જગાડ્યો, તે ચમકીને જાગી ઉઠ્યો અને અચંબો પામી કહ્યું—“યુવરાજ સાહેબ ! શું છે ?”

યુવરાજે કહ્યું—“બહાર આવ, ” રામમોહન બહાર ગયો ત્યાં યુવરાજે તેને સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી.

ત્યારે રામમોહને માથે ચાદર વીંટી હાથમાં મળખુત લાકડી ઝાલી અને અત્યંત ગુસ્સે થઇ કહ્યું—“જેઠું છું કે, લક્ષ્મણસરદાર કેવો બળવાન છે. યુવરાજ. આપ મારા મહારાજાને માત્ર એકવાર મારી પાસે લઇ આવો, હું એકલો જ આ લાકડી વડે સો માણસોને મારી શકું તેમ છું.”

યુવરાજે કહ્યું—“હા, એ હું માતું છું, પરંતુ યશોહરની રાજ-

ધાનીમાં એકસોથી પણ વધુ માણસો છે. તમે જળરદસ્તી કરશો તેમાં નહિ ફાવે માટે કાંઈ બીજો ઉપાય શોધી કહાડો, ”

રામમોહને કહ્યું:—“ ઠીક, મહારાજને એકવાર મારી પાસે લઈ આવો; મારી પાસે જ્યારે તે આવી શકશે ત્યારે નિશ્ચિંત થઈને ઉપાય શોધી કાઢીશ. ”

ઉદ્યાદિત્ય હવેલીની અંદર જઈને રામચંદ્રને બોલાવી લાવ્યો, તેની સાથે બીજાં સર્વે પણ હતાં.

રામચંદ્રરાય રામમોહનને જોતાં જ ગુસ્સે થઈ બોલ્યો: “ તને હું હમણાં જ નોકરીમાંથી રજા આપું છું. તું ચાલ્યો જ, તું જુનો નોકર છે તેથી તને વધુ શું શિક્ષા કરે ? ” જો હું અહીંથી બચી ગયો તો પછી કદી પણ તારૂં મોં નહિ જોઉં. આટલું કહેતાં કહેતાં જ તેનું ગળું ભરાઈ આવ્યું. ખરી રીતે તે રામમોહનને ખરા અંતઃ-કરણથી ચલાતો હતો.

રામમોહને હાથ જોડી કહ્યું:—“ મહારાજ, મને નોકરીમાંથી કાઢી મૂકનાર આપ કાંણુ ? મારી આ નોકરી ઈશ્વરે આપેલી છે. જે દિવસે યમરાજને ત્યાંથી બોલાવશે તે દિવસે ઈશ્વર મને આ નોકરી-માંથી છોડાવશે. તમે મને રાખો કે ન રાખો તો પણ હું તો તમારા જ નોકર છું, ” એમ કહી તે રામચંદ્રની આગળ આવીને ઉભો રહ્યો.

ઉદ્યાદિત્યે પૂછ્યું: “ રામમોહન શો ઉપાય કર્યો ? ”

રામમોહન—“ આપના શ્રીચરણના આશીર્વાદથી આ લાકડી જ ઉપાય છે, અને કાળી માતાના ચરણમાં મને શ્રદ્ધા છે. ”

ઉદ્યાદિત્યે માથું હલાવી કહ્યું:—“ એ ઉપાય બરોબર નથી, ઠીક, તમારૂં નાવ કઈ તરફ છે ? ”

રામમોહન—“ રાજભૂવનની દક્ષિણે આવેલી નહેરમાં ”

ઉદ્યાદિત્ય—“ ચાલો, એકવાર કોટની અગાશી ઉપર પહોંચો. ”

રામમોહનના મનમાં એક ઉપાય જડી આવ્યો તેણે કહ્યું—

“ હાં, ખરાબર છે, ચાલો ત્યાં જ ચાલો. ”

સર્વ કોઈ કોટના ખુરજ ઉપર ચડ્યા. ખુરજથી નીચે દશેક હાથે ઉડે નહેર આવેલી છે. તે નહેરમાં રામચંદ્રની ચોસક પતવારો વાળું નાવ નાંગરેલું છે. રામમોહને કહ્યું—“ હું રામચંદ્રરાયને મારી પીક ઉપર ખાંધીને નીચે કુદી પડીશ. ”

વસંતરાય બચલીન થઈને રામમોહનને પકડી બોલી ઉઠ્યા, “ ના, ના, એમ ના કરશો, રામમોહન આવું અસંભવિત કામ ન કરીશ. ”

વિભા તો આ સાંભળી બચલીત થઈ ચમકીને બોલી ઉઠી:

“ ના, મોહન તું એ શું બોલે છે. ”

રામચંદ્રે કહ્યું—“ નહી, રામમોહન એમ કરવું જોખમ ભરેલું છે. ”

તે પછી ઉદ્યાદિત્ય કોટ ઉપરથી નીચે ઉતરી કેટલીક મજબુત અને લાંબી ચાદરો એકઠી કરીને લઈ આવ્યો. રામમોહને તે ચાદરો એક બીજા સાથે ખાંધી, દોરડા જેવી વળ દઈને બનાવી. અને વચમાં કેટલીક જગ્યાએ ગાંઠો વાળી. આ પ્રમાણે ચાદરોને લાંબા દોરડા માફક તૈયાર કરી ઉપરથી એક થાંભલા સાથે મજબુત રીતે ખાંધી લીધી અને નીચે લટકાવી, તે ઠેક નાવ સુધી પહોંચી. રામમોહને રામચંદ્રરાયને કહ્યું કે—“ મહારાજ આપ મારી પીકને ખરાબર લપાઈને પકડી રાખો. હું આ ચાદરો ઝાલીને નીચે ઉતરું છું. રામચંદ્રરાયે નિરૂપાય થઈ રામમોહનની આ વાત કબુલ કરી લીધી.

રામમોહને ત્યાં જોટલા માણસો હતા તેમને પ્રણામ કર્યા. અને તે પછી ‘જય મહાકાલી’ કહીને તેણે રામચંદ્રને પોતાની પીઠ ઉપર બાંધી લીધા. રામચંદ્રે પણ આંખો મીચીને ઘણા જ જોરથી રામમોહનની પીઠ પકડી રાખી. જતી વખતે રામમોહને વિલાના તરફ જોઈ કહ્યું:—‘મા, હવે હું જઈ છું. તમારો આ બાળક છે ત્યાં સુધી તમારે શો લય છે?’

રામમોહને ખંને હાથે ખૂબ જોરથી દોરકું પકડી નીચે ઉતરવા માંડ્યું. વિલા પથ્થર જેવી જાતી કરી ત્યાં જ ઉભી રહી. વૃદ્ધ વસંતરાયનું શરીર આ જોઈ લયથી કંપવા લાગ્યું. તે આંખો મીચી દુર્ગાદેવીનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા. રામમોહન જ્યારે નીચે પહોંચ્યો, ત્યારે તેણે દાંત વડે ચાદરને મજબુતીથી પકડી રાખી, રામચંદ્રને પોતાની પીઠ ઉપરથી ઉતારી ખંને હાથ વડે તેમને ઝાલી ઘણી જ સાવધાનીથી નાવ ઉપર મૂકી દીધા. તે પછી તે પણ નાવમાં કૂદી પડ્યો.

રામચંદ્ર નાવ ઉપર પગ મૂકતાં જ બેભાન થઈ ગયો, આ તરફ વિલા પણ એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખતી મૂર્છિત થઈ પડી. વસંતરાય આંખો ઉઘાડી બોલી ઉઠ્યો. “અરે, આ શું? ઉદ્યાદિત્ય વિલાને તેવી બેભાન હાલતમાં જ ત્યાંથી ઉંચકીને મહેલમાં લઈ ગયો. મુરમાએ ઉદ્યાદિત્યનો હાથ પકડીને કહ્યું: “હવે આપે આપના બચાવને માટે શો ઉપાય શોધી કાઢ્યો?”

ઉદ્યાદિત્ય—“તારે મારે માટે કાંઈ પણ ચિંતા કરવી નહિ.”

આ તરફ ખારવાઓ રામચંદ્રરાયને નાવમાં બેસાડી ઘણા જ વેગથી નાવને લઈ ચાલવા લાગ્યા. કેટલેક દૂર ગયા પછી નાવ એક-એક અટકી પડ્યું. મોટાં મોટાં કાંટાવાળાં લાકડાં અને ઝાંખરાંથી

નહેરનું મોં બંધ કરેલું છે. એ વખતે પહેરેદારોએ દૂરથી જોયું કે:—
 “નાવ હંકારી જાય છે.” તેમણે તે તરફ પથર ફેંકવા માંડ્યા,
 પણ એકે પથર ત્યાં સુધી પહોંચ્યો નહિ. પહેરેદારોના હાથમાં ત-
 લ્યારો હતી પણ એકે પાસે બંદુક નહોતી જેથી એક માણસ દોડીને
 બંદુક લેવા ગયો ધણું જ શોધતાં બંદુક મળી, પણ તે ફાડવા માટે
 દાવાસળી ન મળી કાંઈ ગોળીઓ લેવા ગયું, કાંઈ દેવતા લેવા ગયું
 એમં સર્વ પહેરેદારોએ દોડધામ કરી મૂકી. ત્યાં સુધીમાં રામમોહન
 અને માછીઓ રસ્તામાંનાં લાકડાંને વેગળાં ખસેડી નાંખી નાવને
 ખેંચી ખેંચીને આગળ લઇ ગયા. નાવને જતું જોઇ તેને પકડવા માટે
 પહેરેદારો એક બીજું નાવ લેવા ગયા. જે સિપાઇને નાવ લેવા મો-
 કલ્યો હતો તે રસ્તામાં એક મોદીને ત્યાં બેસીને ચલમ તંબાકુ પીવા
 મંડ્યો. તે પછી એક રામશંકર નામના માણસને ઉંઘમાંથી ઉઠાડી
 પોતાનો લાગાનો રૂપિયો ઝટ આપી દેવાનો તગાદો કરવા મંડ્યો.
 જ્યારે નાવની કાંઈ જરૂર ન રહી ત્યારે વેગથી નાવ ત્યાં આણવામાં
 આવ્યું, નાવ માંડું લાવવાથી સર્વ તેને લલકારવા મંડ્યા.” તેણે
 કહ્યું:—“હું કાંઈ ઘોડો તો નહોતો કે એક ક્ષણમાં દોડીને ત્યાં જઈ
 શકું.” આ પ્રમાણે જ્યારે તેમનો વાદવિવાદ થઇ રહ્યો ત્યારે જોયું
 તો જણાયું કે નાવ પકડી શકાય તેવું હવે રહ્યું નથી, નાવ લાવવામાં
 જેટલી વાર થઈ હતી તેથી ત્રણ ઘણી વાર તો અરસ્પરસ લડવા ઝઘ-
 ડવામાં ચાલી ગઇ. જ્યારે રામચંદ્રનું નાવ ભૈરવનદમાં જઈ પહોંચ્યું
 ત્યારે સેનાપતિ ફર્નાન્ડિઝે એક તોપનો અવાજ કર્યો. પાછલી રાત્રે
 પ્રતાપાદિત્યને કાંઈક નિદ્રા આવી હતી, પરંતુ આ તોપનો અવાજ
 સાંભળી તેની ઉંઘ ઉડી ગઇ. તે એકદમ બોલી ઉઠ્યો:—“સિપાઇ”
 કાંઈ આવ્યું નહિ, દારના રક્ષક સિપાઇઓ રાત્રે જ ત્યાંથી નાસી
 ગયા હતા. પ્રતાપાદિત્યે ફરી ખૂબ જોરથી બુમ પાડી—“સિપાઇ!”

પ્રકરણ ૧૨ મું.

વસંતરાયને દશ નિકાલની સળ.

પ્રતાપાદિત્યે જ્યારે ખૂબ જોરથી જીમ મારી કહ્યું કે—
“સિપાઈ” અને જ્યારે કાંઈ જવાબ ન
મળ્યો, ત્યારે ઝટ પથારીમાંથી ઉઠીને તે ઉતાવળો ઉતાવળો બહાર
આવ્યો અને દીવાનને જીમ મારી, એ સાંભળી એક નોકર દોડીને
મંત્રીને બોલાવી જ્યાં પ્રતાપાદિત્ય હતા ત્યાં લઈ આવ્યો.

પ્રતાપાદિત્ય—“દીવાન, પહેરેદારો ક્યાં ગયા ?”

મંત્રી—“દરવાજા બહારના પહેરેદારો નાસી ગયા છે.”

મંત્રીએ જોયું કે માથા ઉપર એક મોટી આફત આવે તેમ
છે જેથી તેણે પ્રતાપાદિત્યના જવાબનો ઉત્તર સ્પષ્ટ અને યથાર્થ
આપી દીધો. કારણકે જવાબ આપતાં જેટલીવાર થાય તેટલામાં તો તે
વધુ ગુસ્સે થઈ જતો.

પ્રતાપાદિત્યે કહ્યું:—“અને અંદરના પહેરેદારો ?”

મંત્રીએ કહ્યું—“મેં તેમને તો હમણાં આવતી વખતે જોયા છે,
પણ તેમના હાથપગ બાંધેલા છે અને તે તો છતાપાટ પડેલા છે.” મંત્રી

રાતની કશી વાત જાણતો નહોતો, જેથી શું થયું છે તેનું અનુમાન પણ તે કરી શક્યો નહિ. તે માત્ર એટલુંજ સમજ્યો કે કાંઈ ભયંકર બનાવ બન્યો છે. આ વખતે શું બન્યું છે તે મહારાજને પૂછવું તે પણ અસંભવિત હતું. પ્રતાપાદિત્ય-ક્રોધથી બોલી ઉઠ્યો;—
 “રામચંદ્રરાય ક્યાં છે ? ઉદ્યાદિત્ય ક્યાં છે ? વસંતરાય ક્યાં છે ?”

: મંત્રીએ ધીમેથી કહ્યું:—“મને લાગે છે કે તેઓ હવેલી-માં જ હશે,”

પ્રતાપાદિત્ય—“હશે, એવું તો હું પણ કહું: પણ તમને હું પૂછું છું શા માટે ? અનુમાનથી કહેલી વાત બધી વખતે સાચી હોતી નથી.”

મંત્રી કાંઈ ન બોલતાં ત્યાંથી બહાર ગયો. રમાપતિએ રાત્રે બનેલી સર્વ હકીકત તેને કહી, જ્યારે તેમણે જાણ્યું કે, રામચંદ્રરાય નાસી ગયા છે, ત્યારે તેમના મનમાં મહા ખેદ થયો. મંત્રીએ બહાર જઈ જોયું તો હિંગણા રામો મશકરો બેઠેલો છે. મંત્રીને જોઈ રામે કહ્યું,—“ઓહ ! આતો જાણુવાન મંત્રી લાગે છે.” એમ કહીને તેણે દાંત કહાડ્યા. તેની આવી હાસ્યલીલાને રામચંદ્રના દરબારમાં સર્વ સભાસદો રસિકતા માનતા હતા. મંત્રી તેનું બોલવું સાંભળી કાંઈ પણ બોલ્યા નહિ, એટલુંજ નહિ પણ તેના સામું પણ ન જોયું તેમણે એક નોકરને બોલાવી કહ્યું કે, “આને પકડી લાવો.” મંત્રીએ વિચાર કર્યો કે આ તમામ બખેડાનું મૂળ આજ માણસ છે. માટે તેને જ હાલ પ્રતાપાદિત્યના ક્રોધાગ્નિની આગળ ખડો કરી દેવો જોઈએ. પ્રતાપાદિત્યની આ વખતની ચોટ ગમે તે એક ઉપર પડવાની જ છે. જેથી બલેને આ માણસ ઉપર જ પડે કે બીજા માણસો બચી જાય.

રામાને જોધને જ એકદમ પ્રતાપાદિત્ય ગુસ્સે થઇ ઉઠ્યા, તે છતાં પણ તેણે પ્રતાપાદિત્યને સંતુષ્ટ કરવાને માટે દાંત કહાડી અને હાથ મોંના ચાળા કરી કાંઇક હાસ્યરસની વાત કહેવા માંડી, તોપણ પ્રતાપાદિત્યને સંતોષ ન થયો તે જટ આસન ઉપરથી ઉઠી બંને હાથ હલાવી તિરસ્કારથી બોલ્યો, “દૂર કરો, આને મારી આગળથી એકદમ દૂર લઇ જવ. તેને મારી આગળ લાવવાનું કાંણે કહ્યું?” પ્રતાપાદિત્યને જે ક્રોધની સાથે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો ન હોત તો રામો આ યાત્રામાંથી બચી જવા પામત નહિ; કારણ કે નિંદનીય માણસોને પ્રહાર કરવામાં પણ તેનો સ્પર્શ કરવો પડે છે, જેથી રામાને તરતજ ત્યાંથી બહાર કહાડી મૂક્યો.

મંત્રીએ કહ્યું:—“મહારાજ, રાજ-જનમાતા—”

પ્રતાપાદિત્યે અણગમાથી માથું હલાવી કહ્યું:—“રામચંદ્રરાય—”

મંત્રી—“હા, તે કાલે રાત્રે જ રાજભૂવનમાંથી નાસી ગયા છે.”

પ્રતાપાદિત્યે ઉભા થઇ કહ્યું:—“રાજમહેલમાંથી નાસી ગયો, પહેરેદારો સર્વ ક્યાં ગયા?”

મંત્રી—“બહારના પહેરેદારો નાસી ગયા છે.”

પ્રતાપાદિત્યે ગુસ્સે થઇ મુઠી વાળી કહ્યું:—“નાસી ગયો, નાસીને ક્યાં જવાનો છે? જ્યાં હોય ત્યાંથી શોધી કહાડવો જોઇએ. અંદરના પહેરેદારોને હમણાં જ બોલાવો.” મંત્રી તે પછી ત્યાંથી બહાર ગયા.

રામચંદ્રરાય જ્યારે નાવમાં બેઠા ત્યારે પણ અંધારું જ હતું. ઉદ્યાદિત્ય, વસંતરાય, મુરમા, અને વિભા સર્વ તે આખી રાત જળ્યા હતાં, વિભા કાંઇ બોલ્યાચાલ્યા વગર બેભાનમાં જ પડી

રહી. સુરમા તેની પાસે બેસીને તેના માથે હાથ ફેરવતી હતી. ઉદ્યાદિત્ય અને વસંતરાય સર્વે છાનામાના ત્યાં બેસી રહ્યા હતા. ઘરમાં અજવાળું નહોતું અંધારામાં કાંઈ કાંઈતું મોં જોઈ શકતાં નહોતાં. ઘરની અંદર જાણે કે કાંઈ માણસ છુપાઈ રહ્યું લાગે છે માત્ર તેનો શ્વાસપ્રશ્વાસ જ સંભળાય છે બીજું કાંઈ દેખાતું નથી.

! પ્રસન્ન હૃદયના વસંતરાય ચારે તરફ ઉદાસી જોઈને એકદમ બ્યાકુળ થઈ ગયા. તે પોતાના બોડા માથે હાથ ફેરવતા મનમાં મનમાં વિચાર કરે છે કે,—“હાય, આ શું થયું ! આ સર્વ બનાવ તેના સમજવામાં ન આવ્યો. આ સર્વ બીના તેને એક ભયંકર સ્વપ્ન જેવી લાગતી હતી. તેણે ઉદ્યાદિત્યનો હાથ આવીને અધીરા અવાજે કહ્યું,—“બેટા !”

ઉદ્યાદિત્ય—“કેમ દાદાજી !”

વસંતરાય શાંત રહ્યા, ઉદ્યાદિત્યને શું પૂછવું તેનો કાંઈ નિશ્ચય તે કરી શક્યા નહિ. તેમના મનમાં હજારો પ્રશ્નો ધોળાયા દરતા હતા. તે સર્વનો સાર એ હતો કે,—“આ શું બની ગયું ?” ચારે તરફ અંધારામાં આ પ્રકારનો ગભરાટ બતાવી એક અપરિચિત શબ્દમાં તેના કાનની પાસે શું કહ્યાં કરે છે, તે તો કાંઈ સમજી શક્યા નહિ. આવા વખતે ઉદ્યાદિત્યને બોલતો સાંભળી તેમના મનમાં ચેર્ય આવ્યું. તેમણે ઉદ્યાદિત્યનો હાથ પકડીને અધીરતાથી કહ્યું,—“આ સર્વ શીશાદ શું મારે લીધે ઉત્પન્ન થઈ લાગે છે ? વસંતરાયના મનમાં વારંવાર એ શંકા થવા માંડી કે. મને ન મારી શકવાથી પ્રતાપાદિત્યે આ ઉત્પાત મચાવી દીધો છે, અને તેથી આ ભયંકર બનાવ બની ગયો હશે.

ઉદ્યાદિત્ય આ વખતે ચિંતામાં નિમગ્ન હતા જેથી બહુ વાત

કરવાતું તેને એન પડતું નહોતું તેથી તેણે ટુંકામાં કહ્યું કે;—“ નહીં, દાદાજી !” કેટલીકવાર સુધી તે પછી તે કાંઈ બોલ્યો નહિ. પાછું વસંતરાયે કહ્યું;—વિલા, તું કેમ કાંઈ બોલતી નથી ?” વિલાએ પણ તેમના પ્રશ્નનો કાંઈ ઉત્તર ન આપ્યો ત્યારે તે સુરમાની પાસે જઈને બેઠા અને તેને બોલાવી. સુરમાએ તેમના સામું બેસું, પણ તે કાંઈ બોલી નહિ. આથી વ્રદ વસંતરાય છાનામાના બેસી રહ્યા અને માથા ઉપર હાથ ફેરવતા પોતાને માટે કાંઈ અનિશ્ચિત બાપી વિપદ આવવાની શંકા કરવા લાગ્યા. સુરમા બેઠી બેઠી વિલાના માથા ઉપર છાનીમાની હાથ ફેરવતી હતી, પણ તેના અંતઃકરણમાં આ વખતે જે દુઃખ થતું હતું તેને અંતર્યામી પરમાત્મા સિવાય બીજું કાંઈ જાણી શકે તેમ નહોતું. સુરમાએ તે અંધારામાં એક-ઉદ્યાદિત્યના માં સામે બેસું, ઉદ્યાદિત્ય તે વખતે બીંત સાથે માથું રાખીને એકાગ્રમનથી કાંઈ વિચાર કરી રહ્યો હતો. તે જોઈ સુરમાની આંખોમાંથી આંસુ નીકળી પડ્યાં, તેણે જો કે તે ધીમેથી લોહી નાંખ્યાં છતાં પણ તે વિલા જાણી ગઈ.

ન્યારે સારી રીતે અંધારું મટી ચારે તરફ સૂર્યનાં કિરણો ફેલાયાં ત્યારે વસંતરાયને લાંબો શ્વાસ લેતાં શાંતિ થઈ. તે વખતે તેના મનની અણધારેલા લયની શંકા દૂર થઈ તે પછી તેમણે સ્થિર ચિત્તે આજે શો બનાવ બની ગયો તેનો વિચાર કર્યો. તે વિલાના ઘરમાંથી નીકળી હવેલીના દરવાજા પાસે જ્યાં સીતારામને બાંધેલો હતો ત્યાં ગયા, અને તેને કહ્યું;—“ જો સીતારામ, તને ન્યારે પ્રતાપ પૂછે કે તને કાંણે બાંધ્યો છે, ત્યારે તારે મારું નામ દેવું. પ્રતાપ જાણે છે કે એક વખતે વસંતરાય બળવાન હતો, જેથી તે તારી વાત માની શકશે.

સીતારામ પ્રતાપાદિત્વ પાસે જઈને શો જવાબ આપવો તેનો વિચાર કરતો હતો. આવા વખતે ઉદ્યાદિત્યનું નામ લેવું તેને ઠીક લાગતું નહોતું. તે મનમાં વિચાર કરતો હતો કે પૂછશે તો કહીશું કે,—એક વાંકા પગ, ત્રણ આંખ અને તાડ જેટલું ઉંચું ભૂત આવ્યું હતું, તેણે મારી આ દશા કરી હતી. પરંતુ વસંતરાયની વાત સાંભળી તેણે હવે મિચારા નિર્દોષી ભૂતનું નામ દેવાનું માંડી વાળ્યું. વસંતરાયની વાત સાંભળી તે રાજ થયો.

તેથી વસંતરાયે ખીજ પહેરેદાર પાસે જઈ કહ્યું “ભાગવત, પ્રતાપ તને પૂછે તો તારે કહેવું કે વસંતરાયે મને બાંધ્યો છે.”

ભાગવતને એકાએક ધર્મનું જ્ઞાન થઈ આવ્યું. અને અસત્યને માટે તેને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. કારણ કે ઉદ્યાદિત્યની ઉપર તે ઘણો જ ગુસ્સે થઈ ગયો હતો.

ભાગવતે કહ્યું;—“હરે હરે ! એવી વાત મને ન કહો, એવું જુહું બોલવાથી હું પાપમાં પડું.”

વસંતરાયે તેના ખભા ઉપર હાથ મૂકીને કહ્યું;—“ભાગવત, મારી વાત સાંભળ, એમાં કાંઈ પાપ નથી. સારા માણસનો જીવ બચાવવા માટે જુહું બોલવામાં જો પાપ થતું હોત તો એમ કરવા હું તને શા માટે આગ્રહ કરત ?” વસંતરાયે તેના ખભે અને તેને ખરડે હાથ ફેરવી વારંવાર સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ માણસમાં જ્યારે ધર્મનું જ્ઞાન એકાએક અધિક પ્રબળ થઈ ઉઠે છે, ત્યારે તેની પાસે કોઈ યુક્તિપ્રયુક્તિ ચાલી શકતી નથી. તેણે કહ્યું; “નહિ મહારાજ, મારા માલિકની આગળ હું જુહું શી રીતે બોલી શકું.”

વસંતરાયે જ્યારે તેને મક્કમ જોયો ત્યારે તે ગભરાયા અને

વ્યાકુળ થઈને બોલ્યા;—“ભાગવત, મારી વાત સાંભળ, હું તને ખરું કહું છું કે આવા કારણ માટે જીવું બોલવું એમાં કાંઈ પાપ નથી. જે તું મારી વાત માનીશ તો હું તને રાજ કરીશ. ઠીક, હાલ મારી પાસે છે તે આ લે. ”

ભાગવતે તરત હાથ લાંબો કર્યો અને વસંતરાયે જે રૂપિયા આપ્યા તે તેણે લઈને ખીસ્સામાં મૂકી દીધા. વસંતરાય તેથી કંઈક નિશ્ચિંત થઈ ત્યાંથી ઘેર ગયા.

પ્રતાપાદિત્યે એ બંને પહેરેદારોને બોલાવ્યા, જેથી મંત્રી તેમને સાથે લઈને રાજની પાસે ગયા. પ્રતાપાદિત્ય પોતાના ઉકળેલા કોથને ડાબીને ગંભીર ભાવે બેઠા છે. તેણે ધીમે રહી સ્પષ્ટ શબ્દોચ્ચાર પૂર્વક કહ્યું;—“કાલે રાત્રે હવેલીનો દરવાજો શી રીતે ઉઘડ્યો ? ”

સીતારામનો જીવ ગભરાઈ ગયો, આ સાંભળી તે કંપી ઉઠ્યો, તેણે હાથ જોડીને કહ્યું;—“મહારાજ, તેમાં મારી કાંઈ કસુર નથી.”

મહારાજએ કંઈક મોં ચઢાવીને પૂછ્યું—“કસુરની વાત તને કાંઈ પૂછે છે ? ”

સીતારામે કહ્યું—“જી નહિ, હજુર અરજ કરું છું કે, યુ...યુ...યુવરાજ, મને જામરદસ્તીથી બાંધીને હવેલીમાંથી બહાર ગયા હતા. ”

યુવરાજનું નામ તેના મુખમાંથી એકાએક બહાર આવી ગયું. તે બધા કરતાં એ નામ તેના મોંમાંથી ન નીકળી પડે તેનો ખરાબ અર વિચાર કર્યા કરતો હતો; છતાં ગભરાટને લીધે સર્વથી પહેલાં જ તેના મોંમાંથી યુવરાજનું નામ નીકળી ગયું. એક વાર જ્યારે તેના મોંમાંથી તે નીકળી ગયું એટલે પછી તેને છુપાવવાનો કાઈ ઉપાય રહ્યો નહિ.

વસંતરાયે સાંભળ્યું કે, પહેરેદારોની બુમ પડી કે તરત જ તે દોડધામ કરીને પ્રતાપાદિત્યની પાસે જઈ પહોંચ્યા. સીતારામની બુ-
ખાની લેવાતી હતી, તે કહેતો હતો કે—“યુવરાજને મેં ના કહ્યું
છતાં પણ તેમણે ન માન્યું.”

વસંતરાય એ સાંભળી તરત બોલી ઉઠ્યા;—“હાં, હાં, સીતા-
રામ શું કહ્યું? અધર્મ ન કર, સીતારામ, સમજીને બોલ, ભગવાન
રાજ નહિ રહે. ઉદ્યાદિત્યનું બુદ્ધ નામ કેમ લે છે?”

સીતારામે તરત જ કહી નાંખ્યું;—“જ નહિ, યુવરાજની
કાંઈ કસુર નથી.”

પ્રતાપાદિત્યે કડકાઈથી કહ્યું;—“તો શું તારી કસુર છે?”

સીતારામ—“જ નહિ.”

“ત્યારે કાંની કસુર છે?”

“જ—યુવરાજ.....”

ભાગવતને જ્યારે પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે સર્વ હકીકત
બરોબર કહી દીધી. માત્ર તેણે—પોતાની બેભાન થઈ સુઈ ગયાની
વાત છુપાવી. આ સાંભળી વૃદ્ધ વસંતરાયે ચારે તરફ બક્ષા દોડારી,
પણ કાંઈ ઉપાય ન જડ્યો, આખરે તેમણે આંખો મીચીને દેવીનું
સ્મરણ કર્યું. અને પહેરેદારોને તે જ વખતે તેમની નોકરી ઉપરથી
ડીસ્મીસ કરવામાં આવ્યા, જે કે તેમને બીજા કોઈએ બળપૂર્વક
બાંધી લીધા હતા, તો પણ તેવા નિર્બળ હોવા છતાં. તે આ અહીં નોકરી
કરવા શું જોઈને આવ્યા હતા? એ અપરાધને માટે તેમને ફટકા
મારવાની સજા કરી.

તે પછી પ્રતાપાદિત્ય વસંતરાયના સામે જોઈને વજ્રસ્વરે ગ-
રજીને બોલી ઉઠ્યા;—“ઉદ્યાદિત્યને આ ગુન્હાની માફી આપવામાં

નહિ આવે.” તે એવા બાવથી બોલ્યા કે જાણે ઉદ્યાદિત્યનો આ ગુન્હે વસંતરાયે જ કરાવ્યો હશે. જાણે કે ઉદ્યાદિત્યને વચમાં રાખીને તે તેમને જ ફટકારે છે, વસંતરાયના અપરાધની આગળ તે ઉદ્યાદિત્યના પ્રાણને પણ તુચ્છ સમજે છે.

વસંતરાયે કહ્યું:—“ પ્રતાપ, ઉદ્યનો તેમાં કશો વાંક નથી.”

પ્રતાપાદિત્યે ગુસ્સે થઇ કહ્યું—“ ઉદ્યનો વાંક નથી ? તમારા બોલવા ઉપરથી જ તમે તેને વધુ ગુન્હેગાર બનાવી દીધો છે. તમારે શી પડી છે કે તમે અહીં વચમાં પંચાત કરવા આવ્યા છો ? ઉદ્ય ગુન્હેગાર છે કે નહિ, તેનો વિચાર કરનાર તમે કાંણ ? ”

વસંતરાયે જે ઉદ્યાદિત્યનો પક્ષ લીધો છે, તેથી પ્રતાપાદિત્યનું મન ઉદ્યાદિત્ય ઉપરથી એકદમ ઉઠી મયું છે. વસંતરાયે જોયું કે, તેને જ લીધે ઉદ્યાદિત્યને આ શિક્ષા થવા માંડી છે, જેથી તે મનમાં ને મનમાં અનેક પ્રકારની ચિંતા કરવા લાગ્યા.

ફટલીફ વારે પ્રતાપાદિત્ય કાંઇક શાંત થઇને બોલ્યા, “ જો કે હું જાણત કે ઉદ્યાદિત્યનામાં કાંઇક માનસિક બળ છે, તેનામાં કાંઇ સમજણ છે, ને તે જે કરે છે તે પોતાના જ વિચારથી કરે છે, તેમ જ જો હું એ જાણતો ન હોત કે તે બુદ્ધિ વગરનાને ગમેતે આંખોના ધસારાથી નચાવી શકે છે, જો તે એવો તદ્દન મૂર્ખ ન હોત તો આજે તેના પ્રાણ બચવા કડિન હતા, હું તે પતંગ જેવા ઉદ્યને જ્યાં ઉડતાં જોજાં છું, ત્યાં હું જાણું છું કે તેને કાંણ ઉડાવી રહ્યું છે. એજ કારણથી તેને શિક્ષા કરવાનો મારો જીવ ચાલતો નથી. તે મૂર્ખ બાળક જેવો હોવાથી શિક્ષા કરવાને યોગ્ય નથી. એ સમજીને હું તેને જવા દઉં છું; પરંતુ આ વખતે હું તમને કહી દઉં છું કે

ને ફરીથી તમે કોઇ દહાડો યશોહરમાં આવીને ઉદ્યાદિત્યને મળશો તો ઉદ્યાદિત્યનો પ્રાણ બચવો કઠિન થઇ પડશે.”

વસંતરાય કેટલીક વાર સુધી તો જાનામાના શાંત થઇને બેસી રહ્યા. આખરે તેમણે ધીમેથી ઉડીને કહ્યું:—“ ઠીક પ્રતાપ, આજ સાંજે હું અહીંથી ચાલ્યો જઈશ. ” બીજા કાંઈ તે ન બોલતાં ત્યાંથી ઉડી ચાલતા થયા.

પ્રતાપાદિત્યે મનમાં પાકો નિશ્ચય કર્યો કે;—“ જે કોઇ ઉદ્યાદિત્યની સાથે સ્નેહ રાખે છે, તેના કહેવા પ્રમાણે ઉદ્યાદિત્ય ચાલે છે. માટે તેમને ઉદ્યાદિત્યની પાસેથી દૂર કરી દેવા જોઈએ. ” તેમણે મંત્રીને કહ્યું,—“ વહુજીને પણ હવે અહીં રહેવા દેવાં ન જોઈએ. કોઇ પણ યુક્તિથી તેમને તેમના બાપને ઘેર મોકલી દેવાં પડશે.”

વિભાના ઉપર પ્રતાપાદિત્યને કાંઈ શંકા નહોતી. ગમે તેવી હોય તોપણ તે તો પોતાની દીકરી હતી ને !

—(૦)—

પ્રકરણ ૧૩ મું.

વસંતરાયની યશોહરમાંથી વિદાયગીરી.

વસંતરાયે ઉદ્યાદિત્યની પાસે આવીને કહ્યું:—“ બેટા, હવે તને ફરી આ જીવતરમાં તો હું મળી શકીશ નહિ. ” આમ કહીને તેમણે ઉદ્યાદિત્યને પોતાના બંને હાથે લઈ પોતાની છાતી સરસો ચોંબ્યો.

ઉદ્યાદિત્યે વિસ્મિત થઇને કહ્યું, કેમ દાદાજી ? ”

વસંતરાયે સર્વ હકીકત સુવરાજને કહી સંભળાવી અને રડીને કહ્યું—“હું જે તમારી સાથે સ્નેહ રાખું છું, તમને ખરા અંતઃકરણથી આહું છું, એથી જ તમારી આ દુર્દશા થઇ રહી છે. મારે લીધે તમને આટલું બધું દુઃખ પડે એવું હું કદાપિ પણ ઇચ્છતો નથી. તમે જ્યાં રહો ત્યાં સુખમાં જ રહો એવું હું ઇચ્છું છું. હું મારા બાકીના જીવનને કોઇપણ રીતે પુરૂં કરીશ.

ઉદ્યાદિત્યે માથું હલાવી કહ્યું—“ના, એમ તો કદી પણ ન બને, આપણે તો મળવાના જ. તેમાં કોઇ અડચણ કરી શકે તેમ નથી. દાદાજી, જે તમે અહીંથી ચાલ્યા જશો તો ખરેખર અમારા દુઃખની હદ રહેશે નહિ. ”

વસંતરાયે વ્યાકુલ થઇને કહ્યું—“પ્રતાપે મને જીવથી ન મારી નાંખતાં તેને બદલે તને મારી પાસેથી ખુંચાવી લીધો, એ શું મને પ્રાણદંડ કરતાં ઓછી શિક્ષા છે? હું હવે જે અહીંથી ચાલ્યો જઉં તો ભૂલે ચૂકે પણ કદી તમારે મારું નામ સંભાળવું નહિ. જાણજોડે જાણે—‘વસંતરાય મરી ગયા છે.’”

ઉદ્યાદિત્ય ત્યાંથી ઉઠીની શયનગૃહમાં સુરમાની પાસે ગયો. વસંતરાય વિભાની પાસે જઇને તેના માથે હાથ ફેરવી બોલ્યા, “એક વાર મારું કહ્યું માન, ઉઠીને બેઠી થા અને આ ડોસાના બોડા માથે એક વાર તારો હાથ ફેરવ. ”

વિભા ઉઠી બેઠી થઇ અને દાદાજીના માથાના પાકા વાળ ચુંટી નાંખવા લાગી. આ તરફ ઉદ્યાદિત્યે સુરમાને સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી. અને કહ્યું કે;—“આ સંસારમાં મારે માટે જે કાંઇ બાકી રહ્યું છે, તેને પણ મારી પાસેથી દૂર કરવાની વાત ચાલી રહી છે. ”

તેણે સુરમાનો હાથ ઝાલીને કહ્યું:—“ સુરમા, જો તને પણ મારી પાસેથી કોઈ છીનવીને લઈ જાય તો ? ”

સુરમાએ ઉદ્યાદિત્યને ગાઠ આલિંગન દષ્ટને કહ્યું:—“ આપની પાસેથી મને છીનાવી ચમદૂત લઈ જાય તો લઈ જાય, બાકી ખીજો કોઈ લઈ જઈ શકે તેમ નથી. ”

સુરમાના મનમાં પણ કેટલાક દિવસોથી આ પ્રકારની શંકા થયાં કરતી હતી. તેને જણાતું હતું કે જાણે એક કઠોર હાથ તેના પ્રિયતમને તેની પાસેથી દૂર કરવાને માટે ધીરે ધીરે લાંબો થઈ રહ્યો છે. સુરમાએ ઉદ્યાદિત્યને પોતાની છાતી સરસો ચાંપી મનમાં ને મનમાં કહ્યું:—“ પ્રાણનાથ ! હું તમને મારા હૃદયમાંથી અલગ થવા દઈશ નહિ. મને કોઈ આપનાથી જુદી પાડી શકે તેમ નથી. ” આવો વિચાર કરી તેણે કહ્યું:—“ હું આપને છોડીને કંઈ પણ જઈ શકું તેમ નથી, આપની પાસેથી મને કોઈ દૂર કરી શકે તેમ નથી. ”

સુરમા આ પ્રમાણે બેત્રણ વાર બોલી, તે પોતાના હૃદયમાં એવું બળ પ્રાપ્ત કરવાને ઇચ્છતી હતી કે જેથી તે ઉદ્યાદિત્યની છાતીમાં એવી રીતે લપાઈ જાય કે કોઈ પ્રમલમાં પ્રમલ શક્તિ પણ તે બેન જુદાં પાડી શકે નહિ. તે એ વાતનો વિચાર કરીને પોતાના મનમાં વજ્રના જેવું બળ એકઠું કરી રહી છે.

ઉદ્યાદિત્યે સુરમાના મોં તરફ જોઈ એક દિવે નિઃશ્વાસ લઈ કહ્યું:—“ સુરમા, આપણે હવે દાદાજીને ફરી જોવા પામીયું નહિ. ”

સુરમાએ આ સાંભળી એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખ્યો.

ઉદ્યાદિત્યે કહ્યું:—“ સુરમા, હું મારા દુઃખને રહનો નથી. પણ દાદાજીના મનમાં આ વાતથી મોટો આઘાત થશે, જેઈ છું હવે વિધાતા શું કરે છે તેની હવે ખીજી શી ઇચ્છા છે. ”

ઉદ્યાદિત્યે વસંતરાયના સંબંધી કેટલીક વાતો સુરમાને કહી. વસંતરાયે ક્યાં શું કહ્યું હતું, ક્યાં શો ઉપકાર કર્યો હતો એ સર્વ વાતો તેને યાદ આવવા લાગી. વસંતરાયના કામલ હૃદયની ધણી સાધારણ વાતોને તેણે પોતાના અંતઃકરણ રૂપી બંડારમાં રત્નોની માફક સંગ્રહ કરી રાખી હતી. આજે તે સર્વને એક પછી એક સુરમાની આગળ કહેવા માંડી.

સુરમાએ કહ્યું—“આ—હા ! દાદાજીના જેવું શું બીજું કાંઈ હશે ?” સુરમા અને ઉદ્યાદિત્ય બંને વિભાના ખડમાં ગયા.

એ વખતે વિભા પોતાના દાદાજીના પાકા વાળને ચુંટતી હતી અને તે બેડા બેડા ગાયન ગાતા હતા.

ઉદ્યાદિત્યને ગંઠ વસંતરાયે હસીને કહ્યું—“જુવો ભાઈ, વિભા મને છોડવા ખુશી નથી. હું જવાનો છું એ સાંભળી વિભા રડે છે. મારાથી તો વિભાનું રડવું જોવાતું નથી. એમ કહી તે પાછા ગાવા લાગ્યા.

“આ જુવો, આ જુવો, વિભાના સામું જુવો ! જો વિભા, તું આ પ્રમાણે રડશે તો—.....” આમ કહેતાં કહેતાં વસંતરાયની જીભ અટકી પડી, અને આગળ કાંઈ બોલી શક્યા નહિ. તે વિભાને ધીરજ આપવા જતાં પોતાનું ધૈર્ય બોધ બેડા, તેમણે જલ્દીથી પોતાની આંખો બોહી નાંખી પાછા હસીને કહ્યું—“આ જો, વળી સુરમા પણ રડવા લાગી, તમે આ વખતે વિભાને ધીરજ આપો, નહિ તો હું સાચું કહું છું કે, હું જમણ નાહ. વસંતરાયે જોયું કે કાંઈ જવાબ આપતું નથી, ત્યારે તેમણે અધીરા થઈને પોતાનો સતાર ઉઠાવી લઈ અને ધણી તેજ સુરથી ગાવા માંડ્યું; પરંતુ વિભાની આંખોમાં આંસુ જોઈને તેમને સતાર વગાડવાનું પણ કાળ્યું નહિ. તેમની આંખોમાં રહી રહીને આંસુ આવવા લાગ્યાં, વચમાં

વચમાં વિભાને અને ત્યાં ઉભેલાં ખીજાં માણસોને કાંઈક કહેવાનું મન થતું હતું, પરંતું તે કાંઈ બોલી શક્યા નહિ. તેમનું ગળું ભરાઈ આવ્યું. તેમણે સતાર વગાડવાનું બંધ રાખી તેને નીચે મૂકી દીધો. એમ કરતાં તેમને જવાનો વખત પણ થઈ ગયો.

તેમણે ઉદ્યાદિત્યને ગળે વળગાડીને છેવટની વાત એ કહી કે—“હું આ સતાર અહીં મૂકી જઈ છું. હવે ફરી હું કદી પણ સતાર વગાડીશ નહિ. મુરમા તમે અને જણ સુખેથી રહો, વિભા—” આગળ તે કાંઈ બોલી શક્યા નહિ, આંસુ હોતા તે પાલખીમાં બેસી ગયા.

પ્રકરણ ચૈદમું.

નદુગર-મંગળાની ખટપટ

ચ શાહરમાં એક તરફ મંગલાની ઝુંપડી હતી, તે ત્યાં બેસીને રાજ માળા ફેરવ્યાં કરતી હતી. એક દિવસ તે પોતાની ઝુંપડીમાંની બહાર બેસી મનમાં ને મનમાં કાંઈક ગણગણાટ કરતી હતી, તે વખતે શાકભાજીની ટોપલી માથે લઈ રાજજૂવનની ઘસી માતાંગિની તેની પાસે આવીને ઉભી રહી.

માતાંગિનીએ કહ્યું,—આજે હું થોડીક ચીજો લેવા માટે બજારમાં આવી હતી, ત્યારે કહ્યું, લાવ, ઘણા દિવસથી મંગળા બહેનને જોયાં નથી તે એકવાર એમની પાસે જઈ આવું. બહેન, આજે ઘણું કામ છે, તેથી વધુ વખત બેસાય તેમ નથી.” એવું કહી ટોપલી નીચે મૂકી તે મંગળાની પાસે બેઠી. પછી પાછી કહેવા લાગી કે;—

જેન, તમે તો સર્વ જાણો છો, મારો ધણી મ્હને પહેલાં તો ખરા દિલથી ચ્હાતો હતો, જો કે હાલ પણ ચ્હાય છે તો ખરો, પણ હાલ તેનું મન કાંઈ બીજીની સાથે જોડાયું છે, એવી મને ખબર મળી છે, જેથી તમે મને એવું કાંઈ કરી આપો કે જેથી ત્રણ રાતની અંદર તે બધરી મરણ પામે. ”

મંગળાની પાસે બધા રોગોની દવાઓ છે. મારણ, મોહન, ઉચ્ચાટન, અને વશીકરણ વિગેરે સર્વ તેની મુઠીમાં છે. વિશેષે કરીને તે વશીકરણ તો એવું જાણે છે કે રાજભૂવનના મોટા મોટા નોકરો પણ મંગળાને ત્યાં વારંવાર કામકાજે ફેરા માર્યા કરે છે. જે સ્ત્રીના મરવાયા માતંગિનું કાળજીનું ટાટું પડે તેમ છે તે સ્ત્રી બીજી કાંઈ નહિ પણ મંગળા પોતે જ છે.

મંગળાએ મનમાં ને મનમાં હસીને કહ્યું, “ એ સ્ત્રીને મરવાનું હાલ ક્યાં વાટમાં પડ્યું છે. યમરાજનું કામ વધારી દીધા પછી, છેવટે તે મરે તેમ છે. ” તે પછી તેણે હસીને માતંગીને કહ્યું;—તમારા જેવી સુંદરીને છોડીને તેનું બીજે ક્યાં મન ચોટ્યું છે? શું તે ગમાર છે? બેટી, તારે કાંઈ ચિંતા ન કરવી, તે હવે પછી તને ખરા દિલથી જ ચ્હાશે. દવા તો માત્ર તારી આંખોની અંદરજ છે. કાંઈક વધુ પ્રેમ બતાવીને રસભર્યા ચિંતનથી તેના તરફ જોતી રહેજે, જો તેથી કદાચ તારું કામ સિદ્ધ ન થાય તો લે, આ જડી છુટ્ટી, તેને પાનમાં નાંખીને તેને ખવરાવી દે જે. ” એમ કહીને તેણે એક સુન્દરી જડી છુટ્ટી લાવ્યું તેના હાથમાં આપી.

મંગળાએ માતંગિનીને પૂછ્યું—કહે, રાજમહેલની શી ખબરો છે ? ”

માતંગિનીએ હાથનો દહેકા કરતાં કહ્યું,—“આપણે એવી વાતોની શી પડી છે?”

મંગલાએ કહ્યું—“હીક”

મંગલા આ વિષયમાં એકાએક આ પ્રમાણે હા પાડી દેશે તેવો ભરોસો માતંગિનીને નહોતો, તેથી તેણે તેની કપટખગમાં ફસાઈને કહ્યું,—“તમને કહેવામાં કાંઈ હરકત નથી, પણ આજે મને ઘણો વખત થઈ ગયો છે, જેથી કાંઈ ખીજ વખતે આવીશ ત્યારે સર્વ જણાવીશ.”

મંગલાએ કહ્યું,—“હીક, વળી ફરી આવું ત્યારે કહેજે.”

માતંગિની ગભરાઈ ગઈ, તેણે કહ્યું “બહેન! હવે હું જઈ છું વળી વાર થશે તો હપકા ખાવો પડશે, જીવો બહેન, તે દહાડે અમારા રાજમહેલમાં રાજના જમાઈ આવ્યા હતા, તે જો દિવસે આવ્યા તેજ રાત્રે કાંઈને કાંઈ કહ્યા વગર છાનામાના જતા રહ્યા.”

મંગલાએ કહ્યું—“હેં, સાચું કહે? તે જતા રહ્યા? કેમ ચાલ્યા ગયા? કહે બહેન કહે, એટલા માટે જ કહું છું કે માતંગિની વગર મહેને અંદરની લકીકત કાઢી કહી શકે તેમ નથી.”

માતંગિની ખુશી થઈને બોલી,—“ખરી વાત એરી છે કે, અમારા જે વહુજી છે તે કાંઈનું પણ પોતાની આંખે સાઈંધજીતી નથી. તે કાંઈક મંતર જાણે છે, તેથી તેણે તેના પતિ યુવરાજને એકદમ ઘેટા જેવો બનાવી દીધો છે; તેના બહેન, આપણે મતલબ શી, કાંઈ વળી સાંભળી જાય ને જઈને કહી દે તો માતંગિ વાત બહાર જઈને કહી દે છે તો વળી મને દુઃખ પડે.”

મંગલા આશ્ચર્ય ચક્રિત થઈ પોતાના મનના વેગને રોકી શકી નહિ; બે કે તે જાણતી હતી કે જરા છાના રહેવાથી કે ચૂપ થઈ

એસવાથી માતંગિ પોતાનો મનની સર્વ વાત તેની મેળે જ કહી દેશે; તથાપિ તેનાથી વિલંબ સહન કરી શકાયો નહિ. તેણે કહ્યું:—કહે બેટા, અહીં કોઈ નથી, ખરી વાત છે તેમાં ખોટું શું છે? ઠીક, પછી તમારી વહુજીએ શું કર્યું?”

તેણે કહેવા માંડ્યું—“તેણે અમારી બચુબહેન (વિભા) ને માટે કાંણુ બાણે કે જમાઇજીને શું બરવ્યું કે તેથી જમાઇરાજ વિભાને મૂકીને રાતો રાત ચાલ્યા ગયા. બચુબહેનની તો રડી રડીને આંખો પણ સૂજ ગઇ, મહારાજ તો તેથી નારાજ થઈ ગયા છે. તે વહુજીને તેના આપને ઘેર શ્રીપુર મોકલી દેવાનો વિચાર કરે છે. જુવો બહેન, તમે સર્વ વાત સાંભળીને હસો છો, પણ તેમાં હસવાની શી વાત છે?”

રામચંદ્રરાયના નાસી જવાનું ખરું કારણ રાજ્યમહેલના સર્વ દાસ દાસીઓ બાણુતાં હતાં; પરંતુ કોઈની સહાનુભૂતિ નહોતી.

મંગળાએ કહ્યું:—“તમે જઈને તમારી રાણીજીને કહો કે વહુજીને તેના આપને ઘેર મોકલવાની એટલી બધી ઉતાવળ ન કરશો. મંગળા એવી જડી છુટી આપી શકશે કે, યુવરાજનું મન તેના ઉપરથી ઉઠી જશે.” એમ કહીને તે હસવા લાગી.

માતંગિએ કહ્યું—“હા, એ ખરી વાત.”

મંગળાએ પૂછ્યું:—“શું તમારી વહુજીની સાથે યુવરાજ ધણે પ્રેમ રાખે છે?”

તેણે કહ્યું—“એતો કહેવાની જ વાત નહિ. તેના બંધા વગર તે કાંણુ બર પણ રહી શકતા નથી. યુવરાજ તો કંઈ રહ્યા, પણ ‘તું’ કહી બોલાવતાં જ તે વહુજીની પાસે દોડી આવે છે.”

મંગળા—હીક, હું જાડી બુદ્ધી આપું છું, શું દિવસે પણ યુવરાજ તેની પાસે જ રહે છે ? ”

માતંગિ—“ હા. ”

મંગલાએ કહ્યું—“ એ ખંતે રાત દિવસ સાથે રહીને શું કરે છે, એ કાંઈ સમજવામાં ન આવ્યું. તે યુવરાજને શું કહે છે, અને તેની સાથે રહીને શું કરે છે, તે તે કદી જોયું છે ? ”

“ ના જાહેન, એતો મેં કદી જોયું નથી. ”

“ જો તું મને એકવાર રાજમહેલમાં લઈ જઈ તો હું સર્વ જોઈ આવું તેમ છું. ”

માતંગિએ કહ્યું—“ કેમ જાહેન, એ જોવાને માટે તમને આટલો બધો કેમ વિચાર થવા કરે છે ? ”

મંગળાએ કહ્યું—“ ના, ના, એકવાર જોતાં જ હું સમજી જઈશ કે કયા મંત્રથી તેણે યુવરાજને વશ કરી દીધો છે. અને મારો મંત્ર તેના ઉપર ચાલશે કે નહિ, તે પણ હું જાણી શકીશ. ”

માતંગિએ કહ્યું—“ હીક, તો હવે હું જઈ છું. ” આમ કહી તે પોતાની ટોપલી લઈ ચાલ્યો થઈ.

માતંગિનાં ગયા પછી મંગળા ક્રોધાકુળ થઈ ગઈ, તે દાંત પીસી મનમાં ને મનમાં કાંઈ બોલવા મંડી.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

સીતારાંમ અને ભાગવતને પગાર ન આપવાનો હુકમ.

વસંતરાય ચાલ્યા ગયા. સાંજ પડી ગઈ. વિભા કાટના ભુરજ ઉપર ચઢી, વસંતરાયે પાલખીની અંદરથી માથું બહાર ફાઢી એકવાર પાછળ જોયું, અને સાયંકાળના અંધકાર વખતે અશ્રુપૂર્ણ આંખે એ રાજ્યભૂવનની દૃઢ પાપાણુ-રચિત લાંબી દીવાલો ઝગમગતી જોઈ. પાલખી રવાના થઈ ગઈ, પરંતુ વિભા ત્યાં ઉભી રહી અને દાદાજીની પાલખી તરફ નિહાળી રહી. આકાશમાં તારા ઝગમગવા લાગ્યા, અને શહેરમાં દીવાઓ પ્રગટાઈ ગયા. રસ્તા પર કોઈ પણ માણસ ચાલ્યું જતું નહોતું, તોપણ વિભા તે તરફ ચુપકાથી ઉભી ઉભી એકી નજરે જોઈ રહી છે. મુરમાએ વિભાની દરેક ઠેકાણે તપાસ કરી પરંતુ જ્યારે તેનો ખિન્નકૂલ પત્તો લાગ્યો નહિ ત્યારે તે અગાશી પર ગઈ. ત્યાં તેને જોઈ તેણે વિભાને આલિંગન કરી મધુ-રતાથી કહ્યું:—“વિભા ! શું જોઈ રહી છે ?” વિભાએ શ્વાસ લેતાં કહ્યું:—“હું નથી જાણતી કે હું શું જોઈ રહી છું.” વિભાને ચારે બાજુ શૂન્યકાર દેખાઈ રહ્યો છે. તેનું ચિત્ત વ્યગ્ર કેમ ? તે ઘડીમાં ઘરમાં કેમ જાય છે અને ઘડીમાં પાછી કેમ આવે છે ? કેમ સુઈ રહે છે ? કેમ ઉઠે ખેસે છે અને હવેલીની અંદર આ ઘરમાંથી આ ઘરમાં આખો દિવસ કેમ ઘૂમ્યા કરે છે ? તેનું કારણ ખીજું કોણ બતાવી શકે ? ધારો કે, રાજભૂવનમાંથી તેનું મન વિહ્વળ થયું છે, અગર તો હવેલીની અંદર તેને રહેવા લાયક જમ્યા નથી. અત્યંત બાલ્યાવસ્થાથી જાતજાતના નાટક-ચેટક, નાના પ્રકારના સુખ-દુઃખ અને હાસ્ય-મસ્કરીએ મળી રાજભૂવનની અંદર તેને માટે જે એક

આનંદનું સ્થાન બનાવી દીધું હતું તે જ સ્થાનને એક જ દિવસમાં કાઢીને ઉજડ કરી દીધું. તે ઘર ખરી રીતે હવે તેનું નથી તે હવે એવડી મોટી હવેલીમાં ઘર વગરની થઈ ગઈ છે. તેના દાદાજી હતા, તે ચાલ્યા ગયા ચન્દ્રહીપથી તેને તેડી જવાને માટે માણસો ક્યારે આવશે ? રાખે રાખેમોહન રવાના થયો હોય પણ તે લોકોએ ન આવવા દીધો હોય ? વિભાને હવે સુખનો અંશ માત્ર હજી આડી છે. તેને હજી દાદાજી છે, અને તેની પ્રાણાધાર સુરમા પણ છે. પરંતુ તેમને પણ પોતાની પાછળ વિપત્તિ જાયાની માફક લાગી રહ્યાની શંકા છે. જે ઘર ત છાપરામાં એક લયંકર ગુપ્ત રહસ્યરૂપી અગ્નિ-અપ્રકટરૂપે સળગી રહ્યો હોય તેને પછી ઘર કેમ કહી શકાય ? ”

ઉદ્યાદિતો સાંભળ્યું કે, સીતારામ ખુરતરફ થવાથી ભારે દુર્દશામાં આવી પડેલો છે. એક તો તેની પાસે પૈસા નથી, વળી તેની પાછળ અનેક સગાસંબંધિયો છે. જ્યારે તેને રાજદરબાર તરફથી પુરતો પગાર મળે ત્યારે તેના મામા તે પ્રેમાસ્પદ સીતારામની જીવંતના બચ્ચી એકાએક પ્રેમાધિક્કવચ્ચ થઈ પોતાના ઘરનો સર્વ કામ-બંધો છોડી દઈ અધીરા બની ગયા અને સીતારામ પાસે આવી તેને આનંદથી ગદ્ગદ સ્વરે કહેવા લાગ્યા કે, “તને જોવા માત્રથી જ મારી બૂખ અને તૃષ્ણા દૂર થઈ જાય છે.” બૂખ અને તૃષ્ણા દૂર થવાનાં અનેક કારણ છે. પરંતુ સીતારામને ફક્ત જોવા માત્રથી જ તેની બૂખ અને તૃષ્ણા દૂર થઈ જતી હતી, તે બાબતનો કાંઈ પુરાવો નથી. સીતારામ એ તેની એક બીજી નજીકના સગાઈની વિધવા બહેન હતી, તેનો એકનો એક દીકરો હતો. તેને કામબંધે વળગાડવાનો તે પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. આ વખતે તેના માનવામાં એમ આવ્યું કે, બાણાને હલકા કામે લગાડવાથી માંડે અપમાન

અશે, એમ ધારી તેના પોતાના સન્માર્ગે તેણે તેને તેના હૃદયકાકાઓમાં જોડ્યો નહિ. આ પ્રમાણે માનરક્ષા કરી તેણે સીતારામને દેવાની બાળમાં ફસાવ્યો અને તેને ખદ્દલે પોતાના રાજગારનો ખંદોખસ્ત કરી લીધો. તે સિવાય સીતારામને વિધવા મા છે અને એક નાની અવિવાહિતા કન્યા છે. સીતારામ પોતે ભારે શોખીન અને ખુશ-મિનજ છે. રંગ-રહસ્ય વિના તેનાથી રહી શકાતું નથી. સીતારામની અવસ્થામાં ફેરફાર થયેલો છે, પરંતુ તે સાથે તેના સ્વભાવમાં થોડો બદલો પણ ફેરફાર થયો નથી. તેના મામાની ભૂખ અને તૃષ્ણા જેવી ને તેવીજ છે. તેમના ભાણેજની જેટલી ઉંમર થઈ છે તેટલોજ તેમના પેટનો ભરાવો છે અને મામાના માન-પપમાન ઉપર પૂર્ણ-નાથી તેનું ધ્યાન ખેંચાઈ રહ્યું છે. સીતારામ પાસેથી રૂપિયાની થેલી ખાલી થઈ ગઈ છે, પરંતુ કાંઈનું પેટ ખાતી થયાનું ખીલકુલ લક્ષણ જણાતું નથી. સીતારામને સગાસાંધીની સાથે ખીજ અનેક પ્રકારની આફતોનો શોક પણ વ્યાપી રહ્યો છે. તેને માથે દિવસે દિવસે કરજ વધતું જાય છે. જે પ્રમાણે વ્યાજની વૃદ્ધિ થઈ રહી છે, તેના પ્રમાણમાં દેવું પણ દિવસે દિવસે વધતું જાય છે. ઉદ્યાદિત્યે સીતારામની આ પ્રમાણેની દરિદ્રતાની વાત સાંભળી તેને અને ભાગવતને કાંઈક માસિક આવકની ગોઠવણ કરી આપી.

સીતારામ રૂપિયા મેળવી બહોળ શરમાઈ ગયો. મહારાજની પાસે ઉદ્યાદિત્યનું નામ દીધું તે દિવસથી જ ઉદ્યાદિત્યની આગળ તે પોતાને ભારે અપરાધી માને છે. ઉદ્યાદિત્ય પાસેથી રૂપિયા મેળવી તે રહી પડ્યો, એક દિવસ યુવરાજને જોઈ તે તેના પગમાં પડ્યો. અને ભગવાન, જગદીશ્વર, દયામય આદિ શબ્દો સાથે તેણે યુવરાજની ક્ષમા માગી. ભાગવત ધણે ગંભીર મિનજનો હતો. તે સેનજ

ખેલવાનું જાણતો હતો, તંબાકુ ખાતો હતો અને પડોશીયોને સ્વર્ગ અને નરકની વાતો સમજાવતો હતો. તેણે જ્યારે ઉદ્યાદિત્ય પાસેથી રૂપિયા મેળવ્યા, ત્યારે તેણે મુખ મચરડીને અનેક પ્રકારની બેદરકરી સાથે જણાવ્યું કે, યુવરાજે જે તેનું સર્વ પ્રકારે અનિષ્ટ કરેલું છે, તો આ રૂપિયાથી તેનો ક્યાં સુધી નિભાવ થશે. રૂપિયા લેવામાં તેણે જરા પણ ઉપકાર ન માન્યો, અને થોડી ઘણી કૃતમતા પણ ન દર્શાવી.

યુવરાજ એ બન્ને પદબ્રષ્ટ પહેરદારોને માસીક પગાર પોતાની પાસેથી આપી રહ્યો છે. આ વાત પ્રતાપાદિત્યના જાણવામાં આવી. પ્રથમ આ વાત થઈ હોત તો તેમને આજ સુધી કદાચ રૂપિયા ન પહોંચત. પ્રથમ તે ઉદ્યાદિત્યને અકબ્બ વગરનો સમજાતો હતો, જેથી ઉદ્યાદિત્યના સંબંધની સર્વ વાતો તેના કાન સુધી પહોંચતી નહિ. મહારાજ જાણતા હતા કે, ઉદ્યાદિત્ય પ્રજ્ઞની સાથે મળી ગયેલો છે, અને ઘણી વખત પ્રજ્ઞનો પક્ષ લઈ તેણે તેની વિરૂદ્ધ આચરણ કરેલાં છે. પરંતુ તે સર્વ ઘણેભાગે એવા સામાન્ય અને નજીવા વિષય છે કે તે ઉપર તે વિશેષ ધ્યાન આપતા નહિ. વળી એવું કાંઈ વિશેષ વિરૂદ્ધાચરણ ન જોવાથી તેમને ઉદ્યાદિત્ય પ્રત્યે ખાસ ધ્યાન આપવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો નહોતો પણ આવી રીતભાતથી ઉદ્યાદિત્ય તરફ તેનું ધ્યાન ઘણેભાગે ખેંચાયું. અને તેથી ઉપરની વાત તુરત તેમના જાણવામાં આવી. અર્થ જાણ તેમને ઉદ્યાદિત્ય અમુક પગાર આપે છે એ વાત સાંજળી પ્રતાપાદિત્ય અત્યન્ત ક્રોધાતુર થયો. તેણે ઉદ્યાદિત્યને બોલાવી કહ્યું કે, “ મેં જે સીતારામ અને ભાગવતને બરતરફ કરેલા છે, તેનું કારણ શું ? ખજાનામાં તેમને આપવા એવું રકમ નથી તે છે ? અને તારે તેમને તારી પાસેથી ખાનગી રૂપિયા આપવાનું શું કારણ છે ?

ઉદ્યાદિત્યે ધીમેથી કહ્યું કે, “ ખરો અપરાધી હું છું. આપે તે બન્નેનો દંડ કરવા ઉપરાંત મને પણ અપરાધી ઠરાવેલો છે. હું મારા તે વિચારાનુસાર પ્રતિ માસે તેમને દંડના રૂપિયા આપ્યા કરું છું.”

આ પહેલાં કાંઈ પણ વખતે પ્રતાપાદિત્યે ઉદ્યાદિત્યની આવી વાત ધ્યાન દઇને સાંભળી નહોતી. જેથી આ વખતે ઉદ્યાદિત્યનો ધીરો, ગંભીર અને વિનયવાળો સ્વર તથા તેની થોડી ઘણી અર્થ-યુક્ત વાતો સાંભળી પ્રતાપાદિત્યને બહુ જ ખોટું લાગ્યું. ઉદ્યાદિત્યની આ વાતનો જવાબ નહિ આપતાં પ્રતાપાદિત્યે તેને કહ્યું કે, “ ઉદ્ય! આજથી તે લોકોને મદદ માટે તારે બિલકૂલ દ્રવ્ય નહિ આપવું એવો હું તેને હુકમ કરું છું.”

ઉદ્યાદિત્યે કહ્યું,—“ મારા ઉપર ધણેજ ભારે દંડનો હુકમ થયો.” તેણે હાથ જોડીને ફરી કહ્યું કે, “ મેં એવો શું અપરાધ કરેલો છે કે, જેથી આવો ભારે દંડ વેઠવાનો હુકમ કરવામાં આવે છે? મારી થાળીમાં જ્યારે અન્ન જોઇએ તેટલું છે ત્યારે મારે માટે આઠ નવ માણસો ભૂખે મરે અને નિરાશ્રય બની ફર્યા કરે તે હું કેમ જોઇ શકું? મારી પાસે જે કાંઈ છે, તે આપની જ કૃપાથી છે. આપ મારી થાળીમાં જોઇએ તે કરતાં વધુ અન્ન આપ્યાં કરો છો, અને આપ મારા આગળ હું જમું તે વખતે મારી સામે આઠ નવ નિરૂપાય ક્ષુધાતુર માણસોને બેસાડી રાખો અને તેમને ખાવાનું આપવાને ના કહો તો તે અન્ન મને ઝેર જેવું લાગે કે નહિ?”

આવેશમાં આવેલા ઉદ્યાદિત્યને પ્રતાપાદિત્યે વાત કરતાં અટકાવ્યો નહિ, જ્યારે તે બધી વાત કરી ચુક્યો ત્યારે પ્રતાપાદિત્યે આસ્તેથી કહ્યું કે, “ તારે જે કહેવાનું હતું તે મેં બધું સાંભળી લીધું છે. હવે હું જે કહું છું તે સાવધાનતાથી સાંભળ.” ભાગવત

અને સીતારામનો પગાર મેં બંધ કરેલો છે, છતાં કોઇ તેમને માસીક પગાર બાંધી આપશે તો તેને મારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ આચરણ કરનાર તરીકે ગણવામાં આવશે.” પ્રતાપાદિત્યના મનમાં કાંઈક વિશેષ ક્રોધનો આવિર્ભાવ થયો. તે ક્રોધનું કારણ તે પોતે પણ સમજી શકતા નહોતા, પરંતુ તેનું કારણ એ હતું કે, તે પોતાના મનમાં માનતો કે મેં એક નિર્દયતાનું કામ કરેલું છે. છતાં દયાની મૂર્તિ બની ઉદ્યાદિત્ય તેનો પ્રતીકાર કરવા કેમ આવેલો છે ? તે દયા બતાવી શું કરી શકે ? હું જ્યાં નિર્દય બની બેઠો છું ત્યાં કોઇ દયાળુ બની શું કરી શકે ? આવી મોટી સ્પર્ધાની વાત તેનાથી કેમ સહન થઈ શકે ?

ઉદ્યાદિત્યે મુરમાની પાસે જઈ સર્વ વૃત્તાન્ત બહેર કહ્યું. મુરમા બોલી—“હાય ! હાય ! તે દિવસે સાંજ સુધી તે લોકોએ કાંઈ ન ખાધું. આખો દિવસ બૂખ્યાજ રહ્યા હશે. સાંજે સીતારામની મા સીતારામની નાની દાકરીને લઈ મારી પાસે આવી અને રડવા લાગી. મેં સાંજે જ્યારે થોડું ઘણું ખાવાનું આપ્યું ત્યારે પોતાનાં બાળ-બચ્ચાં સાથે તેણે ખાધું. સીતારામની દાકરી માત્ર દૂધજ પીતી હતી. તે આખા દિવસની બૂખી હતી. તે લોકોને થોડું ઘણું ન આપવાથી બીજે ક્યાં જાય ? તેમની શું દશા થશે ?”

ઉદ્યાદિત્યે કહ્યું—“રાજદરબારમાંથી તે લોકોને જ્યારથી રજા આપવામાં આવી છે ત્યારથી પીતાની બીકથી તે લોકોને કોઈ આશ્રય આપવાનું અથવા તો કોઈ જાતની મદદ કરવાનું સાહસ કરી શકતા નથી. આ વખતે હું જો તેમની ખર્ચ ન લેઉં તો બીજું કોઈ તેમની ખર્ચ લે તેનું નથી. માટે હું જરૂર તેમને મદદ કરતો રહીશ જ. મુરમા ! તું તેને માટે બિલકૂલ ચિંતા ન કરીશ. પરંતુ પિતાને નકામા અપ્રસન્ન કરવા તે પણ ઠીક નહિ. માટે હવે તે કામ ગુપ્ત રીતે

ચાલે એવો પ્રયત્ન કરવો પડશે.

સુરમાએ ઉદ્યાદિત્યનો હાથ ઝાલીને કહ્યું—“આપને તે માટે કાંઈ પણ કરવું નહિ પડે. સર્વ અંદોષસ્ત હું કરી દઈશ. તેના ભાર મારા પર છે એમ માનજો.”

સુરમા પોતાના દ્વારા ઉદ્યાદિત્યનાં કાર્યને ઢાંકી રાખવાની ઇચ્છા રાખતી હતી. આ વર્ષ ઉદ્યાદિત્યને માટે અશુભ છે, વિધાતા તેને જે કોઈ કામમાં પ્રવૃત્ત કરે છે તે સર્વ કામ તેના પિતાની વિરુદ્ધનાં હોય છે, અને તે સર્વ કામ એવાં હોય છે કે, સુરમા પોતાના સ્વામીને એવા ધાર્મિક કાર્યથી રોકી પણ શકતી નથી. સુરમા કાંઈ જેવી તેવી સ્ત્રી નથી. તેના સ્વામી જ્યારે ધર્મયુદ્ધમાં જાય છે ત્યારે સુરમા પોતાના હાથે તેમને કવચ પહેરાવે છે. પછી તે ઘરમાં જઈ રહે છે. સુરમાનો જીવ લાણે લાણે લયથી વ્યાકુળ થઈ જાય છે, તોપણ તે ઉદ્યાદિત્યને સમજતીને હીમત આપે છે. ઉદ્યાદિત્યે દારુણ દુઃખ વખતે સુરમાના મુખાર્વિંદ તરફ દ્રષ્ટિ કરી તો જોયું કે, સુરમાની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગયેલી છે; પરંતુ તેના હાથ પગ કંપતા નથી.

સુરમાએ પોતાની એક વિશ્વાસપાત્ર દાસી મારફત સીતારામની મા અને ભાગવતની સ્ત્રીને ઠરાવેલી રકમ મોકલી આપવાનો ઠરાવ કરી દીધો. દાસી વિશ્વાસપાત્ર છે ખરી, પરંતુ મંગલાથી આ વાત છુપાવી રાખવાનું તે જરૂરી સમજતી નથી. જેથી મંગલા સિવાય અન્ય કોઈ આ વાત જાણતું નથી.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

સુરમાને તેને પીએર મોકલી દેવાનો હુકમ.

જ્યારે ગુમરીતે પૈસા મોકલવાની વાત પ્રતાપાદિત્યે સાંભળી ત્યારે તેણે તેને કાંઈ ન કહેતા અંદર હવેલીમાં ખજર મોકલી કે સુરમાને તેના આપને ત્યાં જવું પડશે. ઉદ્યાદિત્યે પોતાની જાતીને વજ્જ જેવી કરી. વિભાએ રડતાં રડતાં સુરમાને ગળે વળગીને કહ્યું કે:—“તમે જો જશો તો આ સ્મશાનભૂમિમાં હું એકલી કેવી રીતે રહી શકીશ?”

સુરમાએ વિભાની દાઢીએ હાથ મૂકી કહ્યું:—“વિભા, મારે સર્વસ્વ અહીં છે ને હું ક્યાં જવાની છું.”

સુરમાએ જ્યારે પ્રતાપાદિત્યની આજ્ઞા સાંભળી, ત્યારે તેણે કહ્યું કે:—“મારે મારે પીયેર જવાનું કાંઈ કારણ નથી, ત્યાંથી કાંઈ તેડવા પણ આવ્યું નથી. મારા પતિ પણ મને મોકલવા ખુશી નથી. તો વગર કારણે આમ એકાએક મારે પીયેર જવાની શી જરૂર છે?”

એ સાંભળીને પ્રતાપાદિત્ય ક્રોધથી લાલપીળો થઈ ગયો, પરંતુ તેને લાગ્યું કે તેનો કાંઈ જીપાય નથી. સુરમાને જખરદસ્તીથી કાંઈ ઘરમાંથી બહાર કાઢી શકે તેમ નહોતું. અંતઃપુરમાં આમ શરીરનું બળ કામ આવી શકે નહિ. પ્રતાપાદિત્ય સ્ત્રિયોના રક્ષણાદિ વિષયમાં અજ્ઞાન હતો. તે બળની સામે બળનો પ્રયોગ કરી જીત્યો હતો. પરંતુ આ અબજાઓની સાથે કેવી રીતે ચાલવું તેની તેને ખજર નહોતી. તે મોટાં મોટાં દોરકાંને ખેંચીને તોડી શકતો હતો, પરંતુ પોતાની મોટી મોટી આંગળીઓથી ગુંચાયલી સુતરની ગઠિાને ઉકેલી

શકતો નહિ. સ્ત્રીઓ એ તેની બુદ્ધિમાં મહા દુર્જ્ઞેય અને બેબુલાયોગ એક અનુપયુક્ત વસ્તુ હતી. આ વિષયમાં જ્યારે કોઈ ખટપટ ઉભી થતી ત્યારે તે ઝટ તેના નિર્ણયનો ભાર રાણીના ઉપર નાંખતો હતો. આમ સ્ત્રીઓના વિષયમાં તેને ખેસીને વિચાર કરવાનો પણ વખત મળતો નહિ. તેને તેમ કરવાની ઇચ્છા પણ થતી નહિ અને તેમાંમાં યોગ્યતા પણ નહોતી. એ કામ તેને ઘણું કઠિન લાગતું. આ વખતે પણ પ્રતાપાદિત્યે રાણીને બોલાવીને કહ્યું કે:—“ સુરમાને તેના આપને ઘેર મોકલી દે. રાણીએ કહ્યું, “ એમ કરીશું તો ઉદયની શી ગતિ થશે ?” પ્રતાપાદિત્યે ગુસ્સે થઈને કહ્યું:—“ ઉદય હવે કાંઈ બાળક નથી. રાજકિય કારણોને લીધે સુરમાને રાજભૂવનમાંથી ફેટલાક દિવસ બહાર મોકલવી એવો મારો અભિપ્રાય છે. ”

રાણીએ ઉદયાદિત્યને બોલાવીને કહ્યું કે:—“ બેટા ઉદય, સુરમાને પિયેર મોકલી દે. ” ઉદયાદિત્યે કહ્યું:—“ કેમ મા, તેણે શા અપરાધ કર્યો છે ?”

રાણીએ કહ્યું:—“ બેટા, તે મને શું ખબર? હું નથી સમજતી કે વહુને પીયેર મોકલવાથી મહારાજાનું કયું રાજકીય કામ સુવરી શકવાનું છે ! એ તો તે જાણે. ”

ઉદયાદિત્ય—“ મા મન દુઃખ દેઈ, મને દુઃખી બનાવીને રાજકાજમાં શી ઉન્નતિ થવાની છે ? જ્યાં સુધી કંઈ સહન કરવાનું હતું ત્યાં સુધી તે સહન કર્યું છે. મારે માટે વિવાહના ન સુખ રાખ્યું જ નથી. તેનું પણ સુખનો નથી જ. બંને વખત તેની દુર્દશા થાય છે. દરરોજ તેને ગાળો ભાંડીને તેનો સત્કાર રાજમાં આવે છે તોપણ તે કોઈને કશું કહેતી નથી. પણ છાનીમાના ન બહુ સહન કરે છે. આખરે શું આટલા મોટા રાજભૂવનમાં હવે તેને રહેવાને

માટે થોડી જગ્યા મળવી દુર્લભ છે. શું તમારે તેની સાથે કાંઈ સંબંધ જ નથી ? શું તે લિખારણુ છે કે જ્યારે તમારી મરજીમાં આવે ત્યારે તેને રાખો અને જ્યારે મરજીમાં આવે ત્યારે કહાડી મૂકો ? જ્યારે તેને માટે અહીં જગ્યા નથી તો મારે માટે પણ હવે આ રાજમહેલમાં જગ્યા નથી એમ હું માનું છું.”

રાણીએ આ સાંભળી રડવા માંડયું. થોડીવાર પછી તે બોલી:—“કાંણુ જાણે કે મહારાજ ક્યારે શું કરે છે ? તેમની મતલબ જ મારા જાણવામાં આવતી નથી. પણ મારે એટલું તો કહેવું જ પડશે કે “વહુની રીતભાત સારી તો નથી જ. જ્યારથી તે અહીં આવી છે ત્યારથી કાંઈને સુખ એવું પડતું નથી. માંડે શરીર ખળીને કાયલા જેવું થઈ ગયું છે. હું તેને કાંઈ કહી શકતી નથી. થોડા વખત તેના આપને ઘેર જશે તો શું અડચણુ છે ? પછી વર્ગો નેંઠ લેવાશે. તે અહીંથી પીયેર જવાથી કાંઈક સમજણી થશે. તારી શી મરજી છે તે મને કહે. તેના જવાથી નેંઠને કે થોડાજ દિવસમાં આપણા ઘરની શોભા બદલાઈ જશે.”

ઉદ્યાદિત્યે આ વાતનો કાંઈ જવાબ ન આપ્યો અને કાંઈક વાર છાનોમાનો બેસી રહ્યો અને પાછી તે ત્યાંથી ઉઠીને ચાલ્યો ગયો.

રાણીએ આંસુ ભરેલી આંખોએ પ્રતાપાદિત્યની પાસે જઈને કહ્યું કે—“મહારાજ, હમા કરો, સુરમાને પીયેર મોકલવાથી ઉદય બચશે નહિ. મારા પુત્રની કાંઈ કસુર નથી. સુરમા ડાકણુ છે. તેને જાદુ કરીને તેણે પોતાને વશ કરી લીધો છે.” આમ કહીને રાણી રડવા લાગી.

પ્રતાપાદિત્યે ગુસ્સે થઈને કહ્યું:—“સુરમા નેં પીયેર નહિ ખાય તો હું ઉદ્યાદિત્યને કેદખાનામાં પુરીને કેદમાં રાખીશ.”

આ સાંભળી રાણી મહારાજની પાસેથી પાછી ફરી અને સુરમાની પાસે જઈ તેને કહેવા લાગી કે;—“તું ડાકણ છે, તેં જાદુ કરીને મારા હૃદયની મતિ અને ગતિનું હરણ કરી લીધું છે, તારા મંતરજંતર તારી પાસે રહેવા દે. મારા છોકરાનો જીવ બચાવ. તેં અહીં આવીને તેને ખેંચાવીને ખરાબ કરી દીધો છે. તારેજ માટે મારો છોકરો આટલું દુઃખ વેડે છે. શું હવે તું તેના હાથમાં હાથકડી નાંખ્યા વગર તેનો છૂટકો નહિ કરે ?”

સુરમાએ ચમકીને કહ્યું;—“હેં, શું મારે લીધે એમના પગમાં ખેડી પડશે ? મા. મને વિદાય કરો, હું હમણાંજ જઈ છું.”

આ પછી સુરમા તરત વિભાની પાસે ગઈ અને સર્વ હકીકત તેને કહી સંભળાવી. વિભાનું દીલ ધડકવા લાગ્યું. તેના મોંમાંથી એક અક્ષર પણ ન નીકળ્યો. સુરમાએ વિભાને ગળે વળગી પડીને કહ્યું;—“બહાલી વિભાબહેન, હું હવે જઈ છું. અહીં હવે મને શરી કાંણુ ખોલાવશે ?” વિભા સુરમાનો હાથ પકડીને રડવા લાગી. સુરમા ત્યાંજ ખેસી ગઈ. ભવિષ્યની ચિંતાથી તેનું હૃદય બળવા લાગ્યું. “હાય ! હવે શું હું અહીં આવી નહિ શકું ? હવે મને એ ફરી નહિ મળે ! ન્યારે હું એમને ન મળી શકું તો પછી જીવીને પણ શું કરીશ. હાય, મારે સર્વસ્વ લુંટાઈ ગયું. હવે શા વડે હું પ્રાણુ ધારણુ કરી શકીશ.” આવા આવા તેના મનમાં વિચારો આવવા લાગ્યા, તેની આંખો આગળ અંધકાર જણાવા લાગ્યો. જેના ભાવિષ્યમાં તે પ્રવૃત્તિ મુખ નથી, તે મધુર હાસ્ય નથી, તે ક્રોધલ સન્માન નથી, આંખ સાથે આંખનાં, હૃદય સાથે હૃદયનો અને મન સાથે મનનો સંયોગ થતો નથી, મુખ દુઃખમાં સહાનુભૂતિ નથી, છાતી ભરાઈ જવા કરતાં પણ ન્યાં પ્રેમનું નામ નિશ્ચાન નથી, સ્નેહની બલક

નહીં, હાય ! તે બવિષ્ય કેવું જાણવું ? તે પ્રત્યયકાવના લાચારક દશ્ય સમાન છે. સુરમાના માથામાં ચક્રર આવવા લાગ્યાં, છાતી ફાટવા લાગી, મોં સૂકાઈ ગયું, અને મહા ચિંતામાં તેનાં આંસુ પણ સૂકાઈ ગયાં.

ઉદ્યાદિત્યને પોતાની પાસે આવતા જોઈ સુરમા તરત નીચે પડીને તેના પગમાં માથું મૂકી છાતીફાટ રડવા લાગી. આ જોઈ ઉદ્યાદિત્યનું હૃદય વ્યાકુળ થઈ ઉઠ્યું. તેણે સુરમાને હાથવતી ઝાલી ઉઠાડી, પ્રેમથી પૂછવા લાગ્યો કે,--“સુરમા શું છે ?” તેને મારા સમ છે સાચે સાચું કહે.” સુરમા કાંઈ કહેવા ઇચ્છતી હતી પણ તેનાથી બોલી શકાયું નહિ. તે ઉદ્યાદિત્યના મોં સાથું તાકી રહી, અને રડવા લાગી. આખરે કાંઈક ધીરજ રાખીને તે ધણીજ દિનતાથી બોલી. “હવે હું આપનું આ મોં જોવા નહિ પાશું. સાંજે આપ બારણા આગળ બેસશો તો ત્યાં હું હાજર નહિ થઈ શકું. ઘરમાં દીવો બળતો હશે તે વખતે આપ બારણા આગળ ઉભા હશે ત્યાંથી હું આવી આપનો હાથ પકડી ઉમંગથી ઘરમાં નહિ લાવી શકું. આપ જ્યારે અહીં રહેશો ત્યારે હું કાંણુ જાણે કે ક્યાંય રહીશ.”

સુરમાએ જે છેવટે કહ્યું કે “કાંણુ જાણે કે ક્યાંય રહીશ.” એ વાક્યમાં કેટલું નિરાશપણું છે. કેટલાય દૂર દૂરાન્તરના ભાવ ભરેલા છે, એ કલમવડે પ્રકટ થઈ શકે તેમ નથી. જે પ્રેમિયોને કદી એવો પ્રસંગ આબો હોય તેજ તે સમજી શકે. “જ્યારે આંખોની સાથે આંખોનું મિલન માત્ર છે, ત્યારે વચમાં થયેલું અંતર જણાય છે. જ્યારે દર્શન પણ થતાં નથી ત્યારે કેટલું અંતર જણાય છે, જ્યારે ખબર મળવામાં વિવંચ થાય છે ત્યારે કેટલું

અધુ દૂર જણાય છે, પરંતુ જ્યાં એકવાર દર્શનને માટે પણ મરતી, માછલીની માફક તરફડીયાં મારવા છતાં પણ દર્શન થાય ત્યારે—ત્યારે કંઈ નહિ—આ બંને પગને છાતી સરસા બાંધીને મરી જવામાં જ સુખ છે.” આમ કહી સુરમા ચૂપ થઇ ગઇ.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

સુરમાનું કષ્ટથી ઝેર દર્દ મૃત કરવું.

વાર્તાના આરંભમાં જ રૂક્મિણીની વાત આવી છે. વાચકો તેને ભૂલી નહિ ગયા હોય. આ મગળા એજ રૂક્મિણી છે. તે રાયગઢ છોડીને હવે પોતાનું નામ બદલીને અહીં યશોહરમાં એક બાળુ ઘર બાંધીને રહે છે. રૂક્મિણીમાં એક પણ ગુણ જણાતો નથી. સાધારણ ક્ષુદ્ર પ્રકૃતિની સ્ત્રીની માફક તે વિષયવાસનાથી ભરેલી છે. ઇર્ષ્યા તો તેને પોતાના ઘરની સંપત્તિજ માને છે. મોટી મોટા વાસનાઓથી તે પોતાનું મનોરાજ્ય બાંધી રહી છે. હસવું અને રડવું એ બંને તેના હોઠો ઉપર વસી રહે છે. તે જ્યારે ધારે છે ત્યારે હસે છે અને જ્યારે ઇચ્છે છે ત્યારે રડે છે. જ્યારે કોઇના ઉપર તેને ક્રોધ થાય છે ત્યારે તે પ્રચન્ડરૂપ ધારણ કરે છે. ત્યારે તે જાણે પોતાના શત્રુને દાંત અને નખથી કાપી ખાશે એવી જણાય છે, જ્યારે તેને વધુ ક્રોધ થાય છે. જ્યારે તે વધુ બોલતી નથી, પણ થર થર કંપે છે, અને જાણે તેની આંખોમાંથી અગ્નિ વરસી રહ્યો હોય તેમ જણાય છે. તેના હૃદયરૂપી કડાયામાં ગરમ તેલની માફક ક્રોધ ઉકળવા લાગે છે. જ્યારથી તે યશોહરમાં આવી છે ત્યારથી તે બાતબાતનાં વ્રત કરવા મંડી છે. જેને તે મળે છે તેના મનનો ભાવ

તે આશ્ચર્યરૂપે સમજી જાય છે. તેના મનમાં સંવર્ધી પ્રગલ્ભ વાસના
 એ છે કે જ્યારે યુવરાજ સિંહાસન ઉપર બેસે ત્યારે તે યુવરાજના
 હૃદયને હસ્તાગત કરી તેના હૃદયરાજ અને યશોહરના રાજ્ય બંનેની
 એકી સાથે વ્યવસ્થા કરી શકે. તેની એ આશા દિવસે દિવસે વધવા
 લાગી. તેને માટે તે અનેક પ્રકારનાં અનુષ્ઠાન કરવા લાગી. જ્યારે તે
 મુવે છે ત્યારે પણ તેના હૃદયમાં એ આશા ઉઠેલી હોય છે. તેણે
 ઘણા દિવસના સતત પ્રયત્નથી રાજભૂવનના સર્વ દાસ-દાસિયોની
 માથે મેળાપ કરી દીધો છે. રાજભૂવનની નાનામાં નાની વાત પણ
 તેને મળે છે. સુરમાનું મોં ક્યારે ચઢેલું છે, ક્યારે તે હસે છે, તેની
 પણ તેને ખબર મળે છે. પ્રતાપાદિત્યની કાંઈ વાત તેનાથી છૂપી
 નથી. તે હમેશાં પોતાના મનમાં એવો વિચાર કરે છે કે ક્યારે મારો
 કાંટો દૂર થાય અને ક્યારે મારા મનોરથ પૂરા થાય. પ્રતાપાદિત્ય
 અને સુરમા એ બંને તેના માર્ગના કંટકરૂપ છે. એ બેના મૃત્યુને
 માટે તેણે અનેક અનુષ્ઠાન કર્યાં છે. પરંતુ હજી સુધી કાંઈ સફળતા
 મળી નથી. જ્યારે તે સવારે ઉઠે છે ત્યારે તેને એ જ યાદ આવે છે
 કે:—“ વખતે આજે પ્રતાપાદિત્ય કે સુરમાનું અમંગલ થયાની વાત
 સાંભળવામાં આવશે, હા ! એ દિવસ ક્યારે આવે કે તે દિવસે હું
 એવું સાંભળું કે સુરમા બિછાના ઉપર મરેલી પડી છે.” મંત્ર તંત્ર
 ઉપરથી તેનો જીવ હવે ઉઠતો જાય છે. તેની અધિરતા પહે પહે
 વધવા મંડી છે. તે ધ્રુષ્ટ છે કે શી રીતે ઉદ્યાદિત્યને ફસારી શકું
 અને તેને પોતાનું રમકડું બનાવી દઉં. એવો વિચાર કરતાં કરતાં તે
 ઘણી વખત પોતાના હોઃ એવી રીતે દબાવે છે કે તેમાંથી લોહિ
 પણ નીકળે છે.

રૂદ્ધિમણીએ જ્યારે સાંભળ્યું કે:—“ સુરમાના ઉપર રાજા અને

રાણીનો ક્રોધ દિવસે દિવસે વધતો જાય છે, અને એ બંને તેના ઉપર એવાં ગુસ્સે થઈ ગયાં છે કે સુરમાને રાજબૂવનમાંથી કહાડી મૂકવાનો વિચાર કરે છે.” ત્યારે આ માંભણી તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ; પરંતુ જ્યારે તેણે જોયું કે સુરમા હજુ ગર્ભ નથી ત્યારે તે સુરમાને દૂર કરવાનો સુગમ ઉપાય શોધવા લાગી.

રાણીને જ્યારે ખબર પડી કે મંગલા નામની એક વિધવા સ્ત્રી તંત્રમંત્ર અને અનેક પ્રકારની જડીભુટીઓ જાણે છે, ત્યારે તેણે વિચાર કર્યો કે:—સુરમાને અહીંથી પીયેર મેકલતા પહેલાં ઉદ્યાદિત્યનું મન તેના ઉપરથી ખસેડી લેવું એ સાફ છે, તેથી તેણે માતાંગિની નામની દાસીને મંગલાની પાસે જડીભુટી લેવાને માટે મોકલી.

મંગલા અનેક પ્રકારની જડીભુટી લઈને અને મંત્ર બાણીને દવા તૈયાર કરવા લાગી. આ નિઃશબ્દ રાનમાં, નગરના આ નિર્જન પ્રાંતમાં, એક બંધ ઘરમાં દવા ખાંડવાનો અવાજ થવા લાગ્યો. તે રાત્રે માત્ર તેજ અવાજ તેનો સંગી હતો. તે શબ્દ જાણે તેના નર્તન-શીલ ઉત્સાહના નૃત્યમાં તાલ દેવા લાગ્યો. તે તાલ ઉપર તેનો ઉત્સાહ વધુ તીવ્ર ગતિથી નાચવા લાગ્યો. તેની આંખમાંથી ઉધ ડાણુ જાણે કે ક્યાં જતી રહી.

દવા તૈયાર કરતાં પાંચ દિવસ લાગ્યા. દવા એક પ્રકારની ઝેરી હતી. તેને એટલા બધા દિવસ લાગવાની જરૂર નહોતી, પરંતુ સુરમાની મરતી વખતે યુવરાજના મનમાં દવા ન આવે તે માટે મંત્ર બાણુવામાં અને દૂયકો કરવામાં તેને વધુ વખત લાગ્યો હતો.

પ્રતાપાદિત્યની સલાહ લઈને રાણીએ સુરમાને કેટલોક વધુ વખત અહિં રહેવા દીધી. હાય ! સુરમા ચાલી જશે, વિભાને ચારે તરફ દુઃખનો અપાર સમુદ્ર જણાવા લાગ્યો. તે હવે દરરોજ સુરમાની પાસે

બેસી રહે છે. તે હંમેશાં જાનીમાની જાયાની માફક સુરમાની પાછળ પાછળ ફરે છે. જેમ જેમ દિવસ વીતતા જાય છે તેમ તેમ વિલા સુરમાને પોતાના હૃદયમાં અત્યંત ભાવથી ચ્હાવા લાગી. જાણે તેના પ્રીતિના પાત્રને કાંઈ જખરદસ્તીથી ખેંચી જતું હોય તેમ તેને લાગવા માંડ્યું. તે જે તરફ જુવે છે તે તરફ અંધારૂં તેને જણાવા માંડ્યું. સુરમાને પણ હવે ચારે તરફ શૂનકાર જણાવા લાગ્યો. તેને હવે ઉત્તર, પશ્ચિમ કે પૂર્વ દક્ષિણનું જ્ઞાન રહ્યું નથી. તેને માટે હવે સંસારની સઘળી દિશાઓ એક યઈ ગઈ છે તે ઉદ્યાદિત્યના પગ પાસે પડી રહે છે, તેના ખોળામાં સૂઈ જાય છે, તેના મોં સામે તાકી રહે છે. તે ખીજું કાંઈ કરતી નથી. તે વિલાને કહે છે કે, “વિલા, હું તમારી પાસે માફે સર્વસ્વ મૂકી જઈ છું.” આમ કહી તે ખંને હાથ વડે મોં ઢાંકીને રડવા મંડે છે.

દિવસનો ત્રીજો પહોર થયો છે. કાલે સવારે સુરમાને જવાનું છે. જેથી તેણે પોતાના ધરતી સર્વ વસ્તુઓ એકેએક કરીને વિલાને સોંપી દીધી. ઉદ્યાદિત્ય સ્થિર અને દૃઢ પ્રતિજ્ઞ ભાવથી બેઠો છે. તેણે નક્કી વિચાર કરી રાખ્યો છે કે:—ખનશે તો સુરમાને અહીંજ રાખવી નહિ તો તેની સાથે તેણે પણ જવું. ન્યારે સાંજ પડી ત્યારે સુરમાનો જીવ ગભરાવા લાગ્યો. તેના ખંને પગ થથરવા લાગ્યા. આંખો લાલ થઈ ગઈ. તે ક્ષયનગૃહમાં જઈ સુઈ રહી અને બોલી:—“વિલા, રવલા, જલ્દી કરો. એમને એકવાર અહીં બોલાવો, હવે વાર જમાડો નહિ.”

ઉદ્યાદિત્ય એ ખંડના દ્વાર પાસે આવ્યો કે તરત સુરમા બોલી ઉઠી કે:—“આવો, આવો, મારો જીવ કેમ ગભરાય છે?” આમ કહી તેણે પોતાના બે હાથ પહેળા કર્યા. ઉદ્યાદિત્યને પાસે આવેલો

જોઈ તેણે તેના બંને પગ પકડી લીધા. ઉદ્યાદિત્ય બેસી ગયો. સુરમા ધણી કષ્ટથી શ્વાસ લેતી હતી. ઉદ્યાદિત્યે લયથી બુમ મારી કે:—

“સુરમા, સુરમા ! સુરમાએ ધણીજ ધીરેથી આંખ ઉઘાડી. ઉદ્યાદિત્યના મોં તરફ જોઈ બોલી, “કેમ પ્રિયતમ !”

ઉદ્યાદિત્યે પૂછ્યું:—“કેમ, તને શું થાય છે ?”

સુરમા—“મને લાગે છે કે મારો અંતકાળ નજીક આવ્યો છે.”

આમ કહીને તે ઉદ્યાદિત્યને ગળે વળગવા માટે હાથ ઉંચા કરવા ગઈ પણ હાથ ઉંચા ન થયા. તે ઉદ્યાદિત્યના મોં સામે સ્થિરદષ્ટિથી તાકી રહી. ઉદ્યાદિત્યે બંને હાથે સુરમાનું માથું ઉંચું કરીને કહ્યું:—
“સુરમા, તું મને છોડીને ક્યાં જાય છે; હવે મારે કાંઈનો પણ આધાર રહ્યો નહિ.”

સુરમાની આંખમાંથી ખળખળ આંસૂ ગરવા લાગ્યાં. તેણે વિભાના મોં સામે ઉંચી નજર કરીને જોયું. વિભા તે વખતે બેશુદ્ધ જેવી બની સુરમાના મોં સામે ટગર ટગર જોયાં કરતી હતી. જ્યાં રાતદિવસ સંધ્યાકાળે સુરમા અને ઉદ્યાદિત્ય બેસતા હતાં તે ખારી ઉઘાડી હતી. આકાશમાં તારા જણાવા લાગ્યા, હવા મંદ પડી ગઈ; રાજભૂવનમાં દેવસ્થાનની ઘડીયાળ, ઘંટ ને શંખ વાગી ગયા. સુરમાએ ઉદ્યાદિત્યને ધીમા સ્વરે કહ્યું:—“મારી જે કાંઈ ભૂતચૂક થઈ હોય તે ક્ષમા કરજો. હું આપની પાસેથી કાંઈ સાંભળવાની ઇચ્છા રાખું છું. મારું માથું ફર્યા કરે છે. હવે આંખોથી બરાબર દેખાતું નથી.”

ધીમે ધીમે આ વાત આખા રાજભૂવનમાં ફેલાઈ ગઈ કે,
“સુરમા પોતાના હાથે ઝેર ખાઈને મરવા પડી છે.” રાણી દોડીને

ત્યાં આવી. હવેલીના સર્વ લોકો દોડી આવ્યા. રાણી સુરમાના મોં સામું જોઈ રડવા લાગી અને બોલી:—“સુરમા, મારી રાણી, તું અહીં રહે. તને જવાનું કાંઈ કહે છે ? તું કંઈ જઈશ નહિ. તું મારા ઘરની લક્ષ્મી છું.” સુરમાએ તેવીજ બેશુદ્ધિમાં સાસુના પગની ધૂળ માથે ચઢાવી. રાણી ઘાંટો પાડીને રડતી રડતી વિલાપ કરવા લાગી. અરે તું વગર સમજે ગુસ્સે થઈ આ શું કરી બેઠી રે...”

આ વખતે સુરમાનો કંઠ સૂકાઈ ગયો હતો. તે કાંઈક બોલવા જતી હતી પણ બોલી શકાયું નહિ. જ્યારે બે ઘડી રાત બાકી રહી ત્યારે વૈદે કહ્યું કે:—“હવે તેનો જીવનદીપ બુઝાઈ ગયો છે.” આ સાંભળી વિલા—“શું થયું રે દાદા” કહેતી સુરમાના શરીરે વળગી પડી રડવા લાગી. જોતજોતામાં સહવાર થઈ ગયું.

ઉદ્યાદિત્ય સુરમાનું માથું પોતાના બોળામાં લઇને જે બેઠો હતો તે હજી સુધી બેઠોજ છે.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

વિલાને સાસરે મોકલવાનો ઠરાવ.

સુરમા હવે આ સંસારમાં નથી પણ વિલા એમ સમજતી નથી. તે હજી સુરમા મરી ગઈ નથી પણ જીવેજ છે એવું સમજે છે. સુરમાનો ચહેરો પલ્લવર પણ તેના મનમાંથી ખસતો નથી. જાણે કે સુરમા તેને મળવાને માટે હમણાં જ આવતી હોય તેમ સુરમાને જોવાને તેની આંખો તલસી રહે છે. તે જાણે કે સુરમાને શોધતી હોય તેમ ઘેરે ઘેર ૪થી કરે છે. માથું નેવરાવાને-ચોટસો વાળવાને

માટે પણ તે સુરમાની વાટ જોઈ બેસી રહે છે. જાણે કે હમણાં સુરમા આવશે અને ચોટલો વાળી ચાંદલો કરશે. આમ વિભા કલાકના કલાક તેની રાહ જોઈ બેસી રહેવા લાગી. સાંજ પડી, રાત પણ વીતી ગઈ, છતાં વિભા તો જ્યાંની ત્યાં છાનીમાની ગાલ ઉપર હાથ મૂકીને બેસી રહી છે. જાણે કે હવે સુરમા ન આવી તેથી વિભાની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તે રડવા લાગી તો પણ સુરમા ન આવી. વિભાનું મોં જરા ઉદાસ જુવે કે તરતજ સુરમા તેની પાસે આવતી અને તેને ગળે વળગી પડતી, આજે વિભાએ છાતીફાટ રડવા છતાં પણ તે ન આવી, તેનાં દર્શન પણ ન થયાં.

ઉદ્યાદિત્ય સુરમાના વિયોગમાં ઝુરી ઝુગીને અડધો થઈ ગયો છે. જાણે કે તેના શરીરમાંથી અડધો પ્રાણ નીકળી ગયો હોય અને અડધો બચી ગયો હોય એવો તે જણાવા લાગ્યો. સુરમા દરેક ઉત્તમ કામમાં તેના ઉત્સાહ અને આશાને વધારતી હતી. જે તેના મંત્રીનું કામ કરતી હતી, જેનું મૃદુ હાસ્યવાણું મુખ તેના જીવનના આનંદમાં વૃદ્ધિ કરતું હતું. તે હવે ચાલી ગઈ છે. જ્યારે તે સુરમાના શયનગૃહમાં જતો ત્યારે તે તૃપિતનયનોએ એકવાર ચારે તરફ કોઈને જોતો હોય તેમ જણાતું. જ્યારે કોઈ જણાતું નહિ ત્યારે તે ધીમે ધીમે ખારી આગળ આવી બેસતો હતો. અને જે જગ્યાએ સુરમા બેસતી તે જગ્યા ખાલી પડી રહેતી. આકાશમાં હાલ પણ ચમકદાર ચાંદની ખીલો રહેલો છે, સામે સુશોભિત ઉપવન પણ છે. પવન મધ્ય મંદ મંદ આવ્યાં કરે છે. ઉદ્યાદિત્ય આંખ બંધ કરીને મનમાં તે મનમાં વિચાર કરે છે કે:—“શું આ સુલભિત સંધ્યાકાળ વખતે સુરમા અહીં નહિ આવે?”

ધણીવાર તે સુરમાના જેવો અવાજ સાંભળી ચમકી ઉઠતો. જો

કે તે અસંભવિત માનતો હતો છતાં ચારે તરફ તેને જોવાને માટે નજર નાંખતો હતો. ઘણીવાર બિજાના પાસે જઈ જોતો કે કોઈ છે કે નહિ. જે ઉદ્યાદિત્ય આખો દિવસ પોતાના અનેકાનેક સાધારણ કામોની પાછળ વ્યગ્ર રહ્યા કરતો હતો, જે ગરીબ પ્રજાના ઉપર ઉપકાર કરવાની વાતનો વિચાર કર્યો કરતો હતો, તે ઉદ્યાદિત્ય હવે જાનોમાનો ખેતી રહીને સમય વિતાવવા લાગ્યો. જ્યારે પ્રજા પોતાના આગમાંથી અનેક પ્રકારનાં ફળપ્રુલ અને શાકભાજી લાવતી હતી ત્યારે તે ઘણીજ પ્રસન્નતાથી તે ઉપકારને પ્રદર્શ કરતો હતો અને તેને ઉત્તમ સલાહ આપતો હતો. હવે તે બધી વાતોમાં ઉદ્યાદિત્યનો જીવ ચોટતો નથી. હવે તે એક પણ કામ ઉત્સાહથી કરતો નથી. સાંજ પડતાં તેને અત્યંત ખેદ થતો, અને માંદા માણસની માફક ધીમે ધીમે ચાલીને પોતાના સુવાના ખંડમાં જતો હતો. ઘણીવાર તે એવી આશા રાખતો હતો કે વખતે શયનગૃહનું બારણું ઉઘાડતાં જાણે સુરમા બારણા આગળ ખેતીને મારા આવવાની વાટ જોઈ રહી હશે.

જ્યારે તે વિભાને ઉદાસ મોંથી આમતેમ એકલી ફરતી જોતો, ત્યારે તે શોકથી વ્યાકુળ થઈને રડી પડતો. અને તેને ઘણા સ્નેહથી બોલાવીને પોતાની પાસે ખેસાડતો હતો. વિભાને શાંત પાડી સુરમાની સ્નેહની ઘણી વાતો સંભળાવતો હતો. વિભા ભાઈને શોકાકુલ જોઈ રડી પડતી. એથી ઉદ્યાદિત્યની આંખોમાં પણ આંસુ ભરાઈ આવતાં.

એક દિવસે ઉદ્યાદિત્યે વિભાને બોલાવીને કહ્યું કે:—“વિભા ! આ હવેલીમાં હવે તારે કોઈની સાથે હળી મળીને ખેસવાનું નથી. જો તારી મરજી હોય તો હું તને સાસરે મોકલવાનો બંદોબસ્ત કરું.” વિભા, તું તારા મનની વાત મને કહે, મને કહેવામાં સંકોચ ન રાખવો. હવે કાંણુ છે કે જેની આગળ તું તારા મનની વાત કહી શકીશ.”

આ સાંભળી વિલા કાંઈ ન બોલી પણ માથું નીચું ધાલીને ચૂપ થઈ બેસી રહી. તે કુળવાન હોવાથી પોતાના મોઢે પોતાને સાસરે જવાની ઇચ્છા છે એ શી રીતે કહી શકે? હવે તેને તેના આપને ઘેર રહેવાની ઇચ્છા નહોતી. પણ કરે શું? પોતાના મનની વાત તે કાંને કહે? સંસારમાં જે તેને માટે એક માત્ર સુખની જગ્યા છે ત્યાં—ચંદ્રદ્વીપમાં જવાને માટે શું તેનું ચિત્ત અંચળ નહિ થતું હોય? પરંતુ ત્યાંથી હજી સુધી કાંઈ વિલાની ખબર લેવાને આવ્યું નથી, વિલા વગર બોલાવ્યે પોતાની મેજે સાસરે જવાની વાત શીરીતે કહી શકે?

ઉદ્યાદિત્યે વખત જોઈને વિલાને સાસરે મોકલવાની વાત પોતાના પિતાને કહી સાંભળાવી પ્રતાપાદિત્યે જવાખ આપ્યો કે:—
“વિલાને સાસરે મોકલવાને મને કાંઈ અડચણ નથી, પરંતુ તે લોદ્રા જે વિલાને આદરમાનને પાત્ર સમજતા હોતો તેને તેડવાને માટે ત્યાંથી કાંઈ આવ્યું હોત. આપણે શી ઉતાવળ છે કે વિલાને વગર તેડે સાસરે મોકલો દઈએ.”

રાણી વિલાની અવસ્થા જોઈ રહે છે. વિલાનું દુઃખ તેનાથી જોઈ શકાતું નથી. વિલાને સંધવાવસ્થામાં જ વૈધવ્યનું દુઃખ ભોગવવું પડે છે, તે તેનો મા શી રીતે જોઈ શકે?

વિલાનું ઉદાસ મોં જોઈ રાણીના હૃદયમાં બરછી ખોસી હોય તેમ થાય છે તે સિવાય તે પોતાના જમાઈના ઉપર પણ ધણું હેત રાખે છે. કદી નાનપણમાં તેનાથી કંઈ કસુર થઈ ગઈ હોય તો તેથી તેને એવી મોટી શીક્ષા કરી શકાય?

મહારાજનો આ અન્યાય મહારાણીથી સહન ન થઈ શક્યો.

તેણે મહારાજની પાસે જઈને વિનયપૂર્વક કહ્યું કે:—“ મહારાજ, વિભાને તમે હવે સાસરે મોકલો તો સારું.”

મહારાજએ ગુસ્સે થઈને કહ્યું કે:—“ એ એકની એક વાત મેં ધણીવાર સાંભળી છે, માટે હવે હું વધુવાર સાંભળવા ઇચ્છતો નથી. જ્યારે ચંદ્રદીપથી કાઢ વિભાને તેડવા આવશે ત્યારે વિભાને મોકલીશું નહિતો નહિ.”

રાણી—“ છોકરીને બહુ દિવસ સુધી અહીં રાખવાથી લોક શું કહેશે ? ”

પ્રતાપાદિત્ય—“ અને આપણે તેને સાસરે મોકલીએ અને રામચંદ્રરાય તેને ઘરમાં પગ મૂકવા ન દે તો તે વખતે લોક શું કહેશે ? ”

રાણીએ રડતાં રડતાં કહ્યું:—“ જેમ આપના મનમાં આવે તેમ કરો. હું જઈ છું. એમ કહીને રાણી ત્યાંથી ઉઠીને અંદર ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

વિભાને તેડવા માટે રામમોહનનું જીવું.

રાજા રામચંદ્રરાયને પોતાના માન અપમાનને માટે ધણી જ સૂક્ષ્મ દષ્ટિ રહ્યાં કરતી હતી. તે એક વખતે ગાડીમાં બેસી ફરવા નીકળ્યો હતો, ત્યાં બે માણસો સામેના ઘરમાં બેસી પોતાનાં કપડાં ધોતા હતા તે ગાડીને જોઈ ઉભા ન થયા તેથી રાજાએ પોતાનું અપમાન થયું સમજી તેમને સખત સજા કરી હતી. એકવાર તેણે યશોહરમાં પોતાના સસરાના એક નોકરને કાંઈ કામ કરવાનો હુકમ કર્યો હતો, તે નોકરને તે કામની સાથે બીજાં ઘણાં કામ કરવાનાં હતાં તેથી

ખીજા કામમાં તે રાજા રામચંદ્રરાયનું કામ ભૂલી ગયો. જ્યોતી મહા-
માની રામચંદ્રરાય એમ સમજ્યો કે સાસરાના નોકરો તેનો હુકમ
માનતા જ નથી, તે નોકરને તેના માલીકે એવું કહ્યું હશે, નહિ તો
તે એવી બેઅદબી કરે નહિ. ખીજું સદેહનું કારણ એ હતું કે તે
દિવસે સવારે ઉદ્યાદિત્ય તેજ નોકરની સાથે કાંઈ જાનીમાની વાત
કરતા હશે, તે બંને જણ તેનું અપમાન કરવાનીજ વાત કરતા હશે
નહિ તો ખીજી શી વાત તેમને કરવાની હતી ?

એક દિવસ ધણાં છોકરાં એકઠાં થઈને માટીના ઢગલાનું
સિંહાસન બનાવી, કોઈ રાજા થયો, કોઈ મંત્રી, કોઈ સમાસદ અને
ખીજા પણ એવાજ નોકરો બનીને રાજ દરબારનું અનુકરણ કરવાના
બેલ બેલી રહ્યા હતા. જ્યારે એ વાત રાજા રામચંદ્રરાયને મળી ત્યારે
તે છોકરાંના બાપને બોલાવીને તેમની તેણે સખત ખબર લીધી હતી.

આજે રાજા રામચંદ્રરાય ગાદી ઉપર બેસી હુકો ગડગડાવે
છે. સામે એક બયબીન ગુન્હેગાર ઉભેલો છે તેનો કેસ આજે ચાલ-
વાનો છે. તેનો અપરાધ એ હતો કે તે માણસે પ્રતાપાદિત્ય અને
રામચંદ્રરાયની વચ્ચે જે બનાવ બન્યો હતો તે કોઈની મારફતે સાંભ-
ળાને તે વાતની પોતાની મંડળીમાં ચર્ચા કરી હતી. એ વાત તેના
કોઈ દુશ્મને રાજાને કહી દીધી. એ સાંભળી રાજાએ ધણાજ ગુસ્સે
થઈને તેને પકડી મંગાવ્યો. એ ગુન્હા માટે તેને ફાંસી દેવી કે દેશ
પાર કરવો તેનો આજે વિચાર કરવાનો છે.

રાજાએ કહ્યું:—“ સાલા, તારો આટલો બધો મીઝાજ ! ”

ગુન્હેગાર—“ મહારાજના સોગન છે. મારો કાંઈ પણ ગુન્હો નથી. ”

મંત્રી—“ ચૂપ રહે સાલા, પ્રતાપાદિત્યની સાથે અમારા મહા-
રાજાની બરોબરી કરે છે ?

દીવાન—“ આ સાલાને ખખર નથી, કે જ્યારે પ્રતાપાદિત્યના આપ પહેલવહેલા રાજા બન્યા ત્યારે તેમને રાજતિલક માટે અમારા મહારાજા સ્વર્ગીય પિતામહની પાસે ઘણીજ આજીજી કરવી પડી હતી. જ્યારે તેણે હાથ જોડીને ઘણીવાર વિનંતિ કરી ત્યારે તેમણે પોતાના ડાબા પગના અંગુઠા વડે તેના માથા ઉપર ટીકા કર્યો હતો.”

• રામો—મેં વાંકું કરીને બોલ્યો:—“ હં, વિક્રમાદિત્યના છોકરા પ્રતાપાદિત્યને રાજા થયે હાલ બે પેઢી થઇ છે. પ્રતાપાદિત્યનો પિતા-કાચબો હતો, કાચબાનો છોકરો થયો જુઓ. જુઓ પ્રજાઓનું જોહી ચૂસી ચૂસીને કુલી ઉઠ્યો. તે જુવાનો પુત્ર તે પ્રતાપાદિત્ય, કે જે આજે સાપની માફક કુશાલ મારવાનું શીખ્યો છે. અમે વંશપરંપરાથી અહીં રાજદરબારમાં નોકરી કરતા આવ્યા છીએ, અમે સાપો-લીયાં છીએ. શું સાપને ન ઓળખીયે? રામાની વાતથી અત્યંત પ્રસન્ન થઇને રામચંદ્રગાય વિકસિત થઇ હુકો ગગડાવવા લાગ્યો. આજકાલ દરબારમાં દરેકજ પ્રતાપાદિત્યની ઉપર એક બે વાર વાફાખાણુનો વર્ષાદ જરૂર ચાલજ છે. પ્રતાપાદિત્યને લક્ષ્ય બનાવીને તેના ઉપર ભરપુર વચનરૂપી બાણોનો વર્ષાદ પડતાં જ્યારે સલામદોના મેં રૂપી તીરો શર શૂન્ય થઇ જાય છે ત્યારે દરબાર બરખાસ્ત થાય છે.

અપરાધીને માટે આજનો દિવસ ઉત્તમ છે. તેના ઘણા રડવા કક્કળવાથી પરમ પ્રતાપી રાજા રામચંદ્રરાયે હુકમ કર્યો કે:—“ સાફ, જાવ આ વખતે છોડી દઉં છું. હવેથી ફરી કદી આ વાત મેંમાંથી કહાડી તો તારી વાત તું જાણ્યો.”

પછી જોટલા દરબારી હતા તે સર્વે મહારાજાનો જયજયકાર બોલાવીને ઘેર ચાલ્યા ગયા. માત્ર મંત્રી અને રામો બેજ રાજાની પાસે બેસી રહ્યા. પછી પ્રતાપાદિત્યની વાત નીકળી.

રામે કહ્યું:—“ મહારાજ, આપતો ચાલ્યા ગયા, પણ આ તરફ બિચારા યુવરાજ ઉપર મહાસંકટ આવી પડ્યું. રાજાનો વિચાર તો એ હતો કે છોકરી વિધવા થશે તો તેના હાથે જે સોનાનો ચૂડિયો છે તેને વેચીને રાજ ભંડારમાં વધારો કરીશ. પણ યુવરાજે તેમાં વિધ્ન ન નાંખ્યું તેથી તેની દુર્દશા થવામાં બાકી ન રહી.”

આ સાંભળી રાજા હસવા લાગ્યો. મંત્રીએ કહ્યું:—“ મહારાજ, સાંભળ્યું છે કે પ્રતાપાદિત્ય આજકાલ ઘણા જ અસ્વસ્થી સૂકાઈ ગયો છે. આપ તેની છોકરીને કંઈ છોડી ન દો. એ ચિંતાથી તેને ભૂખ લાગતી નથી કે આંખોમાં ઊંધ આવતી નથી.

રાજા—“ ખરેખર ? ” આમ કહી રાજા હસતો હસતો આડો પડ્યો. તેને આવી વતોથી ઘણાજ આનંદ પડતો હતો.

મંત્રી—“ મેં પ્રતાપાદિત્યને કહેવરાવી મોકલ્યું છે કે હવે તેની છોકરીને અહીં ન મોકલવી. અમારા મહારાજાએ જે તેને ઘેર લગ્ન કર્યું છે, તેથીજ તેની આખર વધો છે, તેની સાત પેઢીનો ઉદ્ધાર થયો છે. છતાં પણ તે ઈચ્છે છે કે આપણા મહારાજ તેની છોકરીને ઘેર લાવીને પોતાના ઘરની પ્રતિષ્ઠાને બગાડે. તેણે એટલું બધું પુણ્ય હજી કર્યું નથી કે તેની છોકરી ચંદ્રદિપના રાજભૂવનની અધિકારિણી થાય. કેમ રામા ઠાકુર ખરેખર છે ને ? ”

રામે—“ હાં બાઈ, તેમાં શો શક ? મહારાજાએ જે કાયડમાં પગ મૂક્યો છે, એતો કોચડનું બાગ્ય સમજવું. પણ તેથી શું, ઘરમાં પેસતી વખતે તો પગ બહાર ધોધનેજ અંદર આવશે ને. ”

આથી બધા ખડખડાટ હસવા લાગ્યા. પ્રતાપાદિત્ય અને ઉદયાદિત્યની કાલ્પનિક મૂર્તિયો સામે રાખીને તેના ઉપર અયોગ્ય વાક્ય-બાણોનો વર્ષાદ વરસાવવા માંડ્યો. ઉદયાદિત્યનો શો અપરાધ હતો

તે તો કંઈ જાણવામાં આવ્યું નથી. તેણે તો પોતાના માટે અપ-
માન કે વિપત્તિની કાંઈ પણ પરવા ન કરીને રામચંદ્રરાયનો જીવ
ખચાવ્યો હતો. જીવ ખચાવવાની વાત તો ક્યાં ગઈ પણ તે પ્રતાપા-
દિત્યનો પુત્ર કેમ થયો એ અપરાધથી રામચંદ્રરાયે તેની વાત કહાડીને
તેને ગાળો ભાંડવા માંડી. રામચંદ્રરાય હૃદયનો કઠોર હતો કે નહિ
એ જુદી વાત છે, પણ તે એક સંકીર્ણ હૃદયનો માણસ તો જરૂર
હતો જ તેનો સ્વભાવ ઘણોજ હલકો હતો. ઉદ્યાદિત્યે જ તેનો
જીવ ખચાવ્યો તેથી તેનો તે કૃતજ્ઞ તો નથી, પણ તે સમજતો હતો
કે ઉદ્યાદિત્યે પોતાના લાલની વાત સમજીને એમ કયું હશે એમ ન
હોવું એ એને માટે કદાચિત હાનિપ્રદ થાત એમ તે સમજતો. રામ-
ચંદ્રરાયની ઉપર કોઈ સંકટ આવી પડે તો સર્વલોક પોતાની મેળે
જ તેના રક્ષણને માટે તત્પર થશે, તેના પગમાં કાંટા વાગતાં સંસારના
સર્વ લોકોના હૃદયમાં ખડછી વાગ્યા જેવી વેદના થી હશે એવી
તેની ધારણા હતી. તે એમ નહોતો જાણતો કે સંસારમાં એક ક્ષુદ્રમાં
ક્ષુદ્ર માણસ પણ પોતાના દુઃખની આગળ મહારાજ રામચંદ્રરાયના
દુઃખને તણખવાની બરાબર પણ પોતાના મનમાં સમજતા નહિ
હોય. રામચંદ્રરાય ખુશામતિયાઓની પ્રશંસારૂપી ત્રાજવાના એક
પદ્ધતિમાં પોતાને અને બીજા પદ્ધતિમાં આપ્તા જગતને ચઢાવીને વજનમાં
પોતાને જ ભારે સમજતો હતો એથી તે પોતાને સર્વોપરી
માની બેઠો છે એથી કોઈના ઉપર તેની કૃતજ્ઞતાનો ઉદય થતો નથી.
તે ઉપરાંત ઉદ્યાદિત્યના ઉપર કૃતજ્ઞતાનો ઉદય ન થવામાં એક બીજું
એ કારણ છે કે રામચંદ્રરાય સમજે છે કે ઉદ્યાદિત્યે પોતાની બહેનને
લીધેજ તેને ખચાવ્યો છે. નિઃસ્વાર્થભાવથી તે તેનો પ્રાણ કદાપિ
પણ ખચાવત નહિ. જે કદાચિત રામચંદ્રરાયના હૃદયમાં કૃતજ્ઞતાનો

ઉદય થાત તો પણ તે ઉદ્યાદિત્યને ગાળો દેવાને ન ચૂકત. કારણકે જ્યાં દસ માણસો મળીને એક માણસની મશ્કરી કરે છે અને જ્યાં રામો જાતે મશ્કરી કરવાને અગ્રસર હોય છે, ત્યાં તે માણસોનાં મોં અંધ કરવાં યા તે લોકોને વાત કરવાની તક ન આપવી એ તેની મર્યાદાની બહારની વાત હતી. તે સમજતો હતો કે એમ ન કર્યાથી લોક તેને મૂર્ખ માનશે.

વિભાના ઉપર હજી પણ રામચંદ્રરાયનો કાંઈક અનુરાગ છે. વિભા સુંદરી છે, સુશીલા છે, યુવાવસ્થામાં હાલજ તેણે પગ મૂક્યો છે, રામચંદ્રરાયની સાથે વિભાનો હજી પૂર્ણ રીતે પરિચય પણ થયો નથી. પ્રતાપાદિત્યના અપમાનનો બદલો લેવાના અભિપ્રાય માટે જ્યારે તે વિભાની જગ્યા ઉપર મોં ફેરવીને સુધ રહ્યો હતો, જ્યારે પ્રથમની ઉંઘ ટૂટી જવાથી અડધી રાતે તેણે જોયું કે વિભા પથારીમાં રડયા કરે છે, તેના મુખચંદ્રને ઉદાસ જોઈને જાણે ચંદ્રમા ખારીમાં થઈને પોતાના કિરણોદ્વારા તેનાં આંસુઓ લોહી રહ્યા છે. તેની અર્ધી ઉઘડેલી છાતી રડી રહીને કંપી ઉઠે છે, તેના પાતળા, કામળ હોઠ નવપલ્લવની માફક ધીમે ધીમે હાલ્યા કરે છે એ જોઈ એકાએક તેના હૃદયમાં દયા ઉભરાઈ આવી. તેણે વિભાના મસ્તકને પોતાની છાતી સરસું ચાપ્યું, તેની આંખનાં આંસુ લૂંસી નાંખ્યાં. વિભાના સરસ હોઠપર ચુંબન કરવાને તેનાં હૃદયમાં એક પ્રકારનો આવેગ થઈ આવ્યો. તે વિભાની નવી જુવાનીની શોભા જોઈને ચકિત થઈ ગયો. તેના આખા શરીરમાં જાણે એક પ્રકારની વીજળી ઉત્પન્ન થઈ, વિભાના ઉપર તેને એક પ્રકારનો અત્યંત મોહ ઉત્પન્ન થયો. તેના અર્ધ મુદિત નયનકમલોની કારમાં જળની રેખા દેખાવા લાગી. ઉમંગથી તેનું હૃદય ઉછળવા લાગ્યું. તે વિભાનું મુખ ચુંબન કરવાને

માટે અધીર થઇ ગયો. એ વખતે બહારથી કાઠએ બારણું ધક્કયું. આવા અપૂર્વ સુખ-સભોગની વખતે તેને ઘોર વિપત્તિની વાત સાંભળી. તેની મનની વાત મનમાં જ રહી. તેના હૃદયનો તે વખતનો પ્રથમ વિકાસ, તેની તે વાસનાનો પ્રથમ ઉઠાજો, અને તે વખતની તેના અતૃપ્ત નયનોની સ્નેહ ભરી દૃષ્ટિ તરસી ને તરસી રહી ગઇ. તેની સર્વ આશાઓ તેના મનમાં જંમની તેમ રહી ગઈ. તે વખતે તે વિભાની ઉપરાશીનો ઉપભોગ ન કરી શક્યો. તે સ્થાયી પ્રેમનો ભાવ તેના હૃદયમાં થોડો જ ઉદય થયો હતો ? રામચંદ્રરાયના સંકુચિત હૃદયમાં તે પ્રેમનો ઉદય થયો સંભવિત નહોતો. કાઠ એક ભોગ-સામગ્રીને માટે વિષયી મનુષ્યોના ચિત્તની થોડીવારને માટે જે લોલુપતા થાય છે તેજ પ્રકારનો ભાવ રામચંદ્રરાયના મનમાં ઉત્પન્ન થયો હતો; જે હોય તે ખરું, ગમે તે કારણથી હો, ગમે તો જીવાનીને લીધે હોય કે ગમે તેમ પણ વિભાના પ્રતિ તેના ચિત્તમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી. વિભાને એકવાર મળવાને માટે તેના ચિત્તમાં એક વાર ઉત્કંઠા થઈ હતી. પણ ખરી વાત એવી હતી કે જો તે હાલ વિભાને તેડવા માટે કાઠને મોકલે તો લોક તેને માટે શું કહેશે તેનો તેને ડર હતો. સભાસદો તેને સ્ત્રીલોલુપ અને સ્ત્રીહક્ષ્ત સમજશે, મંત્રી ગુરુસે થશે તો રામો ભરદ્વારમાં મશ્કરી કર્યા વગર રહેશે નહિ. ખીજું તેના મનમાં એ હતું કે જો વિભાને અહીં તેડવાનીએ તો પ્રતાપાદિત્યને પછી શી સજા થઈ. વિભાનો ત્યાગ કર્યા વગર સાસરાને અપમાનનો ખીજો બદલો શો આપી શકાય તેમ હતું, એવીજ અનેક વાતોનો વિચાર કરીને વિભાને બોલાવવાનું સાહસ તે કરતો નહિ. અને એટલું જ નહિ પણ દરબારમાં જે લોકો વિભાની વાત કહાડીને હસતા તેને પણ રોકવાનું તે સાહસ કરી શકતો નહિ. પણ તે

ઠકા મશ્કરીમાં તે જાતે પણ ભાગ લેતો હતો તેમાં પ્રતાપાદિત્યની વધુ માનભંગની વાત સાંભળીને તે વણ્ણજ ખુશ થતો હતો. રામો અને મંત્રી જ્યારે ત્યાંથી આલ્યા ગયા ત્યારે રામમોહને તેની પાસે આવીને હાથ જોડીને કહ્યું કે:—“ મહારાજ ! ”

રાજ—“ કેમ રામમોહન ! ”

રામમોહન—“ હુકમ હોય તો આ તાબેદાર મહારાણીને તેડી લાવે. ”

રાજ—“ એમ કેમ ? ”

રામમોહન—“ અંદર મહેલ મૂનો લાગે છે તે મારાથી જોવાતો નથી. હું જ્યારે અંદર હવેલીમાં જઉં છું ત્યારે મહારાજના ધરમદંડાઈને ન જોઈને મને અત્યંત દુઃખ થાય છે. મારી માલિક લક્ષ્મી છે, તે અહીં આવીને પોતાના ધરને પોતાની શોભાથી ઝગમગાવે, એ જોઈ હું મારી આંખોને સફળ કરું. ”

રાજ—“ રામમોહન, તું જાણે તો નથી થયો ? શું હું એ જીને મારે ત્યાં તેડાવી શકું ? ”

રામમોહને આંખો ઢાડીને કહ્યું:—“ કેમ મહારાજ, મહારાણીએ શો અપરાધ કર્યો છે ? ”

રાજ—“ શું કહે છે રામમોહન ? પ્રતાપાદિત્યની છોડીને હું મારે ઘેર તેડી લાવું ? ”

રામમોહન—“ કેમ નહિ ! પ્રતાપાદિત્યની સાથે હવે તેને શો સંબંધ રહ્યો. જોટલા દિવસ સુધી લગ્ન ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી છોકરી આપની, પણ લગ્ન થયા પછી તેના ઉપર તેના આપનો અધિકાર રહેતો નથી. હવે તો તે આપનાં રાણી આપનાંજ થયાં.

જો આપ તેને અહીં નહીં તેડી મંગાવો, અને આપ તેનું આદર માન નહિ કરો તો ખીજું કાંઈ કરશે ?

રાજા—“ પ્રતાપાદિત્યની પુત્રીનું મારી સાથે લગ્ન થયું છે એજ તેને માટે બહુ છે. કહે તો ખરો કે હું તેને મારે ઘેર શી રીતે તેડાવું ? એમ કરવાથી મારી આખર શી રીતે રહે ? ”

રામમોહન—“ પ્રતિષ્ઠા કેમ ન રહે ? પ્રતિષ્ઠા તેને લાવવામાં જ રહેશે. આપે આપની ધર્મ તિન રાણીને ખીજના ઘરમાં રાખી મૂકી છે, શું તેના ઉપર આપનો કાંઈ અધિકાર જ નથી ? તેના ઉપર અન્ય વ્યક્તિ યથેચ્છ હુકમ કરે તેમાં શું આપની પ્રતિષ્ઠા સમજો છો ? ”

રાજા—“ જો પ્રતાપાદિત્ય તેની પુત્રીને અહીં ન મોકલે તો ? ”

રામમોહને જાતી ઠોકીને કહ્યું કે—“ શું મહારાજ ! તે ન મોકલે ? એવી કાંતી ગુંજત છે કે તે ન મોકલે ? અમારાં મહારાણી અમારા રાજભૂવનનાં જ ગૃહલક્ષ્મી છે. કાંતી મગદૂર છે કે તેને આપણે ત્યાં ન મોકલતાં પોતાની પાસે રાખી શકે ? ગમે તેવો પ્રતાપાદિત્ય છોને રહ્યો, તેના લાથમાંથી પણ મહારાણીને હું અહીં તેડી લાવું તેમ છું. હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે ગમે તે થાય તો પણ હું મારાં મહારાણીને તો અહીં લાવીશજ. ” આમ કહીને રામમોહન જવાને તૈયાર થયો.

પણ રાજાએ તરતજ તેને બોલાવીને કહ્યું કે,—“ રામમોહન, સાંભળ, સાંભળ, જરા ઉભો રહે. હીક તું વિભાને તેડવા જાય છે તો જ, કોઈ વાત જાણે નહિ. તેમાં મંત્રી કે રામો તો જાણેજ નહિ હોં.”

રામમોહન—“ જેવી આજ્ઞા મહારાજ, એમ કહીને ચાલ્યો ગયો.

જો કે રાજપતિ રાજમહેલમાં આવશે તો તો સર્વ જાણશેજ. તોપણ તેને હજી વાર છે. આવ્યા પછી જોઈ લેવાશે. પણ હાલ તો શરમમાંથી છુટવું એજ રામચંદ્રરાયને માટે માન રક્ષણ છે.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

યુવરાજની દીલગીરી.

ઉદ્યાદિત્ય શી રીતે સુખી થાય, એવી વિભાને રાતદિવસ ચિંતા થતી હતી. પોતાના હાથે તે સર્વ કામ કરતી હતી. પોતાને હાથે રસોઈ પીરસતી હતી. જમતી વખતે તે તેની સામે બેસી રહેતી. સામાન્ય જાન્યતમાં પણ તેને કાંઈ અડચણ પડવા દેતી નહિ. જ્યારે સંન્યાસકાલે ઉદ્યાદિત્ય ઘરમાં આવીને બંને હાથે પોતાની આંખો ઢાંકીને બેસતો. ત્યારે આંખામાંથી આંસુ ગરતાં હશે એમ જણાતું. ત્યારે વિભા ધીમે ધીમે તેના પગની પાસે આવીને બેસે છે, અને કાંઈક બોલવાનો વિચાર કરે છે પણ તેના મોંમાંથી એક પણ શબ્દ નીકળતો નથી. બંને ચૂપ થઈ બેસી રહે છે. એકેના મોંમાંથી અક્ષર નીકળતો નથી. ધુંધળા દીવાનો પ્રકાશ રહી રહીને કંપવા લાગે છે તેની સાથે બીંતના ઉપર એક અંધકારમય છાયા પણ કંપી ઉઠે છે. વિભા ધણીવાર સુધી શાંત રહી પછી તે છાયાની તરફ જોઈ અને રડી પડે છે અને કહે છે કે:—“લાઈ એ ક્યાં ગઈ?”

ઉદ્યાદિત્ય આ સાંભળી ચમકી ઉઠે છે. આંખો ઉપરથી હાથ લાકેને વિભાના મોં સામે જુવે છે. વિભાએ શું કહ્યું તે સારી રીતે સમજી શકતો નથી. સમજવાને વિચાર કરે છે, એવામાં એકાએક સચેતન થઈ ઝટપટ આંખમાંથી આંસુ ધુસી નાંખી બોલ્યો—“આવ વિભા, એક વાત કહું સાંભળ.” આ કહેવાનું કારણ કે વિભા સુર-માનો શોક બૂલી જાય.

વરસાદની મોસમ છે. આકાશમાં ચારે તરફ વાદળ ઘેરાઈ આવ્યું છે, આખો દિવસ વરસાદ વરસી રહ્યો છે. દિવસે પણ અંધારું થઈ ગયું

છે. ખગીયાનાં વૃક્ષો સ્થિરભાવથી પલળે છે. પવનના સપાટાથી વર-
સાદના છાંટા ધરમાં આવે છે. ઉદ્યાદિત્ય શાંતપણે બેસી રહ્યો છે.
આકાશમાં વરસાદ ગાળે છે, વિજળીના ચમકારા થાય છે. વરસાદ
વરસવાથી થતો અવિરત શબ્દ બંધે એમ કહી રહ્યો છે કે:—“સુરમા
નથી, સુરમા નથી.” વચમાં વચમાં પવનનો સપાટો વારંવાર આવી
બંધે કહે છે કે:—“સુરમા ક્યાં છે?” વિલા ધીમે ધીમે ઉદ્યાદિ-
ત્યની પાસે આવીને કહે છે કે “ભાઈ,” ભાઈ કાંઈ બોલતો નથી.
વિલાને બેતાંજ મોં ઢાંકીને આરળા આગળ માથું રાખીને સૂઈ રહે
છે, તેના માથા ઉપર વરસાદનું પાણી પડે છે. આ રીતે દિવસ ચિત્તી
જાય છે, સાંજ પડે છે, અને ક્રમશઃ રાત પડે છે. વિલા ઉદ્યાદિ-
ત્યની રસોઈ તૈયાર કરીને કહે છે કે:—“ભાઈ, રસોઈ તૈયાર છે.
ચાલો, જમી લો.” ઉદ્યાદિત્ય કાંઈ જવાબ આપતો નથી. રાત વધુ
જતાં વિલા રડતી રડતી કહે છે કે:—“ભાઈ, ઉઠો રાત ઘણી ગઈ
છે.” ઉદ્યાદિત્ય માથું ઊંચું કરી જુલે છે તો વિલા રડે છે. તે ઝટ
હડીને વિલાના આંસુ લોહી નાંખી જમવા જાય છે. પુકું ખાતો પણ
નથી, તે જોઈ વિલા દીર્ઘ શ્વાસ નાંખીને સૂવા જાય છે. તે રસોઈને
અડકતી પણ નથી.

વિલા કાંઈક બોલવા કે વાતચિત કરવા જાય છે પણ તેનાથી
બેઠી શકતું નથી. તે ઉદ્યાદિત્યને શી રીતે સુખી કરી શકે, તે તેના
સમજવામાં આવતું નથી. તે માત્ર એવો વિચાર કરે છે કે:—“હા,
જો આ વખતે દાદાજી હોત તો !”

આજકાલ ઉદ્યાદિત્યના મનમાં એક પ્રકારનો ભય ઉત્પન્ન થયો
છે. તે પ્રતાપાદિત્યનાથી ધણોજ બહીવે છે. તેનામાં હવે પહેલાંના જેવું
સાહસ નથી. તે હવે વિપદને તણખલાની માફક ગણી અત્યાચારની

વિદ્ધ ચળવળ કરવાનું સાહસ કરતો નથી, દરેક કામમાં અસમર્થતા બતાવે છે. દરેક વાતમાં તેને સદેહ ઉત્પન્ન થાય છે.

એક દિવસ ઉદ્યાદિત્યે સાંભળ્યું કે છાપરાના જમીનદારની કચેરીમાં રાતે લશ્કરને મોકલી કચેરી લૂંટી લઇ પછી બાળી દેવાનો હુકમ થયો છે. ઉદ્યાદિત્ય નોકરને પોતાનો ઘોડો તૈયાર કરવાનું કહી પછી હવેલીમાં ગયો, શયનગૃહમાં જઈને એકવાર ચારે તરફ જોઇ કાંઈક વિચાર કરવા લાગ્યો, વિચાર કરતાં કરતાં અન્ય થઇ પોશાક બદલવા મંડ્યો, પછી બહાર આવ્યો. નોકરે આવી કહ્યું કે “યુવરાજ સાહેબ, ઘોડો તૈયાર છે, ક્યાં જવું છે?” યુવરાજ થોડીવાર કાંઈક વિચાર કરી નોકરના મોં સામે જોઇ રહ્યો, પછી કહ્યું:—“કંઈ નહિ, તું ઘોડાને પાછો લઇ જા.”

એક દિવસ કોઈની ખૂબી પાડવાનો અવાજ સાંભળી ઉદ્યાદિત્ય બહાર ગયો તો ત્યાં એક રાજનો નોકર એક માણસને ઝાડ સાથે બાંધીને માર મારે છે, તે માણસ રડતો રડતો યુવરાજના મોં સામે જોઇ રહ્યો અને કહ્યું કે:—“યુવરાજના સોગન છે.” યુવરાજ તે દેખાવ જોઇ ન શકવાથી તરતજ પોતાને ઘેર પાછો ચાલ્યો ગયો. આવો બનાવ જો સુરમાના જીવતાં બન્યો હોત, તો તે હાનિ કે લાભનો વિચાર કર્યા વગર તે રાજનોકરને તરત અટકાવત અને પ્રજાને બચાવવાનો યત્ન કરત.

ભાગવત અને સીતારામની માસીક રકમ હવે બંધ થઇ ગઇ છે. તેને જાહેર કે ગુપ્ત રીતે હવે દ્રવ્યની સહાય કરવાનું સાહસ યુવરાજમાં રહ્યું નથી. જ્યારે તેના દુઃખની વાત સાંભળે છે ત્યારે મનમાં વિચાર કરે છે કે, “આજ જ હું રૂપિયા મોકલી દઈશ.”

પણ થોડીવાર પછી પાછો આમતેમ કરી ભૂલી જાય છે અને એ રીતે રૂપિયા મોકલી શકતો નથી.

ઉદ્યાદિત્ય પ્રાણના લયથી એવુંજ વર્તન કર્યા કરે છે, જેથી કે કાંઈ કાંઈ કહી શકે નહિ. તેને પોતાના પ્રાણ માટે પ્રથમ કરતાં કાંઈ વિશેષ અનુરાગ ઉત્પન્ન થયો છે એમ નહિ, પણ તેના મનમાં એક આંધળાના જેવો લય ઉત્પન્ન થયો છે, અર્થાત તેને ચારે તરફ સાપ ને સાપજ જણાય છે. જાણે કે તે પ્રતાપાદિત્યને એક આશ્ચર્યમય વિવેકશાળુ જન્તુ માને છે. કે જેથી ઉદ્યાદિત્યને તે અદૃષ્ટ લાગે છે. ઉદ્યાદિત્યના લવિષ્યના જીવનનો એક એક દિવસ અને એક એક ઘણું પ્રતાપાદિત્યની મુડીમાં ધારણ કરી રાખેલી છે. ઉદ્યાદિત્ય જો મૃત્યુનું આલિંગન કરવા જાય, અને જીવનના અંત સમયે સંસારમાંથી વિદાય થતી વખતે પણ જો પ્રતાપાદિત્ય મોં મરડીને તેને ઉભા રહેવાનો હુકમ કરે તો જાણે તેને તે આજ્ઞાનું પાલન કરવાને માટે તેના મૃત્યુપાશથી છૂટા થઈ પાછું આવવું પડશે એમ તે માન છે.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

સીતારાંમ અને રૂક્મિણીએ યુવરાજ પાસે જઈ દમ દેવો.

વિધવા રૂક્મિણી ઉર્ફે મંગળાની પાસે કેટલાક રોકડા રૂપિયા હતા તેની પાસે જે રૂપિયા છે તે તેની પોતાની કમાઈના છે. તે રૂપિયા ધીરવાથીજ બ્યાજ આવતું તેમાંથી તે પોતાનું ગુજરાન નિભાવતી હતી. રૂપ અને રૂપું એ બંનેના જોરથી તેણે કેટલાંય માણસોને પોતાના વશમાં કરી લીધા હતા.

સીતારામ શોખીન હતો તેના ધરમાં બૈરી નહોતી તેમ તેને એક પૈસાનો રાજગાર પણ નહોતો. તેથી તેનું પોતાનું અંતઃકરણ રૂક્મિણીના રૂપ અને રૂપાની તરફ વિશેષ રીતે વળેલું હતું. જે દિવસે તેને જણાવું કે આજે ચૂલામાં દેવતા સળગાવાનું કાંઈ નથી, તે દિવસે તે રૂક્મિણીને ઘેર ધામા નાંખતો. જે દિવસે તે હાથમાં સોટી લઈ પાતળી આદર ઓઢીને મંગલાને ઘેર જતો હોય, અને તેના ચહેરા ઉપર જરા પણ ચિંતા હોય નહિ, તે દિવસે સમજવું કે તેના ધરમાં આવવાનું ખૂટેલું છે. રસ્તામાં જો સીતારામને કોઈ પૂછતું કે “કમ, સીતારામ, આજકાલ કેમ ચાલે છે ?” ત્યારે સીતારામ ઝટ હસતા વદને જવાબ આપતો કે “બણી સારી રીતે ચાલે છે રાજ હલવા પૂરી ઉડે છે. કાલે તો અમને રાજદરબારમાં નોંતરે હતું.” સીતારામની આવી મોટી મોટી વાતો સાંભળીને પૂછનાર ચૂપ થઈ જતા. તે જેમ ચૂપ થતા તેમ વાત વધતી જતી. સીતારામની હાલત હવે પહેલાં જેવી રહી નથી. આજકાલ તેની અવસ્થા એવી મંદ થઈ ગઈ હતી કે તેનો મામે પણ પોતાની કુલણીયા સ્વભાવનો પરિત્યાગ કરીને પોતાને ઘેર જવાનું ઇચ્છતો.

આજે સીતારામને રૂપીયાની બણીજ જરૂર પડી છે. જોથી તે રૂક્મિણીને ઘેર આવ્યો છે. તેણે હસતાં હસતાં એકવાર પ્રેમ દ્રષ્ટિથી રૂક્મિણીના મોં સામે જોયું પછી મધુર સ્વરે કહ્યું કે:-“ના રે ભાઈ, એ માઈ ગાયન હાલ આ વખતને અનુકુળ નથી. માન-રતનની મને હવે કાંઈ દરકાર નથી. તેને જરૂર હશે તો જેઈ લેવાશે, હાલ તો મને થોડા બણા રૂપીયા મળે તો કામ ચાલે એમ છે.” રૂક્મિણીએ સીતારામ કરતાં પણ વધુ અનુરાગ જણાવીને કહ્યું કે:-“જો તમને ધનની જરૂર હશે તો તે પણ મળશે, જેને જીવ સોંપી દીધો છે તેને

ધન આપવું એ કાંઈ મોટી વાત છે? જીવ કરતાં ધન કાંઈ વધુ મહત્વવાન છે? તમે જે માગશો તે હું આપીશ.”

સીતારામે પ્રેમથી દ્રવિત થઈને કહ્યું—હું તારો ભરેસો દરેક વસ્તુએ એવોજ રાખું છું. આજ કાંઈ એવીજ જરૂર પડી છે. તું મારા મનમાં રહી રહી છે તેથી હું તારી સર્વ હકીકત જાણું છું. પણ તું મારી કાંઈ પણ વાત જાણતી નહિ હોય. મારી પાસે જે કાંઈ પૂંછ છે તે મારી માની પાસે રહે છે હું મારા હાથમાં રૂપિયા કે પૈસા કાંઈ રાખતો નથી આજે મારી મા સવારમાં પોતાના જમાઈને ઘેર ગઈ છે. જતી વખતે તેમને રૂપિયા આપવાનું ભૂલી ગઈ છે. માટે તું મને આજે થોડા રૂપિયા આપ, હું તે કાલેજ ને પાછા આપી દઈશ.”

મંગળાએ મનમાં ને મનમાં હસીને કહ્યું કે—“તમારે એટલા બધા બહેલા રૂપિયા આપવાની શી જરૂર છે? જ્યારે ફાવે ત્યારે આપજો ને. તમને રૂપિયા આપવા તે કાંઈ પાણીમાં ફેંકી દેવા જેવા તો નથી. મારી પાસે જે કાંઈ છે તે તમારે તમારે પોતાનું જ સમજીને જે જરૂર હોય તે ભલે ને લ્યો.”

પાણીમાં રૂપિયા પડ્યા હોય તો તે પણ મળી શકે છે પણ સીતારામના હાથમાં જાય તે ફરી પાછા મળવાનો સંભવ નથી. પાણીમાં અને સીતારામમાં એજ ફેર છે.

મંગળાનો પોતાના ઉપર આવો અસાધારણ પ્રેમ જોઈને સીતારામનું હૃદય આનંદથી વિહ્વળ થઈ ગયું. તે રસિકતા દ્વારા પોતાના હૃદયના આનંદોદ્ગારને દર્શાવનાર મંગળાને રીઝાવા લાગ્યો. સીતારામ પોતાને એક રસિક માને છે. વગેરે રૂપિયા નવાળી અને હાસ્ય રસ વગરની રસિકતા કરવી એ સીતારામનો સ્વાભાવિક ગુણ છે.

તેના મોંમાં જોમ આવે છે તેમ તે બોલે છે, અને બીજાની દરકાર ન રાખતાં પોતે પોતાની મેજેજ હસવા મગી પડે છે. તેને હસતો જોઈ જાનનારને પણ હસવું આવે છે. જ્યારે તે રાજમહેલનો દ્વારપાળ હતો, ત્યારે બીજા પહેરેદારોની સાથે તેને ઘણીવાર તકરાર થયા કરતી. તેનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે સીતારામ જોને હસવા જોવું સમજતો તેને તે લોકો તેવું સમજતા નહિ. એક દિવસે હનુમાનપ્રસાદ પહેરો કરતાં ઉઘવા લાગ્યો, ત્યારે તે જોઈને સીતારામ ધીમે રહીને પાછળથી જઈ તેના બરડામાં એકાએક એવી મુક્કી લગાવી દીધી કે તેથી તે બેવડો વળી ગયો. પછી સીતારામ ખૂબ નંરથી હસવા લાગ્યો. પરંતુ હનુમાનપ્રસાદ તો ગુસ્સે થઈ ગયો અને તેને ફરી તેવું કાંઈ વખત ન કરવા સૂચના આપી. સીતારામની રસીકતાનાં એવાં એવાં અનેક ઉદાહરણ લોકોના જાણવામાં છે.

ઉપર કહ્યું છે તેમ સીતારામનો પ્રેમ એકાએક રક્ષિમણીની ઉપર વધતાં તેણે તેને પાસે આવીને ઘણાજ હોથી કહ્યું કે: “તું તો મારી સુભદ્રા છે, અને હું તારો જગન્નાથ છું.”

રક્ષિમણી—“આધા ખસો હવે, સુભદ્રા તો જગન્નાથની બહેન હતી.”

સીતારામ—“હે, તં એ શું કહ્યું? તે એની બહેન હતી તો પછી સુભદ્રાદરણ શી રીતે થયું?”

આ સંભળી રક્ષિમણી હસવા મંડી, જે પછી સીતારામને કહ્યું કે:—“હસે છે શું? હું ના માનું. મારા સવાલનો જવાબ દે, સુભદ્રા જે તેની બહેન હતી તો પછી સુભદ્રાદરણ શી રીતે થયું?”

સીતારામ સમજતો હતો કે, તેણે એવો પ્રશ્ન કર્યો છે કે તેનો જવાબ દેવો સહેલો નથી.

રક્ષિમણીએ મધુર સ્વરે કહ્યું:—“દૂર ખસ મૂર્ખ?”

સીતારામનું હૃદય પીગળા મીણુ જેવું થઈ ગયું. તેણે કહ્યું:—
“હું મૂર્ખ તો છુંજ, તારી પાસે તો હું હારેલોજ છું. તારી આગળ
તો હું હંમેશને માટે મૂર્ખ છું.” સીતારામે મનમાં ને મનમાં વિચાર
કર્યો કે ઠીક જવાબ આપ્યો છે. વાત બી મળેતી કહી છે.

સીતારામે ફરી કહ્યું:—“ઠીક, ને તને એ વાત પસંદ ન
પડતી હોય તો કહે કે મારે તને શું કહીને બોલાવવી કે જેથી તું
ખુશી થાય.”

રૂદ્ધિમણીએ હસીને કહ્યું:—“પ્રાણુ કહીને બોલાવવી.”

સીતારામ—“પ્રાણુ.”

રૂદ્ધિમણી—“કહો પ્રિયે !”

સીતારામ—“પ્રિયે !”

રૂદ્ધિમણી—“કહો પ્રિયતમે !”

સીતારામ—“પ્રિયતમે !”

રૂદ્ધિમણી—“પ્રાણુપ્રિયે !”

સીતારામે કહ્યું—“પ્રાણુ પ્રિયે.”

ઠીક, પ્રાણુપ્રિયે, તું જે મને રૂપીયા આપીશ તેનું વ્યાજ
શું લઈશ ?

રૂદ્ધિમણીએ જરા ગરદન વાંકી કરીને કહ્યું:—“જવ, જવ,
સમજ તમારી પ્રીતિ, કયા મોંઢાથી તમે વ્યાજની વાત પૂછો છો ?”

સીતારામે ખુશીથી પુલાઈને કહ્યું:—“નહિ, નહિ, એમ નહિ
હું કંઈ તમને એવું શ્રેયજી પૂછું છું. હું તો મશ્કરી કરું છું. વરે,
પ્રિયતમ, તું એટલું પણ સમજતી નથી ?”

સીતારામની માને કંઈક રોગ થયો હોય એમ જણાય છે.
આજકાલ તે રોજ જમાઈને ઘેર જાય છે અને જતી વખતે સીતા-

રામને રૂપિયા આપવાનું ભૂલી જાય છે તેથી ધણી વખતે સીતારામને રૂક્મિણીની પાસે આવવું પડે છે. આજકાલ સીતારામ અને રૂક્મિણી કાંણુ જાણે કે જાનાંમાનાં રોજ શો વિચાર કર્યાં કરે છે ધણા દિવસ વિચાર કર્યા પછી સીતારામે કહ્યું કે, “ મને એટલો બધો ફરેખ દેતાં નથી આવડતું. એ વિષે ભાગવનની મદદ લીધા વગર કામ નહિ આવે. ”

આજે સંન્યાસીને વાદળ ચઢી આવ્યું અને ઝમઝમાટ વરસાદ વરસવા લાગ્યો. રાજભૂવનના દરવાજા પવનના સપાટાથી ખખડાટ સાથે વારંવાર ઉઘડી જતા ને બંધ થઈ જતા, પવન એટલો બધો હતો કે મોટાં મોટાં વૃક્ષોની ડાળીયો ઝુકીને જમીનને અડધાં કરતી હતી. પુર વખતે જે ખરાબ દુર્દશા નાનાં નાનાં ગામડાંની થાય છે તેવીજ દશા આ વખતે વરસાદથી પણ થઈ છે. રહી રહીને વીજળીના ચમકારા થાય છે અને વરસાદની ગર્જના ધરતીને પણ ધ્રુજાવી દે છે. એ વખતે ઉદ્યાદિત્ય એક નાની સરખી છોકરીને ખોળામાં લઈને બેઠો છે. ઘરનો દીવો હોલાઈ ગયો છે. આરણ્યાં બંધ છે. ઘરની અંદર અંધારું છે. છોકરી ખોળામાં સૂઈ ગઈ છે. સુરમા ત્યારે જીવતી હતી ત્યારે તે આ છોકરીના ઉપર ઘણુંજ હેન રાખતી હતી, પણ સુરમાના મરી ગયા પછી આ છોકરીની મા તેને રાજમહેલમાં આવવા દેતી નહિ. આજે ધણા દિવસે તે ફરતી ફરતી રાજભૂવનમાં એકવાર આવી ગઈ છે. તે ઉદ્યાદિત્યને જોઈને એકાએક “ કાકા ” “ કાકા ” કહીને તેના ખોળામાં ઉછળી પડી. ઉદ્યાદિત્ય તેને જાતી સરસી ચાંપીને રામનગૃહમાં લઈ ગયો. તેના મનમાં એમ થતું કે કદાચિત સુરમા આ છોકરીને જોવાને આટે એકવાર આવે તો ! આ બાલિકાને તે ઘણું જ મ્હાતી હતી તેના ઉપર તેનો ખેહદ સ્નેહ હતો. શું તેને જોવાને

તે એકવાર પણ નહિ આવે ? છોકરીએ એકવાર પૂછ્યું કે “ કાકી ક્યાં છે ? ”

ઉદ્યાદિત્યે ગરગરા અવાજે કહ્યું “ એકવાર તેને બોલાવેને ! ” છોકરીએ “ કાકી ” “ કાકી ” કહીને ખૂમ પાડી. ઉદ્યાદિત્યના મનમાં બાળકો કાંઈએ જવાળા આપ્યો હોય અથવા તો દૂરથી કાંઈ બોલ્યું હોય કે “ આવું છું. ” એમ થયું. બાળકો પોતાની બહાલી બાલિકાને પોકાર સાંભળી તે સ્નેહમયી સુરમા સ્વર્ગમાંથી ઉતરીને તેને બોળામાં લેવા માટે આવી રહી છે. ઉદ્યાદિત્ય ઉઘેલી બાલિકાને બોળામાં લઈને અંધારામાં એકલો બેઠો છે. બહાર સનસનાટ પવન ફુંકાર્યા કરે છે. કમાડને પવનનો ધક્કો વાગતાં ફટ ફટ શબ્દ થયાં કરે છે. જેથી ઉદ્યાદિત્યને કાર્ખના આબ્જાના ભણકારા જણાય છે. તે કાન માંડીને સાંભળે છે. વખતે પગલાંનો અવાજ હશે, તેની જાતી ધડકવા લાગે છે, તેનાથી પગનો ધબકારો ઝરોખર સાંભળી શકાતો નથી, એવામાં તો એકાએક ખારાણું ઉઘડી ગયું. ધરમાં દીવાનો પ્રકાશ થઈ ગયો. ઉદ્યાદિત્ય ચમક્યો. શું સુરમા તો નહિ આવી હોય ? ના, ના, એમ ન હોય. તે હાથમાં દીવો લઈને જાનીમાની એક સ્ત્રીને ધરમાં આવતી જોઈ આંખો બંધ કરી બોલ્યો—“ સુરમા ! ” પછી તેણે આંખ ઉઘાડી જોયું તો સુરમા ન હોય. કાંણુ બાળકો કે તે ક્યાં અંતર્યાન થઈ ગઈ ? ”

આવેલી સ્ત્રીએ દીવો એક જગ્યાએ મૂકીને કહ્યું,—“ કેમ પ્યારા ! મને હવે એકદમ બૂલી ગયા ? શું હવે સ્વપ્નમાં પણ મારું સ્મરણ નથી થતું કે ? ” આ વચનરૂપી વજ્રાવાતને સાંભળી ઉદ્યાદિત્યની મોહનિદ્રા છુટી ગઈ. તેણે તે સ્ત્રીની તરફ ધણીજ ગંભીરતાથી જોયું. એવામાં બાલિકા જાગી ઉઠી, અને કાકા, કાકા કહી રડવા લાગી.

ઉદ્યાદિત્ય તેને પથારીમાં સુવાડી વિચાર કરવા લાગ્યો કે એ સ્ત્રી કાંણુ હશે ! અહીં કેમ આવી હશે ? હું તેના પ્રશ્નનો શો જવાબ આપું ! અહીંથી ક્યાં નાસી જઉં. શું કરું ? ” આવા તે વિચાર કરે છે તેવામાં તે સ્ત્રી તેની પાસે આવીને માથું હલાવી કહેવા લાગી કે :—“ આમ અવાચક કેમ થઈ ગયા છો ? શું હજુ પણ મને નથી ઓળખતા ? તે દિવસની વાત હજુ પણ યાદ નથી આવતી ? ને એવુંજ કરવું હતું તો તે દિવસે તમે મને એટલી બધી આશા આપીને મને આસમાન ઉપર કેમ ચઢાવો દીધી હતી.” ઉદ્યાદિત્ય કાંઈ ન બોલ્યો, પણ જાનોમાનો ઉભો થઈ રહ્યો. ત્યારે રૂક્મિણીએ પોતાનું મોહનાસ્ત્ર કઢાડ્યું, તેણે રડીને કહ્યું :—“ મેં તમારો શો અપરાધ કર્યો છે, કે જેથી તમારો આંખોમાં હું હજુસુધી ખુંચ્યાં કરું છું ? તમે તો મારું સર્વનાશ કરી નાખ્યું છે. જે યુવતીને એક દિવસ યુવરાજે પોતાનું તન અને મન આપી દીધું તે આજે લિખારણુ બનીને ગલીએ ગલી ભટકતી ફરે છે. આ પુટેલા કપાળમાં શું વિધાતાએ એજ લખ્યું હશે ! ”

આ બ્રહ્માસ્ત્રની ચોટ ઉદ્યાદિત્યના હૃદયમાં જરૂર વાગી ખરી, તેના મનમાં એકાએક એમ થયું કે :—કાણુ જાણે વખતે મેંય તેનું સર્વનાશ કર્યું હોય, પોતાને વીતેલી વાત તે ભૂલી ગયો. જુવાનીના નેશમાં તેણે રૂક્મિણીને જે મોટી મોટી લાલચો ખતાવી હતી, દર-રોજ જે તેની આગળ જાળ ફેલાવીને ખેસી રહેતી હતી, બમરનો માફક તેને પોતાના બંને બાહુની વચમાં નચાવીને એકજ ઘડીમાં પાતાળના ઘોર અંધકારમાં નાંખી દીધો હતો, એ સર્વ વાત લાલ તે ભૂલી ગયો છે. તેણે જોયું કે રૂક્મિણીનાં કપડાં મેલાં અને શરેલાં

ૐ. રૂક્મણી ઉભી ઉભી રડ્યા કરે છે જોયી દયાળુ ઉદયાદિત્યે તેને કહ્યું કે:—તને શું બેઠાએ છીએ ? ”

રૂક્મણીએ કહ્યું:—“ મારે ખીજું કંઈ બેઠાનું નથી, મારે માત્ર આપનો પ્રેમ બેઠાએ છીએ. હું આ મહેલમાં બેસીને અને તમારી છાતીમાં માંડે મોં છુપાવીને તમારી પાસેથી પ્રેમની ઈચ્છા રાખું છું. શું સુરમાના કરતાં માંડે મોં કંઈ કાળું છે ? અને કદાચ કાળું હોય તોપણ તે તમારેજ લીધે ગલીએ ગલીએ બટકવાથી જ. પહેલાં તો કાળું નહોતુંને ! ”

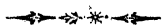
આમ કહીને રૂક્મણી ઉદયાદિત્યના પલંગ ઉપર બેસવા ગઈ. ઉદયાદિત્ય તેને રોકી શક્યો નહિ. તે અધીરો થઈને બોલ્યો—“ હાં, હાં, એ પલંગ ઉપર ન બેસ, ન બેસ. ”

રૂક્મણી ખીજવાયલી સાપણની માફક માથું ઉંચું કરીને બોલી, “ કેમ ના બેસું ? ”

ઉદયાદિત્યે તેની આગળ ઉભા રહીને તેને પલંગ તરફ જતી અટકાવીને કહ્યું:—“ ના, તું એ પલંગની પાસે ન જા, તારે શું બેઠાએ છીએ તે કહે હું તે તને હમણાંજ આપું છું. ”

રૂક્મણી—“ ઠીક, આપની આંગળીની આ વીંટી મને આપો.

ઉદયાદિત્યે તરતજ પોતાના હાથની વીંટી કાઢીને તેને આપી દીધી. તે વિચાર કરવા લાગી કે મારી ડાકણના પોતાના મંત્રનો ગર્જ હજી પણ મનમાંથી ગયો નથી. ઠીક, થોડા દિવસ વળી વધારે, તે પછી મારો મંત્ર જરૂર ફલિભૂત થશેજ. રૂક્મણીના ગયા પછી ઉદયાદિત્ય પથારીમાં સૂઈ ગયો. તે બંને હાથે મોં લાંડીને રડતો રડતો બોલ્યો:—“ હાય, સુરમા તું ક્યાં ગઈ! આજ મારા આ વજ્ર જેવા કળજનો અંશ કાળું હોલવશે ? ”

પ્રકરણ ૨૨ મું.

પ્રપત્ની દસ્તાવેજ-મંગળાની કપટબળ.

ભાગવતની હાલત હાલ કાંઈ સારી નથી, તે ફેટલાક દિવસથી છાનોમાનો બેસીને તંબાકુ કુંકયાં કરે છે. ભાગવત ન્યારે ધ્યાનસ્થ થઈને તમાકુ પીવે છે ત્યારે તેના પડોશીયોના મનમાં પણ ભય ઉત્પન્ન થાય છે. કારણકે તેના મોંમાંથી જેવો કાળો ધુમાડો વાંકાચૂંકા થઈને નીકળે છે, તેવુંજ કાળાપણુને માટે તેના મનમાં કૌટિલ્યમય ચાલ્યાં કરે છે. તોપણ ભાગવત મોટો ધર્માત્મા છે. તેનામાં જો કંઈ દોષ હોય તો એ હતો કે તે કોઈની સાથે હળતો મળતો નહિ. હરિ નામની માળા રોજ હાથમાં રાખે છે. કોઈની સાથે વધુ વાતચિત પણ કરતો નથી, પરંતુ કોઈના ઉપર ન્યારે મહાસંકટ આવી પડે છે ત્યારે તેને ભાગવતના જેવી ઉત્તમ સલાહકોઈ બીજી આપી શકતો નથી. ભાગવત પોતાની ઇચ્છાથી કદી પણ કોઈનું જીવં ઇચ્છતો નથી, હા, જો કોઈ તેનો ખગાડ કરે તો ભાગવત તે જૂલતો નહિ. પણ તેનો બદલો તે લેતો, ત્યારેજ પોતાના હાથનો હુકો નીચે મૂકતો હતો. મતલબ કે આ સંસારમાં જે માણસોને સારા ગણવામાં આવે છે, તેમાંનો ભાગવત પણ એક હતો. આખા મહેલ્લાના લોકો પણ તેનું માન સાચવતા હતા. વખતે તંબ અવસ્થામાં ભાગવતે કાંઈક દેવું કર્યું હતું પણ તેણે થાળી લોટો વેચીને પણ તે ચૂકવી આપ્યું હતું. એક દિવસે સીતારામે આવીને ભાગવતને પૂછ્યું કે કેમ બાઈ કેમ છે ?

ભાગવતે કહ્યું કે:—“ તબીયત ઠીક નથી. ”

સીતારામ—“કેમ, કહો તો ખરા ?”

ભાગવતે કાંઈક વાર સુધી તંમ્યાફ પીધા પછી સીતારામનાં હાથમાં હુકો આપીને કહ્યું:—“બણા દુઃખમાં દહાડા જાય છે.”

સીતારામે કહ્યું:—“સાચું કહો, એવી દશા એકાએક કેમ થઈ ગઈ ?”

• ભાગવતે કાંઈક રૂંટ થઈને કહ્યું:—“એવી હાલત કેમ થઈ ? શું એ વાત તારાથી અજાણી છે ? હું તો સમજું છું કે જેવી હાલત મારી છે તેવીજ હાલત તારી પણ હશે.”

• સીતારામે કાંઈક દાંત કહાડીને કહ્યું:—“નારે ભાઈ, હું તો એવું નથી પૂછતો, હું તો એ કહું છું કે તું હમણાં કાંઈ દેવું કેમ કરતો નથી.”

ભાગવતે કહ્યું:—“દેવું કરીને તો પાછું ચુકવવું પડે ને, શું આપીને પાછું દેવું ચૂકવીએ. વેચવા કે ગીરો મૂકવા જેવી કાંઈ વસ્તુ હાલ તો મારી પાસે છે નહિ.”

સીતારામે ગર્વથી કહ્યું:—“તારે કેટલા રૂપિયા ઉધાર જોઈએ છીએ તે કહે, હું આપું.”

ભાગવતે કહ્યું:—“વાહ, જો તારી પાસે એટલા બધા રૂપિયા વધારાના પડ્યા હોય, અને મુડી ભરીને રૂપિયા પાણીમાં ફેંકી દેવાની પણ તને કાંઈ પરવા ન હોય તો દસ રૂપિયા મને પણ આપજો, પણ એ વાત પહેલી યાદ રાખજો કે તે દેવું પાછું વાળવા જેવી મારી સ્થિતિ નથી હોં.”

સીતારામે કહ્યું:—“ભાઈ તેને માટે તમારે ચિંતા રાખવાની કાંઈ જરૂર નથી.”

સીતારામે આ પ્રકારે સહાયતા આપવાનું જણાવ્યાથી ભાગવત

મિત્રતાના સ્નેહમાં એકદમ પલકાઈ ગયો હશે એમ ન માનવું પણ તે તો પાછો તમાકુ ભરીને પાછો હુકો પીવા લાગ્યો.

સીતારામે ધીરેથી કહેવા માંડ્યું:—“ ભાઈ, રાજના ગેરબંસા-શથી તો આપણે રોટલો પણ જતો રહ્યો હોં. ”

ભાગવતે કહ્યું:—“ તારો રહેશે નેતાં તો એવું કાંઈ લાગતું નથી. ”

સીતારામની આવી ઉદારતા ભાગવતથી સહન ન થઈ શકી, તે મનમાં ને મનમાં કાંઈક ચીડાઈ ગયો.

સીતારામે કહ્યું:—“ ના ભાઈ, એક વાત કહું તે સાંભળ-આજ નહિ તો દસ દિવસ પછી પણ રોટલો ખાવાનો મળવો મુશ્કેલ થશે. રાજ જ જ્યાં અન્યાય કરે ત્યાં આપણે શું કરી શકીએ તેમ છીએ. ”

સીતારામ—“ અહા, યુવરાજ જ્યારે રાજ થશે ત્યારે યશોભરમાં રામરાજ્ય થશે. ભગવાન એટલા દિવસ સુધી આપણને જીવતા રાખે. ”

ભાગવતે ચીડાઈને કહ્યું:—“ ભાઈ ! આપણે એવી વાતો કરવાનું શું કારણ ? તું તો મોટો માણસ છે, તું જ તારે ઘેર જઈને રાજ અને મંત્રીની પંચાતો કર્યા કર. તને તે શામે. હું તો ગરીબ માણસ છું. મારામાં એટલું સામર્થ્ય ક્યાંથી કે હું તમારી બરોબરી કરી શકું. ”

સીતારામ—“ ભાઈ, ક્રોધ કેમ કરો છો ? પ્રથમ મારી વાત તો સાંભળો, ” એમ કહીને જાનેમાને તે ભાગવતના કાનમાં કાંઈક કહેવા લાગ્યો.

ભાગવત વળી કાંઈક ગુસ્સે થઈને બોલ્યો:—“ જો સીતારામ,

હું તને આજથી કહી દઉં છું કે, મારી આગળ ફરી તારે આવી વાત કોઈ પણ દિવસ ન કરવો. ”

ભાગવતની વાત સાંભળી સીતારામ તેજ વખતે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. ભાગવત ધ્યાનસ્થ થઈને આખો દિવસ કાંજુ બાજુ કે શો વિચાર કરવા લાગ્યો. ખીજે દિવસે સવારે તે ખુદ સીતારામની પાસે જઈને કહેવા લાગ્યો કે:—“ સીતારામ, કાલે તેં મને જે વાત કહી હતી, તે ખરોખર છે. ”

સીતારામ ગર્વથી કુલાઈ જઈ બોલી ઉઠ્યો:—“ બાપ, તો શું હું તને ખરી વાત ન કહું તો ખોટી કહું? ”

ભાગવત—“ આજ હું તે વિષયમાં તારી સલાહ લેવા આવ્યો છું. ”

સીતારામ પાછો વધુ કુલાઈ ગયો. તે પછી ઘણા દિવસ સુધી તેણે એ વિષયમાં વિચાર કરવા માંડ્યા. અંતે એ નક્કી થયું કે એક એવો ખોટો દસ્તાવેજ કરવો કે યુવરાજ પ્રતાપાદિત્યની ઉપર બાદશાહની આગળ વિદ્રોહનો આરોપ મૂકીને બંદી રાખ્યો મેળવવાની પ્રાર્થના કરે. એ ખત ઉપર યુવરાજની મહોર બેઠશે. રૂક્મણી જે તેની વીંટી લઈ ગઈ છે તેના ઉપર યુવરાજનું નામ પણ છે જેથી મહોર થઈ શકશે.

સલાહ પ્રમાણે કામ થયું. એક બુઝા દસ્તાવેજ લખવામાં આવ્યો. તેના ઉપર યુવરાજના નામની મહોર અંકિત કરવામાં આવી. એવઝૂક સીતારામના ઉપર આ કામનો આધાર રાખવો એ ઠીક નથી, જેથી એ નક્કી થયું કે ભાગવતેજ તે અરજ લઈને દિલ્લીપતિની પાસે જવું.

ભાગવત તે અરજીને લઈને દિલ્લી ન જતાં મહારાજ પ્રતા-

પાદિત્યની પાસે ગયો. તેણે મહારાજને કહ્યું કે:—“ ઉદ્યાદિત્યનો એક નોકર આ અરજ લખને દિલ્લી જતો હતો તેની મને રસ્તામાં કાંઈક ખપ્પર પડવાથી હું તેની પાસેથી એ અરજ ખુંચાવી લાવ્યો છું. તે માણસ આ દેશ છોડીને નાસી ગયો છે જેથી આ અરજ લખને હું મહારાજની પાસે આવ્યો છું. ”

ભાગવતે સીતારામની કાંઈ વાત ન કરી. અરજ વાંચીને પ્રતાપાદિત્યની શી અવસ્થા થઈ હશે તે કહેવાની કાંઈ જરૂર નથી. તે પછી ભાગવતને તેની નોકરી ફરી પાછી આપવામાં આવી.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

ઉદ્યાદિત્યને કેદ કરવાનો હુકમ.

વિભાની આંખો આગળ ચારે તરફ અંધારું છવાઈ ગયું છે જાણે ભવિષ્યનું કાંઈ એક મર્મ ભેદી દુઃખ, નિરાશા અને જીવનના સમસ્ત સુખની છેલી ધડી તેની પાસે આવવાની રાહ જોઈ રહ્યાં છે. ધડીએ ધડીએ તે તેની પાસે આવ્યાં કરે છે. જીવનના સુખને શૂન્ય કરનારી હૃદયગરની ભવિષ્યની અદૃષ્ટ જે આશંકા છે તે આશંકાની છાયાએ જાણે વિભાના હૃદયની આશાપ્રભાને ઢાંકી લીધી છે. વિભાનો જીવ કંઈ પણ ગેઠતો નથી, તેનું મન હંમેશાં ચિંતાથી ભરેલું રહે છે. તે એકલી પથારીમાં પડી રહે છે. આ વખતે તેની પાસે કાંઈ નથી. વિભા આસ બેતી, રડીને અત્યંત વ્યાકુલ થઈને બોલી. “ તો શું તેમણે મારો ત્યાગ કરી દીધો હશે? મેં તેમનો શો અપરાધ કર્યો છે. તે રડતી રડતી વિશાપ કરવા લાગી. “ મેં શા

અપરાધ કર્યો છે ? તે બંને હાથે મોં ઢાંકીને તકીયા સાથે જાતી રાખીને રડતી રડતી વારંવાર કહેવા લાગી કે:—“મેં શું કર્યું છે ?” એક પત્ર પણ નથી, કોઈ માણસ પણ ત્યાંથી અહીં આવતું નથી. કોઈ તેમની કુશળતાના સમાચાર પણ જણાવતું નથી, હું શું કરું ? આખો દિવસ આમ તેમ કર્યા કરું છું. કોઈ તેમની ખબર કહેતું નથી. કોઈને મોઢેથી તેમનું નામ પણ સાંભળવામાં આવતું નથી. હાય ! હાય ! મારો દિવસ શી રીતે જશે ?” એવી રીતે કેટલાક દિવસો પીતી ગયા. રાતદિવસ સોખત વગરની વિલા રાજમહેલના સુતા ખંડોમાં કદી આમ તેમ ક્ષીણ જાવાની માફક એકલી કર્યા કરતી હતી.

એવામાં એક દિવસ સવારમાં રામમોહને આવીને “મહારાણી સાહેબનો જય થાવ.” એમ કહીને વિલાને પ્રણામ કર્યા. તેને જોઈ જાણે આનંદનો વરસાદ વરસી રહ્યો હોય તેમ વિલાનું હૃદય ઉમંગથી ઉછળી આવ્યું. તેની આંખોમાં આનંદનાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં તે આશ્ચર્ય પામીને બોલી:—“મોહન તું આવ્યો !”

“હા, સરકાર, મેં જાણ્યું કે આપ સેવકને ભૂલી ગયાં હશે જોઈ વિચાર થયો કે આપને મળી આવું.”

વિલાએ રામમોહનને કેટલીક વાતો પૂછવાનો વિચાર થયો, પણ શરમથી તે કાંઈ પૂછી શકી નહિ. પુછવાની વાત હોઠ મુઠી આવતી હતી પણ મોંમાંથી બહાર નીકળતી નહોતી. ચંદ્રદીપના કુશળ સમાચાર સાંભળવાને માટે વિલાનો જીવ વ્યાકુળ થઈ ઉઠ્યો.

રામમોહને વિલાના મોં સામે જોઈને કહ્યું:—“કેમ મા, તમારું મોં આમ ઉદાસ કેમ છે ? તમારી આંખોની નીચે ખાડા પડી ગયા છે, હસવું આવતું નથી, માથાના વાળ વિખરાયેલા છે; મા હવે

આપ આપને ઘેર ચાલો, મને લાગે છે કે હવે અહીં તમારી સંભાળ લેનાર કાંઈ નથી.

વિભા કાંઈકે હસી ખરી, પણ કાંઈ બોલી નહિ. તેની ખંતે આંખોમાંથી આંસુ બહેવા માંડ્યાં. તે તેના સુકાયલા ને મેલા થયેલા ખંતે ગાલોને પલાળતાં નીચે પડવા લાગ્યાં જે રોકવા છતાં પણ રોકાયાં નહિ. ઘણા દિવસ સુધી અપમાન વેઠ્યા પછી માન મળતાં જે એક પ્રકારની મનમાં ગ્લાનિ થાય છે તેવીજ કામળ અને પ્રેમપૂર્વક ગ્લાનિ વિભાને થવાથી તેણે રડીને આંસુ નિગાળવા માંડ્યાં. તેણે મનમાં વિચાર કરતી કે:-“ શું આટલા બધા દિવસ પછી પણ મારી ખબર કહાડવામાં આવી ? ”

રામમોહનથી પણ રહેવાયું નહિ, તેની આંખોમાં પણ આંસુ ભરાઈ આવ્યાં, તે બોલ્યો:-“ મા, આ શું ? કેમ રડો છો, રડવું એ અશુભ છે. તમે તો લક્ષ્મીરૂપ છો, હસતા મોઢેં અમારે ત્યાં પધારે આજ શુભ દિવસે આંસુ હોઈ નાંખો. ”

રાણીના મનમાં પણ એ બીક હતી કે વખતે જમાઈ પોતાની વિભાને હવે નહિ તેડાવે પણ રામમોહન વિભાને તેડવા આવ્યો એ સાંભળી તેને ઘણોજ હર્ષ થયો. તેણે રામમોહનને બોલાવી જમાઈના કુશળ સમાચાર પૂછી તેને ઘણી ખાતરી કરી જમાડ્યો. તે રામમોહનને મોઢેથી તેના કુશળ સમાચાર જાણી ઘણી ખુશો થઈ ગઈ. કાલે વિભાને વળાવવાનું સાઈ મહુરત છે. માટે કાલે સવારે તેને સાસરે વળાવવાનો નિશ્ચય કર્યો, પ્રતાપાદિત્યે એ સંબંધમાં કાંઈ વાંધો ન બતાવ્યો.

વળાવાનું નક્કી થયા પછી વિભા હિંદ્યાદિત્ય પાસે ગઈ તે હિંદ્યાદિત્ય એકલો બેઠો બેઠો વિચાર કર્યાં કરે છે. તે વિભાને આવેલી

જોઈ એકાએક કાંઈક ચકિત થઈને બોલ્યો, “વિલા તું તારે સાસરે જાય છે એ જાણી મને ઘણોજ આનંદ થયો છે. તું ત્યાં સુખેથી રહી શકીશ. હું આશિર્વાદ આપું છું કે તું લક્ષ્મીસ્વરૂપ થઈ તારા પતિનું ઘર સુશોભિત કર.”

વિલા ઉદ્યાદિત્યના ચરણમાં પડીને રડવા લાગી, જે જોઈ ઉદ્યાદિત્યને પણ આંસુ આવ્યાં, તેણે વિલાના માથે હાથ મૂકી કહ્યું: “કેમ રડે છે? વિલા, અહીં તને શું સુખ હતું, ચારે તરફ માત્ર દુઃખ, કષ્ટ અને શોકની છાયા હતી. આ કેદખાનામાંથી નાસી જઈને હવે તું બચી ગઈ છે.

વિલા જ્યારે ઉઠી, ત્યારે ઉદ્યાદિત્યે કહ્યું:—“જાય છે? ઠીક જ. સાસરે જઈને અમને ભૂલી ન જતી. કોઈ કોઈ વખતે સંભાળજે. તારા કુશળ સમાચાર બરોબર મોકલતી રહેજે.”

વિલાએ રામમોહનની પાસે જઈને કહ્યું:—“હું હવે નહિ આવી શકું.”

રામમોહને વિસ્મિત થઈને કહ્યું:—“કેમ?”

વિલાએ કહ્યું:—“હું હવે નહિ આવી શકું, કારણ કે હું માગ લાઈને અહીં એકલો મૂકીને શી રીતે આવું? મારેજ માટે તેને આટલું દુઃખ પડે છે ને હું શું એવી પામર છું કે તેને અહીં આવી સ્થિતિમાં મૂકીને હું ત્યાં સુખ ભોગવવા આવું? જેટલા દિવસ સુધી તેના મનમાં જરા પણ કષ્ટ રહેશે તેટલા દિવસ સુધી હું તેની સાથે રહીને દુઃખ ભોગવીશ. અહીં મારી માફક તેની સેવા બીજા કાંઈ કરશે?” આમ કહી વિલા રડતી રડતી ચાલી ગઈ.

અંતઃપુરમાં એક ભારે કોલાહલ શરૂ થઈ ગયો. રાણી આવીને વિલાને સમજાવવા લાગી, અનેક પ્રકારનો બચ બતાવીને તેને ઘણું

સમજાવ્યું; પણ વિલા તો એમજ કહેવા મંડી કે:—“ ના મા, હું નહિ જઈં. ”

રાણીએ રડીને ગુસ્સે થઈ કહ્યું:—“ મેં આવી હડીલી છોકરી તો કંઈ પણ જોઈ નહિ. ” તેણે મહારાજની પાસે જઈને સર્વ હકીકત કહી, મહારાજે ઘણાજ શાંત બાવે કહ્યું:—“ ઠીક, જો વિલાને જ્યાંની ધમ્મજા નથી તો પછી તે કેમ જશે ? ”

રાણીએ નિરૂપાય થઈને હાથનો છણકો કરી કહ્યું:—“ આપને જેમ મનમાં આવે તેમ કરો, હું હવે એ વાતમાં નહિ પડું. ”

ઉદ્યાદિત્ય એ વાત સાંભળીને વિસ્મિત થયો. તેણે પણ વિલાની પાસે જઈને તેને ઘણી રીતે સમજાવી, વિલા ચૂપ થઈને રડવા લાગી, તેની વાત ઉપર તેણે ધ્યાન ન આપ્યું.

રામમોહને નિરાશ થઈને ઉદાસ થઈ કહ્યું:—“ મા, તો હું હવે જઈં છું. મહારાજને જઈને શું કહું ? ”

વિલા કાંઈ બોલી નહિ.

રામમોહન—“ ઠીક, ત્યારે હું જઈં છું. ” એમ કહીને વિલાને પ્રણામ કરીને તે ત્યાંથી વિદાય થયો.

વિલા એકદમ વ્યાકુળ થઈને રડી પડી, અને પછી તેણે ઘણીજ અધિરતાથી ખૂમ મારી કે:—“ મોહન. ”

મોહને પાછા આવી કહ્યું:—“ શું છે ? ”

વિલાએ કહ્યું:—“ મહારાજને જઈને કહેજે કે જેથી તે મારો અપરાધ જરૂર ક્ષમા કરશે. તેમણે વેડવા મોકલ્યું છતાં હું નથી જતી એ મારું દુર્ભાગ્ય જ છે. ”

રામમોહને અત્યંત ઉદાસીનતાથી કહ્યું:—“ જેવી આપની આજ્ઞા. ” એમ કહીને તે વિલાને પ્રણામ કરીને ચાલતો થયો. વિ-

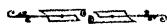
ભાએ જોયું કે, રામમોહન તેના કહેવાનો ભાવાર્થ કાંઈ સમજ્યો નથી જેથી વિભાના મનમાં એ વાતની ચિંતા થવા લાગી, એક તો તેનું મન જ્યાં જવાને માટે આટલા દિવસોથી વ્યગ્ર થઈ રહ્યું હતું, ત્યાં તે જઈ ન શકી, અને ખીજું એ કે રામમોહન જે તેના ઉપર સાચી ભક્તિ રાખતો હતો તે ગુસ્સે થઈને ચાલ્યો ગયો. એ સર્વ વાતનો વિચાર કરીને વિભાના મનમાં જે કષ્ટ થતું હતું તે તેનુંજ હૃદય જાણતું હતું.

વિભા સાસરે ન ગઈ તે પોતાની આંખનાં આંસુ હોઠ નાંખી હૃદયને વજ્ર બનાવીને પોતાના ભાઈની સેવા શુશ્રુષ કરવા પીયેરમાંજ રહી. તે દુખળી, પાતળી થઈને મલિન છાયા માફક છાની માની પોતાના ઘરમાં અગત્યનાં કામ કરવા લાગી. ઉદ્યાદિત્ય વાત્સલ્ય ભાવથી ભરેલી વાતો જ્યારે વિભાને કહેતો ત્યારે તે આખો મીચી કરીને કૃતજ્ઞતાથી પોતાના બન્ને હોઠને જરા વિકસિત કરતી હતી. સન્ધ્યાકાળે તે ઉદ્યાદિત્યની પાસે બેસીને વાતો કરતી હતી. ઘણી વાર રાણી ગુસ્સે થઈને જ્યારે વિભાને લડતી ત્યારે તે છાનીમાની સાંભળતી. તેના કડવામાં કડવા બોલ તે સહન કરતી, અને ત્યાંથી ખસી જતી. જ્યારે કદી કોઈ સ્ત્રી વિભાને કહેતી કે:—“તું આમ કરવાથી સુખી શી રીતે થઈ શકશે?” ત્યારે વિભા કાંઈ જવાબ આપતી નહિ અને માત્ર રહેજ હસતી હતી.

આ વખતે ભાગવતે ઉપરના પ્રકરણમાં કલા પ્રમાણેની બનાવટી અરજ લખીને પ્રતાપાદિત્યને બતાવી, જેથી પ્રતાપાદિત્ય ગુસ્સે થઈ ઉઠ્યો. તે પ્રછી તેણે ધણેજ વિચાર કરીને ઉદ્યાદિત્યને કેદ કરવાનો હુકમ આપ્યો. જેથી મંત્રીએ કહ્યું:—“મહારાજ, યુવરાજે જ આ કામ કર્યું હોય એ માનવા જેવું નથી. જેણે આ વાત સાંભળી

તે સર્વ દાંતમાં જીભ ધાલીને કહે છે કે, રામ, રામ, એ વાત સાંભળવા જેવી નથી યુવરાજ એવું કામ કરે એ કદી સંભવિત નથી.”

પ્રતાપાદિત્યે કહ્યું:—“મને પણ એ માટે કંઈ માનવામાં તો નથી આવતું; પરંતુ ઉદ્યાદિત્ય કેદખાનામાં રહેશે તેથી અડચણ પણ શી છે ? ત્યાં તેને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ નહિ આપવામાં આવે. માત્ર છૂપી રીતે તે કંઈ કરવા ન પામે તે માટે તેના ઉપર પ્હેરા રાખવામાં આવશે.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

રામચન્દ્રરાયનો અપમાનનો બદલો લેવાનો વિચાર.

જ્યા રે રામમોહન એકલો ચન્દ્રદ્વીપ પાછો આવ્યો અને હાથ બેંડીને ચુન્દેગારની મારક રાજાની આગળ ઉભો રહ્યો ત્યારે રામચન્દ્રરાયનું સર્વાંગ ક્રોધથી બળી ઉઠ્યું. તેણે ધાર્યું હતું કે, વિભાના આવ્યા પછી તેને પ્રતાપાદિત્ય અને તેના વંશના સંબંધી એ ચાર વાતો સંભળાવીને પોતાના સાસરા ઉપરના ક્રોધનો બદલો વાળીશ. કંઈ કંઈ વાતો કહેવી, કેવી રીતે કહેવી, ક્યે વખતે કહેવી એ સર્વ વાતનો તેણે પોતાના મનમાં બરાબર વિચાર કરી રાખ્યો હતો. રામચન્દ્રરાય મૂર્ખ નથી. વિભાને દુઃખ દેવું એવો તેનો અભિપ્રાય નહોતો. પણ માત્ર વિભાને તેના પિતાની ક્રોધ ક્રોધ વાતો કહીને તેને ખૂબ શરમાવશે એવા આનંદના વિચારો તેને થતા હતા અને તે આનંદનો ઉછાળામાં તેના મનમાં પૂરી ખાત્રી હતી કે

વિલાને અહીં આવવામાં કશી અડચણ પડવાની નથી. એવા વખતે રામમોહનને એકલો આવેલો જોઈને રામચંદ્રાચાર્ય ઘણાજ વિસ્મિત થઈને બોલ્યો:—“ રામમોહન, શું થયું ? ”

રામમોહન—“ કાર્ય સિદ્ધ ન થયું. ”

રાજા—“ શું વિલા ન આવી ? ”

રામમોહન—“ ના મહારાજ, અહીંથી જતાંજ અપશુકન થયા હતા. ”

રાજા અત્યંત ગુસ્સે થઈને બોલ્યો:—“ મદ્દા તને કાંણે કહ્યું હતું ? જ્યારે મેં વારંવાર કહ્યું છતાં તેં માન્યું નહિ અને છાતી ફોડીને ગયો હાલ...”

રામમોહનને કપારે હાથ મૂકીને કહ્યું. મહારાજ, એ મારા કર્મનો દોષ છે. ”

રામચંદ્રાચાર્ય અત્યંત ગુસ્સે થઈને બોલ્યો:—“ રામચંદ્રાચાર્યની બેઆબરૂ કરી ? મદ્દા, તું મારું નામ દઈને બીજા માગવા ગયો પણ પ્રતાપાદિત્યે તે પણ તને ન આપી. આવી ખરાબ બેઆબરૂ આજ સુધી તો મારી ખાનદાનીમાં કદી કોઈની થઈ નહોતી. ”

રામમોહનને નીચું નમાવેલું માથું ઊંચું કરીને કાંઈક ગર્વથી કહ્યું:—“ આપ તેમ ન કહો, પ્રતાપાદિત્ય ને ન મોકલત તો હું બળપૂર્વક પણ વિલાને અહીં તેડી લાવત. તેની તો હું અહીંથી પ્રતિજ્ઞા કરીને ગયો હતો મહારાજ, હું જ્યાં આપનો હુકમ બળવા ગયો હતો ત્યાં પ્રતાપાદિત્યનો કાંઈ મને લય ઓછો હતો ! પ્રતાપાદિત્ય રાજા છે તેથી શું, તે કાંઈ મારો તો રાજા નથી ને. ”

રાજાએ કહ્યું:—“ તો કામ કેમ ન થયું ? ”

રામમોહન થોડીવાર ચપ રહ્યો, તેની આંખો ડગમગવા લાગી

રાજાએ અધીર થઇને કહ્યું:—“ રામમોહન જટ કહે. ”

રામમોહને હાથ જોડી કહ્યું:—“ મહારાજ—”

રાજા—“ શું છે કહે. ”

રામમોહન—“ મહારાજ, રાણી સાહેબે પોતે જ આવવાનું ના કહ્યું. ” રામમોહનની આંખમાંથી આંસુ ગરવા માંડ્યાં. આ આંસુ ગ્લાનિનાં જણાતાં હતાં, તે અશ્રુપાતનું કારણ એ હતું કે, વિલાના ઉપર તેને એટલો બધો વિશ્વાસ હતો કે જે વિશ્વાસને લીધે તે છાતી ઠોકીને ઘણીજ ખુશીની સાથે માને તેડવા ગયો હતો પણ મા ન આવી. માએ તેનું માન ન રાખ્યું. કાણ જાણે કે શું સમજીને તે વખતે શ્રદ્ધ રામમોહન આંસુ ન રોકી શક્યો.

રાજા એ સાંભળીને તરત ત્યાંથી ઉડીને ઉભો થયો અને આંખો કહાડીને બોલ્યો: “ ઠીક. ” ઘણીવાર સુખી તેના મોંમાંથી બીજ વાત ન નીકળી.

“ આવવાને ના કહ્યું, ઠીક, ગદ્દા તું મારી આગળથી હમણાં જ દૂર જા. હું તારું મોં જોવા નથી માગતો. ”

રામમોહન જાનોમાનો ત્યાંથી બહાર ચાલ્યો ગયો, તે સમજી ગયો કે મારો જ બધો દોષ છે જેથી શિક્ષાને પોતેજ લાયક છે. તેણે તેને કાંઇ અન્યાય ન માન્યો.

રાજાને કેવી રીતે અપમાનનો બદલો લેવો તેની કાંઇ સમજણ ન પડી, પ્રતાપાદિત્યને તો તે કાંઇ કરી શકે તેમ નહોતું. વિલા પણ હાલ તેના કબજામાં નથી. રામચંદ્રરાય અધીરો થઇને આમતેમ શરવા મંડ્યો.

બેએક દિવસમાં આ ખબર અનેક પ્રકારની વધારા ઘટાડા સાથે ચારે તરફ ફેલાઇ ગઇ, વાત એટલી વધી ગઇ કે તેનો બદલો

તો કોઈ પણ રીતે લીધા વગર છૂટકો જ નથી, એવો નિશ્ચય થયો. પ્રજા પણ આનો બદલો લેવાને માટે વ્યગ્ર થઈ ગઈ. તેમણે કહ્યું કે:—“અમારા મહારાજાનું આવું અપમાન.” આ અપમાન સર્વના રામેરામમાં ખૂંચવા લાગ્યું. એક તો રામચંદ્રરાયના મનમાં પ્રતિહિંસાની તરફ ચિત્તવૃત્તિ સ્વભાવથી જ બળવાન રહ્યા કરે છે. બીજું તેનાં મનમાં એમ થવા લાગ્યું કે:—અપમાનનો બદલો નહિ લઉં તો પ્રજા શું કહેશે, નોકરો શું બોલશે, રામો શું સમજશે ? જ્યારે તે મનમાં કલ્પના કરતો કે રામો કોઈની આગળ તેની આ બાબતમાં મશ્કરી કરવા મંડ્યો છે, ત્યારે તે અત્યંત વ્યગ્ર થઈ જાય છે.

એક દિવસે દરબારમાં મંત્રીએ આવી નિવેદન કર્યું કે:—“મહારાજ આપ ફરી લગ્ન કરો.”

રામાએ મશ્કરી કરતાં કહ્યું:—“અને પ્રતાપાદિત્યની પુત્રી ભણે તેના ભાઈને લઈને રહે.”

રાજા, રામાના તરફ જોઈ હસીને બોલ્યો:—“રામા, તું બરોબર કહે છે.”

રાજાને હસતો જોઈ જોટલા સભાસદ હતા તે સર્વ હસવા લાગ્યા. માત્ર ફર્નાન્ડિઝ ન હસ્યો, તે કાંઈક ગુસ્સે થયો. રામચંદ્રરાયની માફક દરબારના લોકો મર્યાદાના રક્ષણને માટે હંમેશાં વ્યગ્ર રહેતા હતા; પરંતુ મર્યાદાનું રક્ષણ શી રીતે થાય તેનું જ્ઞાન તેમને નહોતું.

દીવાન—“મંત્રીજીએ બરોબર કહ્યું છે, એમ કરવાથી પ્રતાપાદિત્ય અને તેની છોકરી વિભા બંનેને બરોબર શિક્ષા થશે.”

રામો—“હા, પણ આવા શુભકામને માટે આપણા વર્તમાન સાસરાજીને નિમંત્રણ પત્ર મોકલવાનું ન બૂલવું જોઈએ. વખતે નિમં-

તણ પત્ર ન મોકલીએ તો ખોટું લાગે. ” આમ કહીને તેણે આંખો ખંધ કરી, દરબારના ખીજ સભાસદો હસવા લાગ્યા, જે લોકો જરા વેગળા ખેડા હતા, અને જેમણે કાંઈ સાંભળ્યું નહોતું તે પણ હસ્યા વગર ન રહ્યા.

રામો—“ મહારાજ. ફળદાન આપવાને માટે સધવા સ્ત્રીઓ- માંથી યશોહરમાંથી આપની સાસુજીને ખોલાવવા મોકલીશું. અને “ મિષ્ટાન્નમિતરે જનાઃ ” પ્રતાપાદિત્યની પુત્રીને એક થાળ ભરીને મિઠાઈ મોકલીશું તેમાં જે કાચાં કેળાં પણ ખરાં હાંકે ! ”

રાજા હસતાં હસતાં આડો પડ્યો. સભાસદો મોં આગળ લુગડું રાખીને, મોં ફેરવીને હસવા લાગ્યા. ફર્નાન્ડિઝ સર્વની આંખો આગળથી છાનોમાનો ચાલ્યો ગયો.

દીવાનજીએ ફરી એકવાર રસિકતા લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેમણે કહ્યું:—“ મિષ્ટાન્નમિતરેજનાઃ । ” જે ખીજ લોકોના લાગ્યમાં મિષ્ટાન્ન હશે તો તો સર્વ મિઠાઈ યશોહરમાંજ ખપી જશે. તો શું ચન્દ્રદીપમાં મિઠાઈ ખાનારા માણસો નથી ? ”

આ વાત સાંભળી કોઈને હસવું ન આવ્યું. રાજા ચૂપ થઈને હુકા ગગડાવવા મંડ્યો. સભાસદો છાનોમાનો ખેસી રહ્યા. રામાએ એકવાર દિવાનજીના સામું નેયું. મંત્રીએ ખેદ સાથે કહ્યું:—“ દીવાનજી, આપ રાજા સાહેબના લક્ષમાં શું મિઠાઈનો એવો થોડોકજ ખંદોબસ્ત કરશો કે તે યશોહરમાંજ વહેંચાઈ જતાં પુરી જ થઈ જશે ? ”

દિવાનજી બિચારા મથું ખંજવાળવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે ફરી લક્ષ કરવાનો ચોક્કસ વિચાર કર્યો.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

ઉદ્યાદિત્યની કેદખાનાની સ્થિતિ.

ઉદ્યાદિત્યને જ્યાં કેદ કરવામાં આવ્યો છે, તે ખરેખર કેદખાનું નથી, પણ તે રાજભૂવનની નજીકનું એક નવું સરખું મકાન છે. રાજમહેલની દક્ષિણની તરફ એક રાજમાર્ગ છે. અને પૂર્વ તરફ એક મોટો કાટ છે. ત્યાં આગળ પહેરદારો પહેરો દરે છે. જે મકાનમાં ઉદ્યાદિત્યને કેદ કરવામાં આવ્યો છે તે મકાનમાં એક નાની સરખી બારી છે. તે બારીમાં થઇને થોડો ત્રણો પ્રકાશ, સામેનું વન અને સામે આવેલું એક શિવાલય જોઇ શકાય છે જ્યારે ઉદ્યાદિત્યને કેદખાનામાં પૂરવામાં આવ્યો ત્યારે સંખ્યાકાળ પડી હતી. અંદર જઇ તે બારી આગળ બેઠો. વરસાદની મોસમ છે, આકાશમાં ચારે તરફ વાદળો ઘેરાયેલાં છે. સડક ઉપર વરસાદ પડે છે. જનશુન્ય રાત્રે બેએક મુસાફર સડક ઉપર જતા જણાય છે. વરસાદના પાણીમાં ચાલવાથી તેના પગના ધબકારાથી છત્ત, છત્ત અવાજ થાય છે. પૂર્વ તરફથી હાલના ધબકારાની માફક કેદખાનાના પહેરદારોના દરવાનો ધબકારો તેને સંભળાય છે, ક્રમશઃ રાત વીતવા લાગી. દૂરથી ચોડાદારોના બોલવાનો અવાજ કોઈ કોઈ વાર સંભળાય છે. આકાશમાં એક પણ તારો જણાતો નથી. જે વાંસવાડીના તરફ નજર રાખીને ઉદ્યાદિત્ય બેઠો હતો તે ઝાડીમાં છુપાઈ ગઈ છે. તે રાત્રે ઉદ્યાદિત્યને ઉંઘ ન આવી. તે બારીની પાસે બેસીને પહેરદારોના પગના ધબકારાનો અવાજ સાંભળ્યા કરતો.

[વભા આજ કેટલેક દિવસે સંખ્યાકાળે એકવાર વેલીના બગીચામાં ફરવા ગઈ છે. આ તરફ હવેલીમાં લોકોની ભીડ ઘણી જમી

છે. ચારે તરફ લોકો એક બીજાને પૂછે છે કે:—“ શું થયું છે, શી હકીકત છે ? ” સર્વની આંખોમાંથી આંસુ નીકળે છે. સર્વ સ્ત્રીઓ લાંબો શ્વાસ લેતી તરેહ તરેહની વાતો કર્યાં કરે છે. વિભા આ સમાજમાં હવે બળી નહિ શકે, કારણ કે તે જરા જીવ ખુશ થાય તે માટે બગીચામાં ગઇ છે. સૂર્યનો ઉદય આજે વાદળોમાંજ થયો છે અને અસ્ત પણ વાદળોમાંજ થયો છે. ક્યારે ઉદય થયો અને ક્યારે સાંજ પડી એ કોઇના જાણવામાં ન આવ્યું. માત્ર વાદળોમાં પશ્ચિમ તરફ સોનેરી કિરણો કંઈક જણાવા લાગ્યાં, પણ દિવસ ઉગ્યો ન ઉગ્યો તે તે જણાતાં અંધ થઇ ગયાં.

ધીરે ધીરે ઘાઠ અંધકાર થયો. દિશાઓ અંધકારમાં ડૂબી ગઇ અંધકારે વૃક્ષોને એવી રીતે ઘેરી લીધાં કે એક બીજાની વચ્ચેનું અંતર પણ જણાવા ન માંડ્યું. જાણે હજારો લાંબા પગથી ભાર દઇ મહા વિસ્તૃત અંધકાર ઉભેલો હોય એમ લાગે છે. રાત પડી રાજબૂવનના દીવા હોલાવા મંડ્યા. વિભા એક ઝાડની નીચે ખેડી છે. તે સ્વભાવેજ બીજી છે પણ આજે તેને ડર લાગતો નથી. જેટલો અંધકાર વધ્યો છે તેટલોજ તેના મનમાં પણ અંધકાર જણાય છે જાણે કે પગની નીચેની જમીન કોઈ ઉઠાવીને કાઢી જતું હોય, જાણે કોઇએ તેને સુખમાંથી, શાંતિમાંથી અને સંસારના કિનારા ઉપરથી ગળગાવીને નીચે પાડી દીધી હોય, તેમ તેને જણાવા લાગ્યું. તે અગાધ અંધકારના સમુદ્રમાં જઇ પડી છે. તે સમુદ્રમાં ગોથાં આધને ધીમે ધીમે નીચેને નીચે જતી હોય તેમ તેને લાગતું. તેના માથા ઉપર અંધકાર જમી રહેલો છે. તેના પગ નીચે જમીન જણાતી નથી, તેની ચારે તરફ શૂન્ય અને શૂન્યજ જણાય છે. તેનો આધાર, કિનારો, અને સંસાર ધીમે ધીમે દૂરને દૂર જતો જણાય છે. તેના મનમાં

યવા લાગ્યું કે તેની સામે એક મહાન પડદો આકાશની તરફ ઉભેલો છે. કાંણુ જાણે કે તે ભાગમાં કંઈ ચીજો પડેલી છે. તેનું મન વ્યાકુળ થઈ ઉડ્યું. તે ભાગમાં તેને કાંઈ જણાવા લાગ્યું. તે ભાગમાં સૂર્યનો પ્રકાશ, ખેત્ર, તમાસા, અને ઉત્સવ વિગેરે સર્વ જણાવા લાગ્યું. જાણે કેાંઈએ ઘણીજ નિષ્કુરતાથી તેને પકડી રાખી છે. પોતાનો પ્રાણુ આપવા છતાં પણ તેને તે તરફ નથી જવા દેતું, માનો કે જાણે વિભાને આજે દિવ્ય દૃષ્ટિ જણાઈ છે.

આ ચરાચર વ્યાપી ધનધોર અંધકારના ઉપર જાણે કે વિધાતાએ વિભાના ભવિષ્યનું અદૃષ્ટ લખેલું છે, અને તેને તે એકલી ખેસીને વાંચી રહેલી છે. તેથી તેની આંખમાં આસું નથી. દેહ નિશ્ચેષ્ટ છે અને પે.પચાં ઉઘાડાં છે. બે પહોર રાત વીતી ગયા પછી પવન કાંઈક જોરથી ચાલ્યો, અંધારામાં બધાં ઝાડ હાલી ઉઠ્યાં, પવન ત્યાંથી જરા વેગજો જમને જાણે બાળકની માફક હુ હુ કરીને રડવા લાગ્યો. વિભાના મનમાં કલ્પના થવા લાગી કે જાણે દૂરના સમુદ્ર કિનારે ખેસીને વિભાના સ્નેહવાળાં નાનાં નાનાં બાળકો હાથ મગ પછાડીને રડી રહ્યાં છે. અને તે વ્યાકુળ થઈને વિભાને મા, મા. કહી બોલાવે છે, ને તેના બોલામાં આવવા લાગે છે. પણ તેમને આવવાનો રસ્તો જણાવા ન લાગ્યો. જાણે કે તેમનો બોલાવવાનો અવાજ સાત લાખ યોજન દૂરથી ઘોર અંધકારને ફાડીને વિભાના કાનમાં અથડાવા લાગ્યો. વિભાના હૃદયે જાણે કે અધીર થઈને કહ્યું કે “કાંણુ છે હે, તમે સર્વ કાંણુ છો, તમે સર્વ આ રીતે કેમ રડી રહ્યા છો, તમે લોક ક્યાં છો, કેમ જણાતાં નથી.” વિભા જાણે મનમાં ને મનમાં આ સાત લાખ યોજનના અંધકારમય માર્ગમાં એકલી ચાલી નીકળી, હજાર વર્ષ સુધી ચાલ્યાંજ કરી, છતાં રસ્તાનો અંત ન

આવ્યો, ને કોઇ જણાવા ન લાગ્યું. કેવળ આ વાચુદીન, શબ્દહીન ને રાત દિવસ વગરનો, જનશત્રુ, પ્રકાશશત્રુ અને દિશાશત્રુ ઘોર અંધકારમાં ઉભી રહીને તેણે એ રીતે રડવાનો અવાજ સાંભળ્યો. તે ખીજું કોઇ નથી પણ પવનના સનસનાટનો અવાજ હતો.

વિભાએ આખી રાત જાગીને જ રહી. ખીજે દિવસે વિભાએ કેદખાનામાં ઉદ્યાદિત્યની પાસે જવાનો વિચાર કર્યો. પણ ત્યાં તેને જવાનો હુકમ નહોતો જેથી આખો દિવસ તેણે રડ્યાં કર્યું. પછી તે જાતે પ્રતાપાદિત્યની પાસે ગઇ અને તેના પગમાં પડી રડી પડી ઘણી ઘણી આજીજી કરવાથી તેને જવાનો હુકમ મળ્યો. ખીજે દિવસે સવાર થતાં ન થતાં તો તે પથારીમાંથી ઉઠીને કેદખાનામાં ગઈ. ત્યાં જઇ તેણે જોયું કે ઉદ્યાદિત્ય પથારીમાં નથી પણ તે જમીન ઉપર ખેસીને ખારીને અટલી ઉઘે છે. તે જોઇ વિભાની છાતી ફાટી ગઇ અને રડવું આવ્યું, પણ તે તેણે ઘણાજ મુસ્કેલીથી રોકી રાખ્યું અને ઘણાજ ધીમે પગલે ઉદ્યાદિત્યની પાસે જઇને બેઠી.

જોજોતામાં દિવસ આથમવા લાગ્યો. પાતાળમાં ચકલીયો ચક-ચકાટ કરવા લાગી. પાસેના રાજમાર્ગમાં વટેમાર્ગુઓ ગાવા લાગ્યા. એએક પહોર રાત સુધી જાગવાથી કલાન્ત થઇ સવાર થતું જોઈ કોમળ સ્વરે તે ગાવા લાગ્યા. ભગવાનના મંદિરોમાં શંખ ધડી-આળ અને ઘંટ વાગવા લાગ્યા. ઉદ્યાદિત્ય એકાએક ચમકી જાગી ઉઠ્યો. વિભાને જાણતાં જ તે બોલી ઉઠ્યો: “વિભા આ શું, આટલી બહેલી કેમ આવી છે? ઘનની ચારે તરફ જાંઘને બોલ્યો:—“હું, હું ક્યાં છું.” થોડીજવારે તેને યાદ આવ્યું કે ક્યાં છું. તેણે વિભાની સામે જોઈ દીર્ઘશ્વાસ લઇને કહ્યું:—“ઓહ, વિભા તું આવી છે? કાલે તો મેં તને આખો દિવસ ન જોઈ. મેં તો ધાર્યું હતું કે હું હવે તને જોવા નહિ પામું.”

વિભાએ ઉદ્યાદિત્યની પાસે આવીને પોતાની આંખોનાં આંસુ હોઠને કહ્યું: “ભાઈ, ભોંય ઉપર કેમ બેડા છો, ખાટલા ઉપર બેસોને, ખિખાતું પાથરેલું છે. જે જોઈ જણાય છે કે તમે એકવાર પણ ખાટલામાં પગ મૂક્યો નથી. તો શું બે દિવસથી ભોંય ઉપરજ આસન લગાવ્યું છે?” વિભા આટલું કહી રડી પડી.

ઉદ્યાદિત્યે ધીમે રહીને કહ્યું:—“વિભા, પલંગ ઉપર બેસવાથી મને આકાશ જણાતું નથી. બારીમાંથી આકાશ તરફ જોઈ છું અને જ્યારે પક્ષીઓને ઉડતાં જોઈ છું ત્યારે મનમાં એમ થાય છે કે મને પણ પાંખ હોત તો હું પણ તેની માફક આ અનન્ન આકાશમાં સ્વતંત્ર થઈને ફર્યા કરત. આ બારી આગળથી હું જ્યારે દૂર જઈ છું ત્યારે ચારે તરફ અંધકાર જણાય છે, ત્યારે મને લાગે છે કે મારો ક્યારે છૂટકારો થશે. મારો કયે દિવસે ઉદ્ધાર થશે, ભરોસો નથી પડતો કે કેદમાંથી હવે હું મુક્ત થઈશ. વિભા આ કેદખાનામાં જે આ બે લાથ જમીન છે, ત્યાં આવતાં મને જણાય છે કે હું સ્વભાવનઃ સ્વતંત્ર છું. કોખપણ રાજા, મહારાજા મને કેદ કરી શકે તેમ નથી, અને આ ઘરની અંદર જે આ પલંગ છે તે મારે માટે કેદખાનાના સ્મારકરૂપ છે.

આજે વિભાને એકાએક જોઈને ઉદ્યાદિત્યના મનમાં અત્યંત આનંદ થયો. વિભાના ઉપર જ્યારે તેની નજર પડી, ત્યારે તેણે જાણ્યું કે કેદખાનાના બધા દરવાજા ખૂલી ગયા હશે. તે દિવસે તેણે વિભાની પાસે બેસીને પ્રસન્નતાથી એટલી બધી વાતો કરી કે કેદ થયા પહેલાં કદી એટલી બધી વાતો કરી નહોતી. વિભા ઉદ્યાદિત્યના આ આનંદનો મનમાં ને મનમાં વિચાર કરતી હતી. અમે જાણતા નથી કે એક હૃદયની વાતો બીજા હૃદયમાં શી રીતે પહોંચી જતી હશે.

એકના મનમાં તરંગો ઉઠતા તે ખીજના મનમાં કેવી રીતે ઉઠતા હશે. વિભાનું હૃદય પુલકિત થઇ ઉઠ્યું, તેના આખા શરીરનાં રોમાંચ ખડાં થઇ ગયા. તેનો ચિરકાસનો ઉદ્દેશ આજે સફળ થયો. વિભા કાંઈ એવી સમજણી નથી કે તે ઉદ્યાદિત્યને આનંદ આપી શકે. તે ધણા દિવસ પછી તેના સમજવામાં આવ્યું. હૃદયમાં બળ આવ્યું. આટલા દિવસ તે ચારે તરફ અંધકાર જોઇ રહી હતી. કોઇ પણ તરફ તેને અંધકારનો છેડો જણાતો નહોતો. તે નિરાશાના બોજથી વાંકા વળી ગઇ હતી. તે ઘરોઘર ઉદ્યાદિત્યની સેવા કરતી હતી પણ તેને વિશ્વાસ નહોતો કે ઉદ્યાદિત્ય પોતાની સેવાથી મુખી થઈ શકશે. આજે તેને કાંઈક વિશ્વાસ બેઠો છે. આજે તેના બધા દિવસનો પરિશ્રમ સફળ થયેલો જણાવા લાગ્યો. થાકનું બધું દુઃખ તે ભૂલી ગઈ છે. આજે તેની આંખોમાંથી સવારનાં તેજસ્વી કિરણોની માફક ઠંડાં આંસૂનાં ટીપાં જણાવા લાગ્યાં. આજે તેના હોઠે માં જરા મધુર હાસ્યનો વિકાસ થવા મંડ્યો. જાણે વિભા પણ એક તરફથી કેદખાનામાં જ રહેવા લાગી. ખારીમાંથી સવારમાંનો સફેદ પ્રકાશ અંદર આવતો ત્યારે કેદખાનાનું ખારણું ઉઘડતું અને વિભાની વિમલ મૂર્તિ જણાતી. વિભા નોકરને કોઇ કામ કરવા દેતી નહિ, બધું કામ તે પોતેજ કરતી. પોતાના હાથે તે ઉદ્યાદિત્યને રસોઇ લાવી આપતી. પોતાને હાથેજ તેનું બિછાનું પાથરતી. તેણે એક પોપટ લાવીને અહીં લટકાવ્યો હતો. અને દરરોજ સવારે હવેલીના બગીચામાંથી ફુલ તોડી લાવતી છે. ત્યાં એક મહાભારતનું પુસ્તક હતું, તે પુસ્તક ઉદ્યાદિત્ય વિભાને પોતાની પાસે બેસાડીને વાંચી સંભળાવતો હતો.

પરંતુ ઉદ્યાદિત્યના મનમાં એક મોટી ચિંતા એ થાય છે કે એક તો પોતે દુઃખના સમુદ્રમાં જણીબુજીને ડૂબી ગયો છે અને વળી

એવા વખતે આ બિચારી નવ-વિવાહિતા સુકુમારી વિભાને હાથ ઝાલીને પોતાની સાથે કેમ હુબાડે છે ? તે દરરોજ પોતાના મનમાં જ્યારે આવો વિચાર કરતો ત્યારે તે વિભાને કહેતો કે:—“ વિભા, તું તારે ઘેર જા.” પણ વિભા જ્યારે સવારની ઠંડી હવા અને સ્વ-સ્થ પ્રકાશને લઈને સૂર્યોદય થતાં કેદખાનામાં આવે છે ત્યારે પોતાના પ્રેમમુલકિત સુંદર મુખ લઈ તે પાસે બેસે છે, જ્યારે તે પોતાની દષ્ટિમાં કેટલાય આદર અને કેટલીય ઇચ્છાઓ સાથે તેના મોં સામે ધ્યાન દઈને જુવે છે અને ધણીજ મધુર અવાજે કેટલીક વાતો પૂછે છે, ત્યારે તેને કામપણુ રીતે એમ બોલવાનું સાહસ થતું નથી કે “ વિભા, તું જા, તું હવે અહીં ન આવ, મારે માટે આટલું દુઃખ વેઠવાની જરૂર નથી.” રોજ તે પોતાના મનમાં કહ્યા કરે છે કે: કાલ કહીશ, પરંતુ એવી કાલ આવવાનો કદી સુયોગ આવતો નહિ, તેથી આખરે તેણે એક દિવસે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી, તે પછી વિભા આવી, જેથી વિભાને તેણે કહ્યું કે.—વિભા, હવ તું અહીં ન રહે, તારે ઘેર જા. જ્યાંસુધી તું નહિ જાય ત્યાંસુધી મારા મનમાં શાંતિ નહિ થાય. દરરોજ સંધ્યાકાળે કેદખાનાના અંધારામાં કોઈ આવવાને મને એમ કહે છે કે:—“ વિભા, દુઃખમાં પડવા ઇચ્છે છે.” વિભા, મારી પાસેથી તું જલ્દી જા. હું શનિનો ગ્રહ છું. મારી નજર પડતાંજ ત્યારે તરફથી દેશમાં વિપત્તિ આવી પડે છે. તું તારે સાસરે જા, વચ્ચે વચ્ચે જો તારા કુશળ સમાચાર મળતા રહેશે તો તેથી હું મને સુખી માનીશ.”

વિભા કાંઈ ન બોલી.

ઉદ્યાદિત્ય માથું નમાવી થોડીવાર સુધી વિભાના મોંનો ભાવ જોવા લાગ્યો. તેની બંને આંખોમાંથી ઝરઝર આંસુ ખરવા લાગ્યાં.

ઉદ્યાદિત્યે વિચાર કર્યો કે:—“ ત્યાંસુધી હું કેદખાનામાંથી છટીશ નહિ, ત્યાંસુધી વિલા મન છાડીને જવાની નથી. પણ હું જાણતો નથી કે આ કેદખાનામાંથી હું કેવી રીતે છટી શકીશ. ”

પ્રકરણ ૨૬ મું.

વિલાનો ત્યાગ કરવાનો પત્ર.

૨૧ રામચન્દ્રરાય સમજ્યો કે પ્રતાપાદિત્યના ડાખાણ અને ઉદ્યાદિત્યના સલાહથીજ વિલા ચન્દ્રદ્વીપમાં આવી નહિ હોય. વિલા પોતાની ઇચ્છાથી ન આવી” એ યાદ આવતાં તેના મહત્વમાં મહાન આઘાત થતો. તેણે અતુમાન કર્યું કે: પ્રતાપાદિત્ય મારે અપમાન કરવા ઇચ્છે છે, જેથી જ તે વિલાને મારે ત્યાં આવવા નથી દેતા. એ અપમાનનો બદલો કેમ ન લેવો ? મારે તેને એવો એક પત્ર કેમ ન લખવો કે મેં તમારી પત્રીનો પરિત્યાગ કર્યો છે, જેથી તેને હવે કદી પણ ચન્દ્રદ્વીપમાં ન મોકલવી. આ પ્રમાણે વિચાર કરી પાંચ માણસોની સલાહ લઈ તેણે પ્રતાપાદિત્યના નામનો એક પત્ર લખ્યો. પ્રતાપાદિત્યને એવો પત્ર લખવો એ કાંઈ જેવું તેવું સાહસનું કામ નહોતું. રામચન્દ્રરાયને મનમાં ને મનમાં મહાન ભય થઈ રહ્યો હતો. પરંતુ દેખાવવાળા પહાડઉપરથી મહાન વેગથી નીચે દોડવાથી જેવો ફળર દરજે ભય હોય છતાં પણ વચ્ચે કંઈ અટકાવ થતો નથી, તેમ રામચન્દ્રરાયના મનમાં પણ તેવોજ એક પ્રકારનો ભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. તે એકાએક દુઃસાહસના કામમાં પ્રવૃત્ત થયો છે. તે અંત સુધી પહોંચ્યા વગર વચમાં અટકી શકે તેમ નથી.

તેણે રામમોહનને બોલાવીને કહ્યું:—“આ કાગળ યશોહર લખ જાય.”

રામમોહને લાથ બેઠીને કહ્યું:—“ના મહારાજ હવે હું ત્યાં નહિ જમ શકું. મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે હવે મારે યશોહર ન જવું. તથાપિ જો આપ રાણીસાહેબને ફરી તેડવા જવાની આજ્ઞા કરતા હોતો તદ્દાય એકવાર મારી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરીને પણ જમ શકું, નહિતો નહિ.”

રામજીએ આ વિષે રામમોહનને વધુ કહેવું ઉચિત ન લાગવાથી તે પત્ર તેણે વૃદ્ધ નયનાનંદને આપ્યો અને તે પત્ર લખને તે યશોહર તરફ ગયો.

તે પત્ર તો લખને ગયો પણ તેના મનમાં ધણો લય થયો. પ્રતાપાદિત્યના હાથમાં એ પત્ર પડતાં કાણુ જાણે કે તે શું કરી એસશે. જેથી તેણે ઝરોઝર વિચાર કરી નક્કી કર્યું કે તે પત્ર રાણીના હાથમાં આપવો.

રાણીની માનસિક અવસ્થા સારી નથી. તેનો જીવ આજકાલ ઉદાસ રહે છે. એક તો રાતદિવસ વિભાની ચિન્તા તેના મનમાં રહ્યાં કરે છે ને બીજી ઉદ્યાદિત્યને માટે તે વળી વધુ દુઃખી રહ્યાં કરે છે. સંસારના વિકટ માર્ગમાં પડીને જાણે કે તેનું હૃદય ચૂરેચૂરા થઈ ગયું છે. વયમાં વયમાં હવે તે રહે છે. ધરના કામકાજમાં પણ હવે તેનો જીવ ચોટતો નથી. આવી અવસ્થામાં તેને આ પત્ર મળ્યો. હવે તે શું કરશે તે તેના સમજવામાં ન આવ્યું. તે વિભાને એ વિષયમાં કાંઈ કહી શકી નહિ, કારણ કે જો તેના જાણવામાં આ વાત આવે તો તે પાછી સૂકાઈને કાંટા જેવી થઈ જાય. મહારાજના કાને આ પત્રની વાત પડતાં કાણુ જાણે કે શા અનર્થ થશે જેથી

આવા સંકટ વખતે કાંઈ ને કાંઈ ન કહેતાં, કાંઈની કાંઈ સલાહ ન લેતાં રાણી શી રીતે ધૈર્ય ધારણ રાખી શકે ?

ચારે તરફ હૃદયપાર દિલગીરીનો સમુદ્ર જોઈને રાણી રડતી રડતી પ્રતાપાદિત્યની પાસે ગઈ. ત્યાં જઈ તેણે કહ્યું:—“મહારાજ, વિભાને માટે કાંઈક ઉપાય કરવો ચોગ્ય છે.

પ્રતાપાદિત્યે કહ્યું:—“કેમ ! શું થયું છે ?”

રાણી—થયું તો કાંઈ નથી—પણ વિભાને કાંઈ પણ એક કિલ્લે સાસરે તો જવું જ પડશે. ”

પ્રતાપાદિત્ય—“એ તોં જાણ્યું, પણ આટલા બધા દિવસ પછી આજે એ વાત એકાએક કેમ યાદ આવી ?”

રાણીએ ડરીને કહ્યું:—“આપના મનમાં તો એવો જ સંદેહ ઉત્પન્ન થતો રહે છે કે, કાંઈક થયું છે. એ હું નથા કહેતી અને કાંઈ થાય.....”

પ્રતાપાદિત્યે ગુસ્સે થઈ ને કહ્યું:—“ખીજું થવાનું શું છે ?”

“માનો કે કદાચ જમાઈ વિભાનો એકદમ ત્યાગ કરે તો ?”

રાણી કાંઈક ગરગરા અવાજે બોલી.

આ સાંભળી પ્રતાપાદિત્ય અત્યંત ગુસ્સે થઈ ગયો, તેની આંખો-માંથી જાણે કે અગ્નિની ચીજીગારીયો નીકળવા મંડી.

મહારાજની આવી ભયાનક મૂર્તિ જોઈ રાણીએ ઝટ આંસુ લહોઈ નાંખ્યાં અને કહ્યું:—“મેં કહ્યું તેથી કાંઈ જમાઈએ એવું થોડું જ લખ્યું છે કે તમારી વિભાનો ત્યાગ કરી દીધો છે માટે તેને હવે ચંન્દ્રદ્વીપ ન મોકલવી.” એ વાત તો છે નહિ, ત્યારે ખરી વાત એ છે કે કદાચ કાંઈ એક દીવસે તે તેવું લખે તો. ”

પ્રતાપાદિત્યે કહ્યું:—“તો તે વખતે તેનો યોગ્ય ઉપાય કરીશ. હાલ તેને માટે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી.”

રાણીએ રડીને કહ્યું:—“મહારાજ, હું આપને પગે પડું છું. મારી એક વાત સાંભળો. એકવાર વિચાર કરો કે તે વખતે વિભાની શી દશા થશે. માઈ હૃદય પથ્થરનું છે. તેથી આજ સુધીમાં તે કડકા થઈ જઈને શટ્યું નથી. નહિ તો જ્યાં સુધી દુઃખ દેવાય ત્યાં સુધી તો આપે દીધું છે. ઉદયને—મારા પુત્રને—રાજકુમારને—સાધારણ અપરાધીની માફક આપે કેદ કરી લીધો છે—તે મારો પુત્ર કહી કોઈનો અપરાધ કરતો નથી. કોઈને કાંઈ અડચણ નથી કરતો. અપરાધ શું છે તે તો તે સમજતો નથી. રાજકારભાર શીખવાડવા છતાં પણ તે શીખતો નથી. પ્રજાપાલન કરવાનું તે જાણતો નથી એ સર્વ વાતોનું તેને જ્ઞાન નથી એથી ભગવાને તેને એટલી સજા આપી છે, તેનો શો દોષ ? એમ કહી રાણી જોરથી રડવા લાગી.

પ્રતાપાદિત્યે જરા બેદરકારીથી કહ્યું:—“એ સર્વ વાતો તો હું ધણીવાર સાંભળી ચૂક્યો છું જે વાત કહેતી હતી તે કહેને.”

રાણીએ ખંને હાથે પોતાનું માથું કુટીને કહ્યું:—“માઈ કપાળ કુટી ગયું ! બીજું શું કહું ! કહેવા છતાં આપ સાંભળતા નથી ! મહારાજ, એકવાર વિભાના મોં સામે જુવો, તે કોઈને કાંઈ કહેતી નથી—તે માત્ર દિવસે દિવસે સૂકાતી જાય છે. પડછાયા જેની કાળી પડી ગઈ છે, પરંતુ તે કોઈને કાંઈ કહેતી નથી તેનો ઉપાય કરો.”

પ્રતાપાદિત્યને આ સાંભળી અત્યંત ગુસ્સે થયેલો બેઠા રાણી જાનીમાની ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૨૭ મું.

મંગળા અને સીતારામને થયેલી ખટપટ.

આ વખતે એક નવો બનાવ બન્યો. જ્યારે સીતારામને જોયું કે ઉદ્યાદિત્યને કેદ કરવામાં આવ્યો છે ત્યારે તે ગુસ્સાથી બળી ઉડ્યો. પ્રથમ તે રૂક્મિણીને ત્યાં આવ્યો, ત્યાં તેને મોંમાં જમ આવે તેમ ગાળો ભાંડવા લાગ્યો, તે ત્યાં સુધી કે તે દોડી દોડીને તેને મારવા ગયો અને ખૂંસો પાડી બોલ્યો કે—“ રાક્ષીસી, હત્યારણુ, તારૂં ઘર બાળી દહશ. તારા ઘરનું નામ નિશાન નહિ રહેવા દઉં, અને યુવરાજને કેદખાનામાંથી છોડાવીશ, ત્યારે મારૂં નામ સીતારામ જાણુને. હો હું હમણુંજ રાયગઢ જઉં છું પ્રથમ રાયગઢ જઈ આવું પછી તારા કાળા મોંને પથ્થર સાથે રગડીશ, તારા માથે ચૂનો ને મેશ ચોપડી આપ્યા શહેરમાં ફેરવીશ, પછી અહીંથી તને બહાર કઢાડી પછીજ પાણી પીશ. ”

રૂક્મિણી કાંઈકવાર સુધી સ્થિર દષ્ટિથી સીતારામના મોં સામે જોઈ સર્વ વાતો સાંભળવા લાગી. પછી તેણે દાંત પીસ્યા, હોઠ સાથે હોઠ દબાવ્યા, ખૂંસ જોરથી બંને હાથની મૂઠીઓ વાળી. તેની બંને ભમરો ઉપર જાણે મેઘ છવાઈ ગયો. તેનાં વિશાળ નયનોની કાળી પુતલિયોમાં વિજળી ચમકવા લાગી. થોડી વાર પછી તેનું આખું શરીર કંપવા લાગ્યું.

એ પછી ધીમે ધીમે તેના બંને હોઠ કંપવા લાગ્યા, બંને ભવાં ઉપર ચઢી ગયાં. માથાના વાળ વિખરાઈ ગયા, તે બંને હાથ ચરચર કંપવા લાગ્યા. જાણે કે એક પિશાચિનીની ભયાનક મૂર્તિ,

જાણે એક સર્વાંગે પુષ્ટ, કંપતી હિસા, સીતારામના માથા ઉપર પડવા દુઝે છે. સીતારામ તરત ધરથી બહાર નીકળી ગયો. તે પછી ધીમે ધીમે રૂક્મિણીની મુઠ્ઠી ઢીલી પડી ગઈ. અને હોઠ જુદા પડ્યા. દાંત ઉપરથી દાંત ખસી ગયા અને કાંઈક જ્ઞાન આવ્યું ત્યારે તે સાવચેત થઈને બેઠી અને બોલી:—“હાં, સીતારામ, યુવરાજ તારો ખરી-દોલોં છે કે? યુવરાજના ઉપર જે વિપત્તિ આવી પડી છે તેની ચેટ તારા જીવમાં લાગી છે કેમ? તું મુખી એમ નથી જાણતો કે એ યુવરાજ હવે મારોજ છે. હું ધારું તો તેને નાચ નચાવું, મારા યુવરાજને તું કેદમાંથી છોડાવા ઇચ્છે છે? તેને છોડાવ જાઉં તો ખરી?” એમ કહી તે પોતે પોતાની મેળે બકબકવા લાગી.

સીતારામ તે દિવસે રાયગઢ ચાલ્યો ગયો. દિવસના પાછલા પહોરે વસંતરાય પોતાના કેટલા છજ્જમાં બેઠા છે. બે ચાર હજુરીયા પાસે બેઠા હતા, સામે એક મોટું મેદાન જણાય છે. મેદાનની પશ્ચિમે એક નહેર છે. નહેરને બીજે કિનારે આંખાનો બાગ છે. તે બાગને આંધે સૂર્ય ઢંકાઈ ગયો છે. વસંતરાયના હાથમાં તેનો પુરાણો સંગી સીતાર આવે નથી. વૃદ્ધ વસંતરાય અસ્ત થતા સૂર્ય તરફ જાંઘને પોતાના મનમાં કાંઈક ગણગણાટ કરીને ગાઈ રહ્યા છે.

વસંતરાય શો વિચાર કરતાં કરતાં ગાયા કરે છે એ કાણુ કહી શકે તેમ હતું. તે મનમાં ને મનમાં વિચાર કરતા હતા કે હું ગીત ગાઈ રહ્યો છું. પરંતુ જેને હું ગાયન સંભળાવું છું તે અહાં નથી. એની મેળે જ મોંમાંથી નીકળ્યાં કરે છે, પરંતુ ગાવામાં હવે તેમને સુખ જણાતું નથી. હજુ પણ તે સુખ ભૂતતા નથી, પણ જ્યારે તે સુખ યાદ આવે છે ત્યારે જેને છાતી સાથે લગાવવાની ઉત્કંઠા આવે છે, તે નથી. જે દિવસે સવારમાં સોહામણા વખતે રાયગઢનાં

આ તાડનાં વૃક્ષોની ઉપર વરસાદ ચઢી આવતાં હર્ષને લીધે હૃદય નાચી ઉઠતું હતું, તે દિવસે જેને જોવા માટે હું યશોહરની યાત્રા કરતો હતો, તેને હવે હું આ જીંદગીમાં જોવા નહિ પામું. હાલ પણ આવેગમાં આવીને કદી કદી મન આનંદથી એવી જ રોતે નાચી ઉઠે છે, પરંતું હાય ! જણાય છે કે એ સર્વનો વિચાર કરતાં આજે દિવસના અંતે આથમતા સૂર્યની તરફ જોઈને વૃદ્ધ વસંતરાયના મોંમાં એની મેળે જ આ ગાયન આવી ગયું છે.

આ વખતે ખાં સાહેબે આવીને એક લાંબી સલામ કરી. ખાં સાહેબને જાંઘ વસંતરાય પ્રસન્ન થઈ જોડ્યા:—“ ખાંસાહેબ, આવો, આવો ! ”

ખુદ તેની પાસે જઈને ઘણી જ વ્યગ્રતાથી પૂછ્યું કે—“ ખાંસાહેબ, તમારું મોં આમ ઉદાસ કેમ જણાય છે ! તખીયત તો સારી છે ને ? ”

ખાંસાહેબ—“ મહારાજ, તખીયતની વાત ન પૂછો, આપને ઉદાસ જોઈ હાલ મારા મનને સુખ થતું નથી. કહેવત છે કે—રાત કહે છે કે હું કાંઈ નથી, જે ચંદ્રમાને માથા પર ચઢાવવાથી હું સર્વ કાંઈ છું તેની સાથે મળીને હું હસું છું, અને તેના મ્હાન થતાં હું મ્હાન થઈ છું ! ” મહારાજ મારે પણ હાલ આપના સિવાય બીજું કંઈ છે ? આપને પ્રસન્ન રહેતા જોઈ મારી પ્રસન્નતા શી રીતે રહે ? આપની ઉદાસીનતામાં પછી અમારે સુખ ક્યાંથી હોય ?

વસંતરાયે વ્યગ્ર થઈને કહ્યું:—“ ખાં સાહેબ, આ શું ? હું તો સારો છું. મને તો કાંઈ કલેશ નથી. હું તો આપને જોઈને પ્રસન્ન રહું છું. હું મારા આનંદમાં મગ્ન રહું છું:—ખાંસાહેબ, તમે મને અપ્રસન્ન ક્યાં જોયો ? ”

ખાંસાહેબ—“ મહારાજ, હાલ આપ પહેલાંની માફક ગાતા અળવતા નથી.”

વસંતરાય જરા થોભીને બોલ્યા—“મારું ગાવું સાંભળશો ?

ખાંસાહેબે કહ્યું:—“ હવે આપનું આ સિતાર વગાડવાનું ક્યાં ગયું ? આપનો સતાર ક્યાં ગયો ? ”

વસંતરાયે હસીને કહ્યું:—“ હવે સતાર નથી. એમ નહિ, સતાર તો છે, પણ તેના બધા તાર ટૂટી ગયા છે, તેથી તેને મૂટી છાંડ્યો છે. ” આમ કહીને તેમણે આંખાના બગિચાની તરફ નજર કરી માથું ખંજોળવા માંડ્યું.

થોડીવારે વસંતરાય બોલ્યા, “ ખાંસાહેબ, તમે કાંઈ ગાવ, એકાદ ગાયન ગાવ. જરૂર ગાવ. ”

બેંગલતામાં વસન્તરાય મસ્ત થઈ ગયા. બેઠા રહી શક્યા નહિ. ઉઠીને ઉભા થયા. ખાંસાહેબની સાથે સાથે તે પણ ગાવા લાગ્યા અને તાલ આપત્ર માંડ્યા. ગાતાં ગાતાં સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો, અંધારું થઈ ગયું. ગોવાળીયા રાગડા તાણુતા પોતાને ઘેર આવવા લાગ્યા. આ વખતે સીતારામે આવીને “ મહારાજની જય થાવ. ” એમ કહીને વસન્તરાયને પ્રણામ કર્યા.

વસન્તરાયે એકદમ ચકિત થઈને તુરત ગાવું બંધ કર્યું. અને તરત તેની પાસે જઈને કહ્યું કે:—“ કેમ, સીતારામ, સર્વ ખુશીમાં છોને ? ઉદ્યાદિત્યની શી ખબર છે ? વિદ્યા ક્યાં છે ? સર્વ કુશળ તો છે ને ? ”

ખાંસાહેબ ઘેર ગયા પછી સીતારામે કહ્યું કે:—“ મહારાજ, હું એકેએક સર્વ વાત કહું છું. ” એક પછી એક સર્વ વાત કહીને તેણે યુવરાજને કેદ કરવાની વાત પણ કરી. સીતારામને એવી ટેવ

છે કે પહેલેથી ઠેઠ સુધી સર્વ હકીકત સાચે સાચી કહેતી નહિ. શાથી ઉદ્યાદિત્યને કેદ કર્યો છે તેનું કારણ તેણે ખરેખર જણાવ્યું નહિ.

આ સાંભળી વસંતરાયના માથા ઉપર જાણે દુઃખનું વાદળ ટૂટી પડ્યું હોય, તેમ તેણે સીતારામનો હાથ ખૂબ જોરથી પકડ્યો, તેનાં ભવાં ચઢી ગયાં, આંખો ફાટી ગઈ. હોઠ પહોળા થઈ ગયા. પછી તેમણે સ્થિર નજરે સીતારામના મોં સામે જોઈને કહ્યું:—
“ એમ ? ”

સીતારામે કહ્યું—“ હા, મહારાજ ! ” કાંઈકવાર સુધી શાંત રહી વસંતરાયે કહ્યું કે:—“ સીતારામ ! ”

સીતારામ—“ મહારાજ. ”

વસંતરાય—“ ઉદ્યાદિત્યને કેદ કરી ને ક્યાં રાખ્યો છે ? ”

સીતારામ—“ જી, તે હાલ કેદખાનામાં છે. ”

વસંતરાય પોતાના માથા ઉપર હાથ ફેરવવા લાગ્યા. ઉદ્યાદિત્ય કેદખાનામાં છે એ વાત તેના મનમાં સારી રીતે ઠસતી નથી. કાંઈક કલ્પના કરતાં પણ સમજાતું નથી. કાંઈકવાર પછી તેમણે સીતારામનો હાથ પકડીને કહ્યું:—“ સીતારામ ! ”

સીતારામ—“ હાં મહારાજ ! ”

વસંતરાય—“ કેદ કર્યા પછી ઉદ્યાદિત્ય શું કરે છે ? ”

સીતારામ—“ પીજું શું કરે ! તે કેદખાનામાંજ છે. ”

વસંતરાય—“ શું તને સર્વેએ બંધ કરી રાખ્યો છે ? ”

સીતારામ—“ જી હા. ”

વસંતરાય—“ શું તેને જરા પણ બહાર આવવા નથી દેતા ? ”

સીતારામ—“ જી નહિ. ”

વસંતરાય—“ તે એકલોજ કેદખાનામાં બેસી રહે છે ? ”

વસંતરાય આ સર્વ હકીકત કાંઇ વ્યક્તિ વિશેષને પૂછતા નહોતા, પણ પોતે જ પોતાના મેળે આશ્ચર્ય પામી પૂછતા હતા. સીતારામ એ ન સમજતાં, ફરી તેણે કહ્યું:—“હા મહારાજ.”

વસંતરાયે કહ્યું:—“ભાઈ, તું મારી પાસે આવીને બેસ, તને કાંઈએ ઓળખ્યો નહીં હોય.”

પ્રકરણ ૨૮ મું.

વસંતરાયની ઉદ્યાદિત્યન છોડાવવાની ખડપટ.

વસંતરાય ખીજે દિવસે યશોહર જવા માટે રવાના થઈ ગયા, કાંઈના રોક્યા રોક્યા નહિ. યશોહરમાં જઈ સીધા અંતઃપુરમાં ગયા. વિભા એકાએક દાદાજીને જોઈ આશ્ચર્ય પામી, તેની હાલત કાંઈક અજબ જ થઈ ગઈ છે. કેટલીકવાર તો વિચાર કરતી જ રહી ગઈ, તેનું શું કરવું તે તેના સમજવામાં ન આવ્યું. તે હેમક ખાઈ ગઈ. માત્ર તેની આંખોમાં આશ્ચર્ય અને હોઠોમાં પ્રસન્નતાનાં ચિન્હ જણાતાં હતાં, તેના મોંમાંથી એક પણ અક્ષર નીકળતો નથી, શરીર જરાપણ હાલતું નથી, તે આમજ થોડીવાર સુધી ઉભી થઈ રહી: તે પછી તેણે તેમના પગે પડીને પ્રણામ કર્યાં, અને તેનના પગની ધુળ માથે ચઢાવી. વિભા જ્યારે ઉડીને ઉભી થઈ ત્યારે વસંતરાયે તેની સામે સ્થિર દાંષ્ટ રાખીને તેના સામું જોઈ પૂછ્યું કે:—“વિભા!” તે ખીજું કાંઈ ન બોલી શક્યા, માત્ર ‘૧૧લા’ એટલું જ કહીને રહી ગયા. તેમને લાગ્યું કે કદાચ સીતારામે કહેલું સાચું પણ હોય, બધી હકીકત સ્પષ્ટ રીતે પૂછતાં તેમને શંકા થાય છે, વિભા પણ

કંઈ તેના થોડા ઉત્તર ન પણ આપે. વિભા તેના પ્રશ્નનો તરત જવાબ આપે તેવી તે ઇચ્છા રાખતા નથી, તે બહોતા બહોતા માત્ર 'વિભા' એટલું જ બોલીને ચૂપ થઈ ગયા. તે પછી તેમણે વિભાની સામે જોયું. વિભા તેમના મનનો ભાવ સમજી ગઈ. પણ કાંઈ બોલી નહિ. તેને પ્રથમનો આનંદ જતો રહ્યો છે, દાદાજી આવતા ત્યારે પ્રથમ જેવો આનંદોત્સવ થતો તે વિભાને હાલ યાદ આવ્યો. હાય ! તે સર્વ ઉત્સવના દિવસો આલ્યા ગયા. દાદાજીના આવતાં જ અંતઃ-પુરમાં આનંદની ધુમ મચી રહેતી. સુરમા પ્રસન્ન મનથી ભાતભાતનાં કુતુહલ કર્યાં કરતી હતી. વિભા હસીને ચૂપ થઈ હતી પણ પ્રકટપણે હાસ્યવિનોદ કરવાનું જાણતી નહોતી. ઉદ્યાદિત્ય ધણી જ ખુશીયા દાદાજીનું ગાયન સાંભળતા હતા. આજે દાદાજી આવ્યા છે પણ કોઈ તેમની પાસે આવતું નથી. આ અંધકારમય સંસારમાં માત્ર એક વિભા સુખસમાજમાંથી બચેલી, એક અલ્પતમ અંશ વિભા દાદાજીની પાસે ચિત્રવત્ ઉભી છે. દાદાજીના જતાં જો ઘરમાં વિનોદનાં વાજાં વાગતાં હતાં, તે ઘર આજે શૂન્ય કેમ ? તે આજે આવું ભયાનક કેમ ? જાણે આ અંધારું ઘર દાદાજીને જોઈ રહી રહ્યું છે. વસંતરાય તે ઘરની સામે જઈ કાંણ કે જાણે કેમ ઉભા રહ્યા છે. તેમણે બારણા આગળ ઉભા રહી ઘરની અંદર ચારે તરફ જોયું. તેમણે ઘરમાં કોઈને ન જોતાં કરુણ સ્વરે પૂછ્યું:—“વિભા ! શું ઘરમાં કોઈ નથી ?”

વિભા બોલવા જતી હતી તેવામાં જાણે તે સૂનું ઘર હાહાકાર કરીને બોલી ઉઠ્યું કે—જે હવે તે હવે તેમાં કોઈ નથી.”

વસંતરાય થોડીવાર સુધી જાનામાના ઉભા થઈ રહ્યા. આખરે વિભાનો હાથ પકડીને ધીમેથી તે ગાવા મંડ્યા.

વસંતરાયે પ્રતાપાદિત્યની પાસે જઈને વિનયપૂર્વક કહ્યું કે:—
 “પ્રતાપ, ઉદ્યને આટલું બધું દુઃખ કેમ દે છે? તેણે તારું શું
 બગાડ્યું છે? જો તેના ઉપર તારો પ્રેમ ન હોય, અને તે ડગલે
 ને પગલે તારો અપરાધ કરતો હોય, તો તેને આ-બુઢાને સોંપી દે
 કે હું તેને મારે ત્યાં લઈ જઉં. હું તેને એવી જગ્યાએ રાખીશ
 કે ફરી તું તેને કદી ન જોઈ. તે હંમેશાં મારી પાસે જ રહેશે.”

પ્રતાપાદિત્ય ઘણીવાર સુધી ધીરજ રાખીને છાનોમાનો વસંત-
 રાયની વાત સાંભળી રહ્યો. પછી બોલ્યો:—“એ વિષયમાં આપ
 મારા કરતાં ઘણું જ થોડું જાણો છો. તેના ઉપર આપ હુકમત
 ચલાવવા આગ્રહ છો, આપની આવી ગાંડી ગાંડી વાતો હું માની
 શકતો નથી.”

તે પછી વસંતરાય ધીરે રહીને પ્રતાપાદિત્યની પાસે આવીને
 બેઠા, ને તેનો હાથ પકડીને બોલ્યા—“પ્રતાપ, શું તું હવે પહેલાંની
 બધી હકીકત બૂલી ગયો? તને મેં નાનપણમાં જો બોળામાં રમાડ્યો,
 તને મેં પાળી પોષીને મોટો કર્યો, શું તે સર્વ હકીકત હવે તને
 યાદ નથી આવતી? મારો સ્વર્ગવાસી ભાઈ જ્યારે તને મારા હાથમાં
 સોંપી ગયો, તે દિવસથી આજ સુધીમાં શું મેં તને કંઈ કષ્ટ આપ્યું
 છે. જ્યારે તું ખીલકુલ નિરાધારપણે મારી પાસે હતો, ત્યારે એક
 પણ દિવસે તું તને પિતા વગરનો સમજ્યો છું? પ્રતાપ,
 કહેતો ખરો કે, મેં તારી શી કસુર કરી છે કે જેથી વૃદ્ધાવસ્થામાં
 તું મને આટલું બધું દુઃખ આપે છે? હું એમ નથી કહેતો કે મેં
 તને પાળી પોષી ઉછેર્યો છે તેથી તું મારા રૂણી છું—તને ઉછેરી મોટો
 કરીને મેં મારો ભાઈના રનેહતું રૂણ વાળ્યું છે—અને જેથી, હું
 મારો ભાગ કાયમ કરીને કંઈ ભાગ લેવાની ઈચ્છા નથી રાખતો,

અને કદી કાંઈ લીધું પણ નથી. હું તારી પાસે માત્ર બીજા માણું છું શું તે પણ તું મને નહિ આપે ?

વસંતરાયની આંખમાંથી આંસુ જવા મંડ્યાં પ્રતાપાદિત્ય પથ્થરની માફક એસી રહ્યો.

વસંતરાયે ફરી કહ્યું:—“ શું તું મારી વાતનો કંઈ વિચાર નહિ કરે ? શું મારી બિલાની લાજ નહિ રાખું ? પ્રતાપ. શું તું મારી વાતનો કાંઈપણ જવાબ નહિ આપે ? તેણે દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખીને કહ્યું—ઠીક, મારી એક બીજી પણ પ્રાર્થના છે. “ હું ઉદયને એકવાર મળવાની ઇચ્છા રાખું છું. મને એ કેદખાનામાં જતાં કાંઈ રોકે નહિ એવી આજ્ઞા આપો. ” પ્રતાપાદિત્યે એ આજ્ઞા પણ ન આપી ઉલ્ટો તે તો ઉદ્યાન્તિયની ઉપર આટલો બધો સ્નેહ પ્રકટ કરવાથી મનમાં ને મનમાં ચીડાઈ ગયો. લોકો તેને અપરાધી સમજે છે એ વાત જોઈલી તેના મનમાં યાદ આવે છે તેટલોજ તે વધુ ગુસ્સાનો ભાવ ધારણ કરે છે. ”

વસંતરાય ઘણો જ ઉદાસ થઈ પાછો ફરીને હવેલીમાં ગયો. તેનું તેનું મુખ જોઈ વિભાને ઘણું જ દુઃખ થયું. વિભાએ વસંતરાયનો હાથ પકડીને કહ્યું:—“ દાદાજી, મારે ઘેર ચાલો ” વસંતરાયે જાનામાના વિભાની સાથે વિભાના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો વિભાએ તેમને ઘણા જ માનથી હાથીદાંતની ખૂરશી ઉપર બેસાડ્યા, અને તેમની પાસે પાન, ધણાયથી અને અત્તર વિગેરે મૂક્યું અને પોતે ત્યાંથી જરા દૂર નીચે બેઠી. વસંતરાયે કહ્યું, હવે તારા હાથનું પાન ખાવાને માટે મોં ક્યાં રહ્યું છે ! જે વખતે પાન ખાવા લાયક માટે મોં હતું ત્યારે તું પાન આપવા લાયક નહોતી.

આ પડી ગયેલા દાંત વાળા મોંમાં હવે પાનની શોભા શી ? તેને મોંમાં મૂકીને કેમ ખગાડું.

વસંતરાયે જોયું તો:—વિભાનું મોં મ્હાન થઇ ગયું છે. તેની આંખોમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં છે. વસંતરાયે તુરત કહ્યું:—કેમ વિભા, થોડીવાર માટે તું તારા દાંત મને ઉછીના આપીશ. તે દાંતથી પાન ચાવીને હું તને પાછા આપીશ એમ કહીને તેણે જે મોટાં પાન મોંમાં નાંખ્યાં.

વિભા હસી પડી અને બોલી તમારા વાળ પણ બિલકુલ પાકી ગયા છે. દાદાજી, થોડા દિવસ મુઠ્ઠી શું, પણ હંમેશને માટે તમે મારા દાંત અને માથાના વાળ લઇ લ્યો.

વસંતરાયને તેની સ્થિતિને માટે ખેદ થયો એટલામાં એક દાસીએ આવીને વસંતરાયને કહ્યું:—“ રાણી, આપને એકવાર પ્રણામ કરવા માગે છે.”

વસંતરાય રાણીના મહેલમાં ગયા અને વિભા ઉદ્યાદિત્યની પાસે કેદખાનામાં ગઈ.

રાણીએ વસંતરાયને પ્રણામ કર્યાં. વસંતરાયે આશીર્વાદ આપ્યો:—“ ચિરંજીવિની હો.”

રાણીએ કહ્યું—“ કાકાજી, હવે એવો આશીર્વાદ ન દેશો. હવે તો મારું મૃત્યુ થવામાં જ કુશળ છે.”

વસંતરાયે વ્યગ્ર થઇને કહ્યું—“ રામ, રામ ! એવી વાત પણ કાંઈથી બોલી શકાય ? ”

રાણી—“ કાકાજી, હવે બીજું શું કરું. મારા ઘર ઉપર બહુ સ્ત્રીચરની નજર પડી હશે.

વસંતરાય પણ જ એવેન થઇ ગયા.

રાણી—“વિલાનું મોં જોઈ મને હવે ખાવું પીવું કાંઈ ગમતું નથી. પૂછવા છતાં તે કાંઈ બોલતી નથી; માત્ર દિવસે દિવસે તેનું શરીર સૂકાતું જાય છે. તેનો હું શો ઉપાય કરું, એ કાંઈ મારા સમજવામાં આવતું નથી.”

વસંતરાય ધણાજ વ્યાકુળ થઈ ગયા. “આ જીવો, એક સત્યાનાશક પત્ર આવ્યો છે.” એમ કહીને રાણીએ કાગળ વસંતરાયના હાથમાં આપ્યો.

વસંતરાય કાગળ વાંચવા લાગ્યા. આમ રાણી રડી રડીને કહેવા લાગી:—“મારા ભાગ્યમાં શું સુખ છે? મારો પુત્ર ઉદય કાંઈ જાણતો નથી. જાણે કે તે રાજકુમારજ ન હોય, પણ મેં તો તેને ગર્ભમાં ધારણ કર્યો હતો, જેથી મારો તે પુત્ર છે. હું નથી સમજતી કે મારો પુત્ર ત્યાં કેવી રીતે રહે છે? તે મને તેનું મોં એકવાર પણ જોવા દેતા નથી.”

રાણી આજકાલ ગમે તે વાત કહે છે તેમાં ઉદયાદિત્યની વાત પણ કહેવાઈ જાય છે. તેનું દુઃખ તેને રાત દિવસ સાલ્યા કરે છે.”

કાગળ વાંચીને વસંતરાય એકદમ અવાક થઈ ગયા. તે દમ ઘુટીને માથે હાથ ફેરવવા લાગ્યા. કાંઈક વાર પછી વસંતરાયે રાણીને પૂછ્યું કે:—“આ કાગળ બીજા કોઈએ તો જોયો નથી ને?”

રાણી—“મહારાજ, એ કાગળની વાત સાંભળીને શું કોઈને સુખ થાય તેમ છે? વિલા એ જાણે તો પછી શું જીવવાનું પસંદ કરે?”

વસંતરાયે કહ્યું—“ઘણું સારું કામ કર્યું, વહુજી, આ કાગળ કોઈ બીજાને ન બતાવવો. તમે વિલાને જલ્દી સાસરે મોકલી દો. માન અપમાનનો વિચાર ન કરો.”

રાણી—“ મેં પણ એવોજ વિચાર કર્યો છે. હું માનમહત્વને શું કરું. મારી વિભા જ્યો સુખમાં રહે તે જ મારે માટે સર્વ કાંઈ માન મર્યાદા છે. કેવળ જ્ય એ વાતનો છે કે પાછળથી તે લોકો વખતે વિભાને દુઃખ ન દે.”

વસંતરાય—“ હે, તે લોકો શું વિભાને દુઃખ દેશે, વિભા શું દુઃખને પાત્ર છે. વિભા જ્યાં જશે ત્યાં તેને માન મળશે. એવી લક્ષ્મી—એવા જ્ય મૂર્તિ—ખીજે કાંઈ જંગમમાં આવતી નથી. રામચંદ્ર-રાયે તમારા ઉપર રોષ કરીને જ આ કાગળ લખ્યો છે. વિભાને મોકલવાથી જ તે કોઈ ઠંડો પડી જશે.” વસંતરાયે પોતાના સરલ હૃદયમાં આવો વિચાર કર્યો. રાણીને પણ તેજ રૂચ્યો.

વસંતરાય—“ રાજભૂવનમાં એક એવી વાતનો પ્રચાર કરો કે વિભાને ચંદ્રદ્વીપ મોકલવાને માટે રામચંદ્રરાયે અનુરોધ પૂર્વક એક કાગળ લખ્યો છે. એથી હવે વિભા ત્યાં જવામાં કોઈ પણ રીતની અડચણ નહિ નાંખે.”

પ્રકરણ ૨૯ મું.

ઉદ્યાદિત્યનું કેદમાંથી નાસી છુટવું.

સંખ્યા કાળનો સમય છે. વસંતરાય એકલા રાજભૂવનની બહાર બેઠો છે એવા વખતે સીતારામે આવ્યાને તેમને પ્રણામ કર્યા.

વસંતરાયે પૂછ્યું—“ કેમ સીતારામ શું ચાલે છે ?”

સીતારામ—“ એ પછી કહીશ, હમણાં તો આપ મારી સાથે ચાલો.”

વસંતરાયે કહ્યું—“ કેમ, સીતારામ, ક્યાં ?”

સીતારામિ કાંઈક જાને માને તેના કાનમાં કહ્યું.

વસંતરાયે આશ્ચર્યથી કહ્યું:—“ શું સાચું કહે છે ? ”

સીતારામ—“ જી હા. ”

વસંતરાય—“ એકવાર વિલાને મળી આવું. ”

સીતારામ—“ જી, નહિ સમય નથી. ”

સીતારામ—“ મારી સાથે આવો, હું તમને લઈ જઈં છું, ”

વસંતરાય ઉઠીને ઉભા થયા અને બોલ્યા “ એકવાર વિલાને મળીને આવું છું. ”

સીતારામ—“ ના, મહારાજ ! વાર થશે તો સર્વ હાથ આવેલી વાત બગડી જશે. ”

વસંતરાય—“ તો ચાલ, વિલાને મળવાનું પ્રયોજન નથી ” અને સાથે ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

પછી થોડેક દૂર જઈ વસંતરાયે કહ્યું:—“ જરા વાર થશે તો શું કામ નહિ થાય ? ”

સીતારામ—“ ના મહારાજ, વાર થશે તો આપણે દુઃખમાં આવી પડીશું. ”

‘ જય મા દુર્ગા ’ કહીને વસંતરાય રાજભૂતનમાંથી બહાર નીકળ્યા.

વસંતરાયના આવવાની ખબર ઉદ્યાદિત્યને પડી નથી. વિલાએ પણ તેમના આવવાની વાત કરી નહોતી. કારણ કે જ્યારે આ બેને ભેગા થવાનો જ્યાં સંભવજ નહોતો, ત્યાં તેને આ વાત કહેવાથી તેના મનમાં દુઃખજ થાય તેમ હતું. સાંજ પડતાં વિલા ઉદ્યાદિત્યની આગા લઈને કેદખાનામાંથી ઘેર ગઈ. ઉદ્યાદિત્ય દીવાના પ્રકાશથી એક સંસ્કૃત પુસ્તક વાંચતો હતો. બારીમાંથી ધરમાં પવન આવી

રહ્યો છે. પવન લાગતાં દીવાની જ્યોત કંપી રહી છે, તેથી અક્ષર સાફ જણાતાં નથી, નાનાં નાનાં જીવડાં દીવાના ઉપર પડ્યા લાગ્યાં છે. ઘણી વાર તો તેથી દીવો હોલાવા જેવો થઈ જાય છે. એકવાર ખૂબ જોરથી પવન આવ્યો. દીવો હોલાઈ ગયો. ઉદ્યાદિત્ય પુસ્તક અંધ કરીને પોતાના પલંગ ઉપર જઈને બેઠો. એકેએક કેટલીય ચિંતાઓ તેની પાસે આવવા મંડી. વિભા સાંભળી આવી. વિભા આજે કાંઈક માંડી આવી હતી અને વળી રોજ કરતાં વહેલી ચાલી ગઈ. આજે તેને કંઈક વધુ ઉદાસ જોઈ હતી. તેના તર્કવિતર્ક મનમાં થવા લાગ્યા, જાણે આ સંસારમાં તેનું બીજું કોઈ નવા. આખો દિવસ વિભાના સિવાય બીજા કોઈને જાંવા પામતો નથી. વિભા એકજ માત્ર તેના દૃષ્ટિ માર્ગના વિશ્રામ સ્થાનરૂપ બની રહી છે. વિભાની સરળતા, વિભાની મીઠી મીઠી વાતો તેના હૃદયમાં એક એકે સર્વ યાદ આવવા લાગી. તરસ્યા માણસને એક ચાંગળ પાણી પણ સંતોષ આપી શકે છે તેવીજ રીતે વિભાના સ્નેહના અત્યંત સાધારણ ભાવ તેને મારે વિશેષ સંતોષનું કારણ થઈ રહ્યો હતો, અને તેથી આજે તો આ નાની સરખી માણસ વગરની કોટડીની અંદર એકલા ખાટલા ઉપર સતો સતો સ્નેહની ભૂતિ વિભાના ઉદાસી મોંના વિચાર કર્યા કરતો હતો. આ અંધકારમાં વિચાર કરતાં કરતાં તેના મનમાં એમ થયું કે: “શું વિભા ધીમે ધીમે મારાથી વિરક્ત તો નહિ થઈ ગઈ હોય? આ આનંદશૂન્ય કેદખાનાની અંદર એક અભાગી મહિન ભૂતિની સેવા કરવી એ શું તેને હવે પસંદ નહિ પડ્યું હોય? તે શું હવે મને પોતાના સુખના કંટકરૂપ તો નહિ સમજી ગઈ હોય? આજે માંડી આવી છે, વળી કાલે એથી પણ માંડી આવશે, પછી તો મારે આખો દિવસ બેસીને વિભાના આવવાની વાટ જોવી પડશે. વિભા

ક્યારે આવશે, એ ચિંતા કરતાં કરતાં સવારનો બપોર થશે. સાંજ પડશે, રાત પડશે, પણ વિભા નહિ આવે ! તે પછી વિભા બધે ભાગે અહીં આવશે પણ નહીં.” ઉદ્યાદિત્યના મનમાં જેટલા આ સર્વ વાતોના વિચાર આવવા લાગ્યા તેટલોજ તે અધીરો થવા મંડ્યો. તે પોતાની કલ્પનાના રાજ્યમાં ચારે તરફ ભયાનક દેખાવ જોવા લાગ્યો. હા ! એક દિવસ એવો આવશે કે વિભા સ્નહશૂન્ય આંખોથી તેને પોતાના સુખના કાંટા જેવી દેખાશે. આવી કલ્પનાના આભાસ માત્રથી તેનું હૃદય એકદમ વ્યાકુળ થઈ ગયું. ફરી વિચાર કરે છે કે : શું હું સ્વાર્થ પરાયણ નથી ? શું હું મારા સુખને માટે વિભાના સુખમાં વિધ્ન તો નથી નાંખી રહ્યો ? વિભાના ઉપર હેતુ ગણાનેજ હું તેની સાથે ભયાનક શત્રુતા કરી રહ્યો છું. એવું બાબતું કાઈ કરી શકે તેમ નથી.” ઉદ્યાદિત્ય વારંવાર પોતાના મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરવા લાગ્યો કે હવે તે પોતાનો વિભાના ઉપર આધાર નહિ રાખે પરંતુ જ્યારે તે વિચાર કરે છે કે વિભાનો જ્યારે તેણે પોતાના હૃદયમાંથી ત્યાગ કર્યો છે, ત્યારે તેના મનમાં ધૈર્ય રહેતું નથી. ત્યારે તે અધીર થઈને અપાર શોક સમુદ્રમાં મગ્ન થઈ જાય છે અને કોઈ દૂખતા માણસની માફક વિભાની કાલ્પનિક મૂર્તિથી તે ઘણી વ્યાકુળતાથી ઘણાજ જોરથી લપેટાઈ જાય છે.”

આ વખતે બહાર એકાએક “લાલ્લ થઈ, લાલ્લ થઈ” આમ કહેતા લોકો ખૂંસો પાડવા મંડ્યા. બારે કોલાહલ થઈ રહ્યો. ઉદ્યાદિત્યનું હૃદય કંપી ઊઠ્યું. બહાર સેંકડો માણસો એકે અવાજે ખૂંસો પાડવા મંડ્યા. કાટડીના મેડા ઉપર સેંકડો માણસોના દોડવાનો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો. ઉદ્યાદિત્યે જાણ્યું કે, ગેટની આસપાસ કંઈક આગ લાગી હશે. ઘણીવાર સુધી શોરબોજાર થતા કરવાથી તેનું મન મજબૂત ઊઠ્યું.

એટલામાં એકાએક ઘણીજ ઉતાવળથી તેના કેદખાનાનાં બારણાં ઉઘડી ગયાં, સાથે એક માણસ અંદર પેઠા—તેણે ચમકાને પૂછ્યું.—
કાંથી છે ? ”

તેણે કહ્યું—હું સીતારામ છું, આપ બહાર આવો. ”

ઉદ્યાદિત્યે કહ્યું—“ કેમ ? ”

સીતારામ—“ યુવરાજ સાહેબ, કેદખાનામાં લાલ લાગી છે. માટે તરત અહીંથી નાસો. ” સીતારામ તેના હાથ પકડીને ઘણીજ ઉતાવળથી તેને કેદખાનાની બહાર લઈ ગયો.

કેટલાય દિવસો પછી ઉદ્યાદિત્ય આજે ખુલ્લી જગામાં આવ્યો છે. તેણે માથા ઉપર એકાએક વિસ્તારવાળું આકાશમંડળ જોયું. ઠંડો પવન તેના છાતી સાથે જાણે આલિંગન આપતો હોય તેમ તેને લાગ્યું. ચારે તરફથી જે તેની નજરને પડે કરી રહ્યું હતું તે ખુલ્લી ગયું. આ અંધારી રાતે આકાશના અસખ્ય તારાઓની નીચે લાંબાં પહેાળાં મેદાનોમાં લીલા ઘાસની ઉપર ઉભા રહેતાં તેને તેના મનમાં એક અત્યંત અનિર્વચનીય આનંદનો અનુભવ થયો, કેટલોકગર સુધી તો તે આ આનંદમાં નિમગ્ન રહ્યો, તે પછી તેણે સીતારામને પૂછ્યું. “ કહે સીતારામ, હવે શું કરીશું, ક્યાં જઈશું ? ” તે ઘણા વખતથી એક નાની સરખી જગ્યામાં પૂરાયેલા હતો તેથી તેણે આ મોટા મેદાનમાં આવીને સીતારામને પૂછ્યું કે—“ ક્યાં જવું પડશે ? ” સીતારામે કહ્યું કે—“ સીધા સીધા મારી સાથે આવો. ”

આ તરફ આગ ખૂબ સળગી ઊઠી. આજે દિવસના પાછલા પહેારે કેટલાક પ્રજ્વળતા આગેવાનો, અમલદારોની પાસે કાંઈક અરજ કરવાને આવ્યા હતા. તે સર્વ દરવાજા પાસેજ બેઠા હતા. તેમણે સર્વથી પહેલાં લાલ થયાની જીમ પાડી. પહેરેદારોને રહેવાને માટે

કેદખાનાની પાસે હારખંધ કાટડીયો હતી. તેમાં તેમનાં વાસણ, કપડાં, ગોદડાં સર્વ વસ્તુઓ હતી. લાલ્લ થયાની ખબર પડતાં જેટલા સીપા-
ઇઓ હતા તે સર્વ પોતપોતાની કાટડીયો તરફ ગયા. ઉદ્યાદિત્યને
જે મકાનમાં કેદ કરેલો હતો ત્યાં પણ એ એક પહેરેદારો હતા. પરંતુ
ત્યાં કાંઇ સખત પહેરાની જરૂર નહોતી. માત્ર પહેરો ફરવાનો હુકમ
હતો તેથીજ તે ત્યાં માત્ર નામનો પેરો ફરતા હતા કારણ કે ઉદ્યા-
દિત્ય એવા શાંત ભાવથી ધરની અંદર બેસી રહેતા હતા કે, જેથી
સર્વને એમ લાગતું કે તે નાસી જવાનો પ્રયત્ન કરવાનો નથી તેમ
તેને નાસી જવાની ઇચ્છા પણ નહોતી. એથી તેના કેદખાનાના પહેરે-
દારો સર્વથી પહેલાજ ત્યાંથી નાસી ગયા હતા. રાત વીતવા લાગી,
લાલ્લ કાંઈ પણ રીતે હોલાતાં તેમણે સર્વ કરતાં વધુ વાહવાહ મેળવી.
આ તરફ લાલ્લ હોલવવા માટે સર્વ લોકો મંડ્યા છે. એ વખતે એક
સ્ત્રી તેમના પાસે દોડી આવી, તે કાંઈક કહેવા ઇચ્છતી હતી, પણ
તે બીડમાં તેની વાત કાંણુ સાંભળે છે ? કાંઈ તેને ગાળો દેવા લાગ્યા,
કાંઈ તેને ધક્કા મારવા લાગ્યા. કાંઈએ તેની વાત ન સાંભળી. જણે
સાંભળ્યું તેને કહ્યું કે—“યુવરાજ નાસી ગયો તેમાં માફ શું બગાયું,
અને તારૂંય શું નુકશાન થયું ? જાણે દયાળસિંહ; અને દયાળસિંહનું
કામ. હું ધર છોડીને હવે કંઈ પણ જમ શકું તેમ નથી.” એમ
કહીને તે બીડમાં ધુસી ગઇ.

આ પ્રમાણે વારંવાર લોકોના ધુતકારી કહાડવા છતાં પણ તે
સ્ત્રી ગુસ્સાની મારી ગાંડા જેવી થઇ ગઇ. આખરે તેણે એક માણ-
સને સામે આવતાં જોઈ ખૂબ જોરથી તેને પકડીને કહ્યું કે—“તમારી
આંખોમાં શું પથ્થર પડ્યો છે ? રાજાની નોકરી કરવાનું ભૂલી ગયો ?
કાલે રાજાને કહીને તમને ફાંસીએ ચઢાવ્યા વગર નહિ છોડું. યુવ-

રાજ નાસી ગયો, તેની ખબરજ નથી. ”

“ અહુ સાહે થયું, તારા બાપનું તેમાં શું ગયું ? ” એમ કહીને તેને તેણે ખૂબ મારી. જે લોકોના ઘરમાં દેવતા મૂક્યો હતો તેમાંના તે એક માણસ હતો. માર પડતાં તે સ્ત્રીની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ વધુ લવા-નક થઈ ઉઠી, રીસાયલી વાઘણની માફક તેની બંને આંખો બળવા લાગી. તે દાંત પીસવા લાગી. તેનું ક્રોધાગ્નિથી પ્રજ્વલિત થયેલું મોં પિશાચિની જેવું જણાવા લાગ્યું. સામે એક લાકડાનો કકડો બળી રહ્યો હતો તેણે તેને ઉઠાવી લીધો. હાથ દાઝવા લાગ્યો છતાં પણ તેણે તે ફેંકી ન દીધો. તે બળતા લાકડાનો કકડો લાંબને ન તેની પાછળ પાછળ દોડી. જ્યારે કાંઈ રીતે તે તેને પકડી ન શકી ત્યારે તેણે તેને દૂરથી તેના ઉપર મારવા માટે પથ્થર ફેંક્યો.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

રૂક્મિણીનો યુવરાજ ઉપર હુમલો.

સી તારામ યુવરાજને પોતાની સાથે નહેરની પાસે લામ ગયો. ત્યાં એક નાવ બાંધેલું હતું. તે બંનેને જોઈ નાવમાંથી એક માણસ તરત બહાર આવીને બોલી ઉઠ્યો:—“ મારો ઉદય આવ્યો ? ” ઉદયાદિત્ય તે સાદ સાંભળી એકદમ ચમક્યો. આ સાદ તો ઓળખીતાનો છે, સંસારમાં જેટલું સુખ છે, જેટલો આનંદ છે એ સર્વ તે સ્વરની સાથે મળેલું જણાય છે. કદી કદી તે કેદખાનામાં મધ્યરાત્રે જ્યારે તેની આંખો મીંચાઈ જતી ત્યારે સ્વપ્નાવસ્થામાં વાંસળીના અવાજના જેવા તે મધુર સ્વર સાંભળીને ચમકી.

ઉઠતો હતો તે જ તે સ્વર છે ! તેને આશ્ચર્ય થતાં થતાં તો વસંતરાયે આવીને તેને ગળે ચાંપ્યો. ખંતેની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. ખંતે તે જગ્યાએ નાવ ઉપર બેઠા. થોડીવારે ઉદ્યાદિત્યે કહ્યું : “ દાદાજી ! ” વસંતરાયે કહ્યું—“ હાં બેટા ! ” બીજી કોઇ વાત નથી. પછી થોડી વાર પછી ઉદ્યાદિત્યે ચારે તરફ આકાશની તરફ જોઈને અને વસંતરાયના મોંની સામે જોઈને ગદ્ગદ સ્વરે કહ્યું કે—“ દાદાજી, આજે હું સ્વતંત્ર થયો છું. મારે બીજું શું જોઈએ ? કાણ જાણે કે એ સુખની ઘડી ક્યાં સુધી રહેશે ? ”

થોડીવાર પછી સીતારામે હાથ જોડીને કહ્યું કે—

“ યુવરાજ નાવમાં બેસો. ”

યુવરાજે ચક્રિત થઈને કહ્યું :—“ કેમ, નાવમાં કેમ ? ”

સીતારામ—નહિ તો થોડીજવારમાં પહેરેદારો અહીં આવી પહોંચશે. ”

ઉદ્યાદિત્યે અચંચાથી વસંતરાયને પૂછ્યું :—“ દાદાજી, શું આપણે નાસી જઈએ છીએ ? ”

વસંતરાયે ઉદ્યાદિત્યનો હાથ પકડીને કહ્યું :—“ હાં ભાઈ, હું તને ચોરી કરીને લઇ જઈ છું. આ પાપાણુહૃદયનો દેશ છે. અહીંના લોકો તારા ઉપર પ્રેમ રાખતા નથી. હરણના ખચ્ચાની માફક તું આ વાઘના રાજ્યમાં રહે છે. હું તને મારા હૃદયની અંદર છુપાવી રાખીશ. ત્યાં તું સુખેથી રહી શકીશ. ” એમ કહીને તેણે ઉદ્યાદિત્યને પોતાની છાતીની પાસે ખેંચી લીધો. જાણે કે તે તેને આ કઠોર સંસારમાંથી બહાર કઢાડીને કોમળ સ્નેહના રાજ્યમાં છુપાવી રાખવાની ઇચ્છા રાખે છે.

ઉદ્યાદિત્યે ઘણીવાર સુધી વિચાર કર્યા પછી કહ્યું :—“ નહિ,

દાદાજી હું નાસીને નહિ આવું.”

વસંતરાયે કહ્યું:—“કેમ શું આ વૃદ્ધને હવે ભૂલી ગયો કે?”
ઉદ્યાદિત્ય—હું જાણું છું. એકવાર માસ આપના પગે પડીને રડીશ,
અને તેમને પ્રાર્થના કરીને કહીશ કે મને રાયગઢ જવાની
આજ્ઞા આપો.”

વસંતરાય ગભરાયા અને બોલ્યા:—“સાંભળ, સાંભળ, ત્યાં ન
જા. ત્યાં જવાથી કંઈ નહિ બને.”

ઉદ્યાદિત્યે ફરી દીર્ઘ શ્વાસ લઈને કહ્યું કે:—“તો હું ફરી
કેદખાનામાં પાછો જઈ છું.”

વસંતરાયે તેનો હાથ જોરથી પકડીને કહ્યું:—“કેવો જાય છે,
જોઈ તો ખરો હું જવા નહિ દઉં.”

ઉદ્યાદિત્યે કહ્યું:—“દાદાજી આ અભાગીયાને માટે તમે કેમ
તમારા ઉપર આશ્રનને બોલાવી રહ્યા છો, જ્યાં રહું છું ત્યાં શું
તલમાત્ર પણ શાંતની આશા રહે છે?”

વસંતરાય—“ભાઈ, તારે માટે વિભા પણ કેદખાનાનું એક
પ્રકારનું દુઃખ ભોગવી રહી છે. તે પોતાની ભરઉંમરમાં શું પોતાના
જીવનના બધા સુખનો ત્યાગ કરીને રહી શકશે? તે પોતાની ઉમ્મ-
રને ૨ એમજ વિતાવી દેશે?” વસંતરાયની આંખોમાંથી આંસુ
ગરવા લાગ્યાં.

ઉદ્યાદિત્ય—“હાં, ત્યારે ચાલો દાદાજી.” સીતારાંમની તરફ
જોઈને કહ્યું કે—“સીતારાંમ, હું ત્રણ પત્ર રાજભૂવનમાં મોકલવા
ધારું છું.”

સીતારાંમ કહ્યું—વહાણમાં કાગળ, કલમ, સર્વ તૈયાર છે. હું
આપું છું. જે કાંઈ લખવું હોય તે તરત લખો, હવે વખત નથી.”

ઉદ્યાદિત્યે પિતાની પાસે ક્ષમા માગી, માને લખ્યું કે, મને ગર્ભમાં ઉછેરીને તેં માત્ર દુઃખને દુઃખજ ભોગવ્યું છે, હું તને કાંઈ પણ સુખ આપી શક્યો નથી. તમારે કાંઈ ચિંતા કરવી નહિ, હું દાદાજીને ત્યાં જઈ છું. ત્યાં હું સુખેથી રહીશ તારે મારે માટે કાંઈ પણ ચિંતા ન રાખવી.”

વિભાને લખ્યું કે—“ સૌમાગ્યવતી વિભા, તને વધુ શું લખું, તને જન્મે જન્મ સુખ મળે, તારા પતિને ઘેર જઈને સુખનો સંસાર વસાવજે અને સર્વ ચિંતા અને દુઃખને મનમાંથી ભૂટી જજે.”

લખતાં લખતાં ઉદ્યાદિત્યની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં સીતારામિ આ ત્રણ કાગળોને કોઈ એક નોકરની સાથે મોકલી દીધા. પછી સર્વ નાવમાં બેસી ગયા. એ વખતે જોયું તો એક માણસ તેમના તરફ દોડતું આવે છે. સીતારામ ચમકીને બોલી ઉઠ્યો કે— “ અરે ! આતો પેલી ડાકણ આવે છે.” એવામાં રૂક્મિણી તેમની પાસે આવી પહોંચી, તેના વાળ છૂટા છે તેનો પાલવ છાતી ઉપરથી ખસી ગયો છે. તેની પ્રજ્વલિત અંગારા જેવી બંને આંખોમાં અગ્નિ સળગી રહ્યો છે. તે વારંવાર સતાવ્યા છતાં અને પૂંપૂરો બદલો ન લઈ શકવાને લીધે વ્યાકુલ થઈને જેને પોતાની સામે દેખે છે તેને જાણે ટુકડા ટુકડા કરીને કરડી ખાવાની ઈચ્છા રાખી તેથી પોતાના કોષાગ્નને શાંત કરવા ઇચ્છે છે. જે જગ્યાએ સીપાઈઓ લાલ્લ હોત- વતા હતા. ત્યાં વારંવાર ધક્કા ખાવાથી ગુસ્સાથી અધીર થઈને તે ગાંડાની માફક બડબડતી રાજબૂવનની અંદર પેડી તેણે એકદમ પ્રતા- પ્યાદિત્યના ઘરમાં પ્રવેશ કરવાને માટે વારંવાર ચત્ત કર્યો, છતાં તેનો તે પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. પહેલે દિવસે તેને ગાંડી માંતીને તેને માર- પીટ કરી ત્યાંથી કહાડી મૂકી તેથી તે વિકલ થઈને રાજબૂવનમાંથી

ખારોખાર દોડતી અહીં આવી છે. તેણે વાઘણની માફક ઉછળાને ઉદ્યાદિત્ય ઉપર હુમલો કરવાનો યત્ન કર્યો પણ સીતારામ વચમાં આવીને ઉભો રહ્યો ત્યારે તે ખૂસ પાડીને સીતારામના ઉપર ફૂદી પડી અને બંને હાથે તેને ખૂબ જોરથી પકડીને ડબાવ્યો. સીતારામે તેથી એકાએક ખૂસ પાડી, જેથી નાવ ઉપરના સર્વ માછીઓએ દોડીને ત્યાં આવી બળપૂર્વક રૂક્મિણીને વેગળા ખસેડી, આત્મઘાતી વીંછી જેવી રીતે પોતાના સર્વાંગમાં ડાખ મારે છે, તેવી જ રીતે તે બેલાન થઇ પોતાના નખ વડે પોતાની છાતી અને માથાના વાળ તોડતી ખૂબ જોરથી ખૂસો પાડવા લાગી કે:—“કાંઈ ન થયું, હું મરી જઉં છું, આ સ્ત્રીહત્યાનું પાપ તમને લાગશે.” આ અંધારી રાતે આ શાપ થયે વેગળે સુધી સંભળાવા લાગ્યો, એ વખતે રૂક્મિણી ઘણા વેગથી પાણીમાં ફૂદી પડી. વરસાદના જોરથી નહેરમાં પાણી ખૂબ આવ્યું હતું. તે આ પાણીમાં ક્યાં ચાલી ગઈ તેનો પત્તો ન રહ્યો. સીતારામના ખભામાંથી લોહી પડતું હતું. તેણે ચાદર પટ્ટાળાને ખભા ઉપર પાટો બાંધ્યો હતો. પછી તેણે ઉદ્યાદિત્યની પાસે જઈને જોયું તો તેના માથે પરસેવાનાં ટીપાં વળ્યાં છે અને તે અચેત થઈને પડ્યો છે. વસંતરાય પણ બેલાન જેવા થઈ હાથક ખાઈ ગયા છે. માછીએ તેમને નાવમાં બેસાડી તરત નાવ હંકાર્યું, સીતારામે બહીકથી કહ્યું—“આ વખતે આ અશુભ બનાવ વળી ક્યાંથી બન્યો ?”

પ્રકરણ ૩૧ મું.

લાલ્ય કાંણે સળગાવી તેની તપાસ.

જ્ય રે ઉદ્યાદિત્યનું વહાણ નહેરમાંથી નીકળીને નદીમાં ગયું ત્યારે સીતારાંમ નાવમાંથી ઉતરી શહેરમાં આવ્યો. તે પાછા આવતી વખતે યુવરાજના હાથની તલ્લવાર લેતો આવ્યો.

સીતારાંમે યુવરાજના ત્રણે કાગળો આપીને પહેલાં એક માણસને મોકલ્યો હતો. પણ તેને એકાંતમાં એવું કહ્યું હતું કે તે કાગળો કાઢીને ન આપવા. સીતારાંમે પાછા આવી તે માણસ પાસેથી સર્વ કાગળો લઈ લીધા અને રાણી તથા વિજાના કાગળો રાખીને ખીજે કાગળ ફાડી સળગાવી દીધો.

આ વખતે અગ્નિ પણ ભયંકર રૂપે ચારે તરફ ફેલાઈ રહ્યો હતો. કેટલાય લોકો માત્ર અગ્નિની લીલાનો તમાસો જોવાને માટે જરાયા હતા. એથી આગ હોલવવામાં વાર થઈ હતી.

આ અગ્નિની લીલા સીતારાંમના હાથે જ થઈ હતી. એમ કહેવું એ બાહુલ્ય માત્ર છે. યુવરાજ ઉદ્યાદિત્યના અનુરોધથી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પ્રજાઓની અને રાજભૂવનના કેટલાક નોકરોની સહાયતાથી તેણે આ કામ કર્યું છે. સંન્ધ્યાકાળ વખતે એક જ વખતે પાંચ છ મરોમાં વગર કારણે આગ સળગી ઉઠી છે. એ કાંઈ દૈવી બનાવ નથી આ વખતે જે આટલો બધો પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ આગ હોલાતી નથી તેનું પણ કારણ છે, જે લોકો આગ હોલવનારા છે તેમાંથી કેટલાક સીતારાંમના મદદગાર છે. જ્યાં દેવતા નથી ત્યાં તે લોકો પાણી રેડે છે, પાણી લેવા જતાં ત્યાંજ તે ખેસી રહે છે. યુક્તિથી ઘડાફાડી નાંખે છે અને ભીડ કરીને આમ તેમ ફર્યા

કરે છે. આવી હાલતમાં લાલ શી રીતે ઓલવાય.

આમ આવી રીતે બીડ જમી રહી હતી, એટલામાં સીતારામના પક્ષવાળા લોકોએ ઉદ્યાદિત્યના સૂતા કેદખાનામાં દેવતા મૂક્યો. જેથી ત્યાં લાલ થઈ. એકેએક આરાણું, દરવાજા, કમાડ, અને છાપડું વિગેરે લાગવા માંડ્યું. આ કેદખાનામાં પણ લાલ પહોંચી શકશે એવી કોઇને સ્વપ્નામાં પણ આશા નહોતી, તેથી તે તરફ કોઇનું ધ્યાન ગયું નહોતું. સીતારામે ફરીને જોયું કે, લાલ સારી રીતે લાગી ઉઠી છે, ત્યારે સીતારામે એક મહત્ત્વની ખોપરી, કેટલાંક હાડકાં અને ઉદ્યાદિત્યની તલ્વાર ગુપચૂપ રીતે તે કેદખાનામાં નાંખી દીધાં.

ખીજ તરફથી જે લોકો દેવતા હોત્રવતા હતા તે લોકોએ, કેદખાના તરફથી એકાએક લોકોનો ધોંધાટ સાંભળ્યો. સર્વ તે સાંભળી ચકિત થઈ એકી અવાજે બોલી ઉઠ્યાં “અરે આ શું ?” એક માણસે દોડતા આવીને કહ્યું: “અરે દાદા, યુવરાજના ઘરમાં લાલ થઈ છે.” પહેરેદારોના હોશ ઉડી ગયા. ચીરે તો શરીરમાંથી લોહી ન નીકળે તેવા થઈ ગયા. દયાળસિંહના માથામાં ચક્કર આવવા લાગ્યાં તેનાં હાથમાંથી ધડો પડી ગયો. તે પોતાની સર્વ વસ્તુઓ જમીનપર ફેંકી દીધને તે તરફ દોડ્યો. એ વખતે એક ખીજ માણસે આવીને કહ્યું કે:—“કેદખાનાની અંદર યુવરાજ જુઓ પાડે છે.” તેની વાત પૂરી થતાં ન થતાં તો સીતારામે આવીને કહ્યું કે:—“અરે, તમે જલ્દી ચાલો, યુવરાજના ઘરની છત ટૂટી નીચે પડી છે. હવે તો તેનો સાદ પણ સંભળાતો નથી. સર્વ યુવરાજના કેદખાના તરફ દોડ્યા. ત્યાં જઇને જોયું તો ઘરની છત ટૂટી નીચે પડી છે. ચારે તરફ લાલ સળગી ઉઠી છે. ઘરમાં પેસવાનો રસ્તો નથી. ત્યારે તે લોકો ત્યાં ઉભા રહીને એક ખીજને દોષ દેવા લાગ્યા. કાંતી

ગદગતથી આ બનાવ બંન્હો, તેનો સર્વ લોકો નિશ્ચય કરવા લાગ્યા. બે જોતામાં ઝઘડો ઉભો થયો એક ખીજ સાથે સર્વે લડવા લાગ્યા, એક ખીજને મારવા દોડ્યા, ગાળો લાંડવા લાગ્યા.

સીતારાંમે ધાર્યું કે, ઘરમાં લાલ સળગવાથી યુવરાજ બળીને મરી ગયા છે, એવી ખબર ફેલાવાથી હું હવે કેટલાક દિવસ અહીં નિશ્ચિંત થઈને રહી શકાશ. જ્યારે તેણે જોયું કે ઘરમાં ચારે તરફ લાલ સળગી ઉઠી છે, ત્યારે તે માથે મોઢિ આદર ઓઢીને પ્રસન્નતાથી પોતાને ઘેર જતો રહ્યો. ચોકીથી ઘણે દૂર ગયો, ત્યારે રાત ઘણી વીતી ગઈ હતી. રસ્તામાં કોઈ માણસ નથી, ચારે તરફ ઉજડ જણાય છે. કદી કદી પવનથી ઝાડોનાં પાંદડાં ખખડે છે. સીતારાંમનું રસિક હૃદય ઉદ્ધાસિત થઈ ગયું. તે ઉમંગમાં આવી ગાયન ગાવા લાગ્યો. તે જનશૂન્ય નિઃશબ્દ માર્ગે તે એકલો મુસાફર મનના ઉમંગમાં મસ્ત થઈને ગીત ગાતો ચાલ્યો જાય છે. કાંઈક દૂર આગળ જતાં તેના મનમાં એક વાત યાદ આવી. તેણે વિચાર કર્યો કે, યશો-હરથી તો કુંટુબ સાથે નાસી જવું પડશે, તો હવે વગર મહેનતે જે કાંઈ રૂપિયા હાથ આવે તેમ છે તેને કેમ છોડી દઉં ? તેને લેતો જઉં. મંગળા રાક્ષસી તો ડૂખીને મરી ગઈ હશે. હવે તે એક મોટી આદત માથેથી ઓઢી થઈ છે. એકવાર તેને ઘેર જતો જઉં. ઘણા રૂપિયા તેની પાસે હતા. આ દુનિયામાં હવે તેનું ખીજું કોઈ નથી. જેથી તે રૂપિયા બે હું ન લઉં તો કોઈ ખીજે લઈ જશે, ખીજે શું લે ? એકવાર બેઠું તો ખરો. આવો વિચાર કરીને તે રૂક્મિણીના ઘર તરફ ગયો. પ્રસન્ન ચિત્તે તે ફરી પાછો તાન ઉડાવવા લાગ્યો. કાંઈક દૂર આગળ જઈને તેણે રસ્તામાં એક સ્ત્રીને જતી જોઈ, સીતારાંમની નજર તેના ઉપર પડી. એકાદ બે મશ્કરી કરવાને તેને મન થયું.

પણુ લાગ ન ફાવવાથી તે બોલ્યા ચાલ્યા વગર ત્યાંથી આગળ ચાલી નીકળ્યો.

સીતારાંમે રક્ષિમણીના ઘર પાસે જઈ જોયું તો બારણું ઉઘાડું છે. પ્રસન્ન ચિત્તે તે ઘરની અંદર પ્રવેશ કરીને તેણે એકવાર ચારે તરફ ધ્યાન પૂર્વક જોયું તો ઘરમાં અંધારું ધોર છે જેથી કાંઈ જણાતું નથી. એકવાર તે ચારે તરફ ફરેલી જોવા લાગ્યો. તેને એક ઠોકર વાગતાં ગબડી પડ્યો. એ એકવાર તો તે ભીંત સાથે અથડાયો. તેનું આખું શરીર કંપવા લાગ્યું. તેને લાગ્યું કે કાંઈ ઘરમાં છે ખરું, જાણે કાંઈ શ્વાસ લેઈ રહ્યું છે, તેણે ધીરે ધીરે તેની પાસેના ખીંબ ખંડમાં જઈને જોયું તો રક્ષિમણીના સુવાના ખંડમાં કંઈક દીવાનો પ્રકાશ દેખાય છે. દીવો હજુ પણ બળે છે. તે તરત તે ખંડમાં ગયો, “અરે કાંણુ, ઘરમાં કાંણુ બેઠું છે ?” એક સ્ત્રી છાતી-માની બેઠી છે અને થરથર કંપે છે. તેનાં પહેરેલાં કપડાં ગિલ્ફુલ ભીનાં છે, કેહેડની નીચેના શરીરે કપડાં ચોટી ગયાં છે. તેના દૂટ વાળમાંથી ટીપેટીપે પાણી ટપકી રહ્યું છે. ઘરમાં એક દીવો બળે છે. તે દીવાનો ધુંધળો પ્રકાશ તેના ઉતરી ગયેલા ચહેરા ઉપર પડ્યો છે. પાછળ તે સ્ત્રીનો એક લાંબો પડછાયો ભીંત ઉપર પડ્યો છે. ઘરમાં ખીંબું કાંઈ નથી. માત્ર તે મલિન મુખી, તેનો લાંબો પડછાયો અને એક બચંકર શૂનકાર. તે ઘરમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથે સીતારાંમનું શરીર ઠંડુ પડી ગયું, જોયું તો દૂટવાળ, ઉદાસ મોં, ભીનાં કપડાં શરીરે લપેટે ને મંગળા બેઠી છે, પ્રથમ તો તેને જોઈ એકા-એક તે મનમાં એમ સસળ્યો કે તે જૂન થઈને અહીં આવી બેઠી હશે. તેનાથી હવે આગળ વધવાનું સાહસ થતું નથી. તેમ પાછા પણ જઈ શકાતું નથી. સીતારાંમ કાંઈ એકદમ બીકણુ નહોતો. થોડીવાર

તો તે ધાનોમાનો ઉભો રહ્યો. આખરે કાંઈક હિંમત આણીને બોલ્યો:—“અરે, તું ક્યાંથી આવી ? શું તું મરી નથી ગઈ !” રૂક્મિણી તે સાંભળી કાંઈક લયાનક નજરે સીતારાંમના મોં સામે તાકી રહી. જેથી સીતારાંમનું કાળજી બીકથી ઉછળવા લાગ્યું.

આખરે રૂક્મિણી એકાએક બોલી ઉઠી, “તમારો હજી સુધી નાસ થયો નથી તો હું શી રીતે મરું ?” આમ કહી તે ઉભી થઈ અને હાથના ચાળા કરીને બોલી, “હું યમપુરીમાંથી પાછી આવી છું. પ્રથમ તને અને પછી યુવરાજને ચૂલ્હામાં સળગાવી દઈ, તેમાંથી બે મૂડી રાખોડી લઈને જ્યારે હું શરીરે ચોળી શરીર ઠંડું કરીશ, તે પછી હું યમનો મનોરથ પૂરો કરીશ. જ્યાં સુધી હું મારું કામ પૂરું ન કરું ત્યાં સુધી મારે માટે યમપુરીમાં જગ્યા નથી.

રૂક્મિણીનો અવાજ સાંભળીને સીતારાંમને અત્યંત સાહસ થયું. તે એકાએક વધુ અતુરાગ બતાવીને રૂક્મિણીની સાથે ફરી મેળ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તે તેની પાસે જઈને તેના શરીરને ઓળીને ઉભો રહ્યો, અને કામળ સ્વરે બોલ્યો કે:—“પ્રાણપ્રિયે, તું એટલા માટે ગુસ્સે થઈ ગઈ છું ? તારા મનમાં ક્યારે શું થાય છે તે કાંઈ સમજવામાં આવતું નથી ! હીક, કહેતો ખરી મંગળા, કે મેં તારું શું બગાડ્યું છે ? તારા આ દાસના ઉપર આટલી બધી નારાજ કેમ થાય છે ? હીક જો તું કહું તો હું તને પેલું ગાયન ગાઈ બતાવું ?”

સીતારાંમ જેટલો જુકો સ્નેહ બતાવા લાગ્યો, તેટલી જ રૂક્મિણી ક્રોધાતુર થઈ ગઈ. તેના માથાથી પગ સુધી આખું શરીર ક્રોધથી બળવા લાગ્યું. સીતારાંમ જો તેના માથાનો વાળ હોત તો તેને બંને હાથે તોડીને તરત ફેંકી દેત, સીતારાંમ જો તેની આંખ

હોત તો તેને તરત નખથી ખોતરીને પગ તળે ડબાવી, ફેડીને ફેંકા દેત. તેણે ચારે તરફ નજર ફેરવી જોયું, પણ કોઈ વસ્તુ તેની પાસે પડેલી જણાઈ નહિ. ત્યારે તે દાંત પીસીને બોલી, “જરા ઉભો રહે, હું હમણાં જ તારૂં માથું ફેડી નાંખું છું.” એમ કહીને થર-થર કંપતી તે પથ્થરનો મોટો કકડો શોધવા બીજા ખંડમાં ગઈ, તે પછી થોડીવાર સીતારાંમ તેના ગળામાં ચાદર નાંખીને મારી નાંખવાનો વિચાર કરતો ઉભો રહ્યો. પણ શક્તિમણીનો ભયંકર દેખાવ જોઈ તેનાથી કાંઈ કરી શકાયું નહિ અને તેથી તે ચેતી જઈને પથ્થર ખાઈ મરતા પહેલાં ત્યાંથી તરત બહાર નીકળી ગયો. શક્તિમણી જ્યારે હાથમાં પથ્થર લઈને એ ખંડમાં આવી ત્યારે ત્યાં સીતારાંમને ન જોઈ સીતારાંમના નામપર વારંવાર જમીન ઉપર પથ્થર મારવા લાગી.

શક્તિમણી મરી ગઈ નથી, યુવરાજના રાયગઢ જવાથી તેની દુરાશા એકદમ દૂર થઈ ગઈ. તેનો સઘળા ઉપાય અને સઘળા ઉદ્દેશ એકદમ ધુળમાં મળી ગયા. શક્તિમણીનું પ્રથમના જેવું હવે ઉત્કટહાસ્ય રહ્યું નથી. વીજળીને પણ મ્હાન કરનાર તે ચંચળ કટાક્ષ રહ્યું નથી. નદીના પૂરની માફક હવે તેને ગર્વની ઉક્તિ રહી નથી. રાજદર-બારના જે નોકર ચાકરો તેની પાસે આવતા હતા તેમને તેણે ગાળો બાંડીને તેમની સાથે લડાઈ કરી છે. દીવાનજીનો મોટો પુત્ર એક દિવસ પાન ખાઈને તેની સાથે હાસ્યવિનોદ કરવા આવ્યો હતો, તેને તેણે પાસે બેસવા પણ ન દીધો. હવે કોઈ તેની પાસે આવવાનું સાહસ કરતું નથી, મહેલના સર્વ લોક પણ હવે તેનાથી ડરે છે.

સીતારાંમ મંગળાના ઘરની બહાર નીકળીને મનમાં વિચાર કર્યો કે:—“મંગળા યુવરાજના નાસી ગયાની બધી હકીકત જાણે

છે. જોથી તે બધાને કેદ કરાવ્યા વગર રહેવાની નથી. હું તે હત્યા-
રીને મારી નાંખીને કેમ ન આવ્યો? જે થાય તે ખરું, યશોદરમાં
હવે એક બડી પણ રહેવું મારે માટે સાંડું નથી. હવે તો નાસી-
જવામાં જ સાર છે. સીતારામ તે જ રાત્રે પોતાના બાળબચ્ચાને
સાથે લઈ યશોદરનો ત્યાગ કરીને રાયગઢ નાસી ગયો.

તે રાતના પાછલા પહોરે વાદળાં ચઢી આવ્યાં અને મૂશળધાર
વરસાદ પડ્યો. લાલ્લ પણ હવે ધીરધીરે હોલાઈ ગઈ. યુવરાજના
અનિશ્ચિત મૃત્યુની વાત પ્રતાપાદિત્યના કાને પણ આવી. પ્રતાપાદિત્ય
તરત હવેલીમાંથી બહાર નીકળીને પોતાની કચેરીમાં બેઠો. તેણે
પહેરેદારને બોલાવ્યા, પ્રથમ મંત્રી આવ્યો, પછી બે એક સભાસદ
આવ્યા. એક માણસે કહ્યું:—“ જ્યારે લાલ્લ ખૂબ જોરથી સળગી
ઉડી હતી ત્યારે બારીમાંથી મેં યુવરાજને જોયા હતા,” વળી બીજા
કેટલાય લોકોએ કહ્યું કે:—“ તેમણે યુવરાજની ખૂમો સાંભળી હતી.”
એકે તે ઘરમાંથી યુવરાજના હાથની બજેલી તત્તવાર લાવીને મહા-
રાજના આગળ મૂકી, પ્રતાપાદિત્યે પૂછ્યું:—“ કાકા ક્યાં છે?” રાજ-
મહેલમાં જોતાં તેમનો પત્તો ખાધો નહિ. કોઈએ કહ્યું કે:—“ જે
વખતે આગ લાગી હતી તે વખતે તે પણ કેદખાનામાં હતા.” બીજો
બોલી ઉઠ્યો કે:—“ ના, રાતે જ્યારે તેમણે સાંભળ્યું કે કેદખાનામાં
પણ આગ લાગી છે ત્યારે તે તરત અહીંથી ચાલી ગયા.” પ્રતાપા-
દિત્ય જ્યારે સભામાં બેસીને આ રીતે લોકોની જુઠાની સાંભળતા
હતા, તે વખતે કચેરીના દ્વાર આગળ કોનાહત્ત ચઈ રહ્યો. એક
સ્ત્રી કચેરીની અંદર પ્રવેશ કરવા માગે છે, પણ દરવાને તેને
રોકી રાખી છે. પ્રતાપાદિત્યે તે સાંભળી તેને અંદર આવવાની
આજ્ઞા કરી, તેથી એક સીપાઈ રક્ષિતશૂની સાથે લખને અંદર આવ્યો.

રાજાએ તેને પૂછ્યું:—“ તારે શું કહેવું છે?” તે હાથ લાંબા
કરીને ઘાટો પાડીને બોલી: “હું કાંઈ માગતી નથી. તમારા આ જે

પહેરેદારો છે, તે સર્વને છ છ મહિના કેદખાનામાં સારી રીતે સડાવીને કુતરાંના મ્હોતે રીઝાવીને મારી નાંખો. એ હું જાણું છું, એ લોકો શું તમને માને છે? તમારો કંઈ તેમને ડર છે?" આ સાંભળી પહેરેદારો ચારે તરફથી ગડગડ કરવા લાગ્યા. રક્ષિમણીએ પાછળ જોઈને, આંખો કઢાડીને ખૂબ દમ દર્શાવે કહ્યું—
 ચૂપ રહે, નમકહરામ, તમારો યુવરાજ જ્યારે તમારા રાયગઢના સુદા મહારાજની સાથે નાસી જતો હતો ત્યારે તમે મારી એક પણ વાત સાંભળી નહિ. રાજને ત્યાં નોકરી કરો છો તેનો તમારા મનમાં મહાન અહંકાર આવ્યો છે. મને લાગે છે કે તમને પણ કાંઈ માન્યું છે, મરતી વખતે કીડીયોની માફક ઉભરાવ છો."

પ્રતાપાદિત્ય—"જે જે બન્યું હોય તે કહે."

રક્ષિમણી—"બીજુ શું કહ્યું, તમારો યુવરાજ કાલે રાતે સુદારાજની સાથે નાસી ગયો છે."

પ્રતાપાદિત્ય—"લાલ કાંણે સળગાવી તે તું કાંઈ જાણે છે?"

રક્ષિમણી—"હું તે ન જાણું, તમારોજ પેલો સીતારામ છે તેને તમારા યુવરાજની સાથે ઘણી પ્રીતિ છે. મને લાગે છે કે તેને બીજું કાંઈ છે જ નહિ, જે કાંઈ છે તે સર્વ સીતારામજી, આ સર્વ તે સીતારામનું કામ છે. વૃદ્ધ રાજ, સીતારામ અને તમારો યુવરાજ એ ત્રણે મળીને આ કામ કરી ગયા છે. એ ખરેખર મેં કહી દીધું."

પ્રતાપાદિત્ય—"ત્રણીવાર સુધી ચુપ થઈ રહ્યો પકડી પૂછ્યું કે તમે એ સર્વ વાતો શી રીતે જાણી?"

રક્ષિમણીએ કહ્યું—"એ પૂછવાનું શું કામ છે? મારી સાથે માથુસ આપો, હું જાતે જાણે એ સર્વને પકડી લાવીશ. તમારા

દરબારના નોકર તો બધા ઘેટા જેવા છે. તેમનાથી એકે કામ નહિ થઈ શકે. ”

પ્રતાપાદિત્યે રક્ષિમણીની સાથે માણસ મોકલવાનો હુકમ કર્યો અને પહેરેદારને જે યોગ્ય લાગી તે સગ્ન કરી. તે પછી કચેરીમાંથી એકેએકે સર્વ લોક વેરાઈ ગયા. ન્યાયાલય શુન્ય થઈ ગયું. માત્ર મંત્રી અને મહારાજ બેઠા બેસી રહ્યા. મંત્રીએ માન્યું કે મહારાજ જરૂર મને કાંઈ પૂછશે પરંતુ પ્રતાપાદિત્યે કાંઈ ન કહ્યું. મંત્રીએ તે કાંઈ બોલશે એમ ધારીને ગંભીર સ્વરે કહ્યું:—“ મહારાજ !” મહારાજએ કાંઈ જવાબ ન આપ્યો. તેથી મંત્રી પણ ધીરે રહીને ઉઠીને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

તે દિવસે સાંજ થતા પહેલાં પ્રતાપાદિત્યને એક માછીની જખાનીથી ઉદ્યાદિત્યના નાસી ગયાની ખરી ખબર મળી. તેણે નાવમાં બેસી ઉદ્યાદિત્યને નદીને રસ્તે જતાં જત્યા હતા. વળી બીજા લોકોના મહોંદે પણ ઉદ્યાદિત્યના નાસી ગયાની ખબર સાંભળી. રક્ષિમણીની સાથે જે લોક ગયા હતા તે એક અડવાડીયા પછી પાછા આવ્યા અને મહારાજની પાસે જઈ અરજ કરી કે સુવરાજને રાયગઢમાં અમે બોયા. રાજાએ પૂછ્યું કે તે બાવડી ક્યાં ગઈ ? ત્યારે તેમણે કહ્યું કે “ તે ત્યાંથી પાછી ન આવી પણ ત્યાંજ રહી.

ત્યારે પ્રતાપાદિત્યે મુખારખાં નામના એક પઠાણ સેનાધ્યક્ષને બોલાવીને કાણુ જાણુ કે ગુપત્યૂપ કંઈક હુકમ આપ્યો. તે પછી તે સલામ કરીને ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૩૨ મું.

વિભાની આશા અને રાણીની ચિંતા.

રાણી અને વિભાને ઉદ્યાદિત્યના નાસી ગયાની ખબર પ્રતાપાદિત્યના જાણતા પહેલાંજ પડી હતી. બન્ને લયથી વ્યાકુલ થઈ. વિચાર કરતાં હતાં કે મહારાજ જ્યારે આ વાત જાણશે ત્યારે કાંણુ જાણે કે શું કરશે ? પ્રતાપાદિત્યે જેમ જેમ ઉદ્યાદિત્યના નાસી ગયાની ખબર મેળવવા માંડી, તેમ તેમ આ બંનેના જીવમાં ભાતભાતની લયનક ચિંતાઓ થવા લાગી. આ રીતે એક અઠવાડીયું વીતી ગયું. આખરે મહારાજને ખરી ખબર મળી અને તેના ઉપર ભરોસો પણ રાખ્યો, છતાં તેનું હજી કાંઈ કર્યું નહિ. ક્રોધનો આભાસ સરખો પણ થવા ન દીધો. ઘણીવારતો તેણે ઉદ્યાદિત્યના સંબંધમાં કંઈ પૂછ્યું પણ નહિ. મહારાજએ પણ એ વિષે કાંઈ હઠ ન લીધી. આખરે રાણીથી ન રહેવાયું તેથી તેણે કહ્યું: “મહારાજ, હું હાથ જોડીને આપની પાસે એટલી બીખ માગુ છું કે, આ વખતે ઉદ્યનો અપરાધ હામા કરો. મારા પુત્રને હવે જો કંઈ દુઃખ દેશે તો હું એર ખાઈને મરી જઈશ.”

પ્રતાપાદિત્યે કાંઈક બેદરકારીથી કહ્યું—“તું તો પહેલાંથીજ રડવા બેડી છે. હું તો કાંઈ કરતો પણ નથી.”

પ્રતાપાદિત્ય પછી ફરી કંઈ ગુસ્સે ન થયા એથી રાણીએ તે વિષે ફરી બોલવાનું સાહસ ન કર્યું. તે બહીતી બહીતી ત્યાંથી ધીમે રહીને ચાલી ગઈ. કેટલાક દિવસ એમને એમ વીતી ગયા. મહારાજનો તે વિષયમાં કાંઈ વિચાર જણાયો નહિ તે જોઈ રાણી અને વિભાનાં ચિત્ત સ્થિર થયાં. તે બંને સમજ્યાં કે—“ઉદ્યાદિત્યના ખીજ જન્મ્યો

જવાથી મહારાજ મનમાં પ્રસન્ન હોય એમ જણાય છે. હવે કેટલાક દિવસ થયા રાણી નિશ્ચિંત થઇ છે.

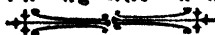
તે પહેલાં જ રાણીએ વિભાને કહી દીધું હતું, અને રાજ-મહેલમાં એ વાત જાહેર કરી દીધી હતી કે રામચંદ્રરાયે વિભાને મોકલી દેવાનો એક કાગળ લખ્યો છે. વિભાના મનમાં તે સાંભળી હર્ષની સીમા રહી નહિ. જ્યારથી તેણે રામમોહનને એમને એમ પાછો મોકલ્યો હતો ત્યારથી તેના મનમાં ધડીવારને માટે પણ સુખ એવું પડતું નહોતું. જ્યારે તેને વખત મળતો ત્યારે તે વિચાર કરતી કે:—“શું તે મારા મનનો ભાવ સમજતા હશે? શું તે મારી અવસ્થા જાણતા હશે? જો કે તેમણે મારા ઉપર ક્રોધ કર્યો છે, પણ જો હું મારી ખરી હકીકત તેમને સમજાવીશ તો તે મારો અપરાધ ક્ષમા કરશે? હા. જગદીશ્વર! એવો વખત ક્યારે આવશે કે તેને હું સર્વ વાત સમજાવીને કહું. ક્યારે તેમનાં દર્શન થશે!” વિભા વારંવાર આવા જ વિચારો કરતી હતી. રાતદિવસ તેના મનમાં આજ આ-શંકા થયાં કરતી હતી. રાણીની વાત સાંભળી વિભા બેહદ ખુશી થઇ, તેના મનનો એક ભારે બોળે બોલો થયો. તે શ્વરમાર્ષને લાજશરમ મૂકીને હસતી હસતી પોતાની માની છાતી સાથે મોં સંતાડીને કેટલીયવાર સુધી છાતી માની પડી રહી, તેની માએ રડવા માંડ્યું. વિભાએ જાણ્યું કે તેની કાંઈ ભૂલ તેના સ્વામીના સમ-જવામાં આવી નથી, તેના મનની વાત તેણે ખરેખર જાણી લીધી છે, ત્યારે તેની આંખોમાં સઘળો સંસાર નંદનવનના જેવો જણાવા લાગ્યો. પોતાના સ્વામીનું હૃદય તે બહુજ ઉદાર સમજી, પોતાના સ્વામીના સ્નેહ ઉપર તેને કેટલોય વિશ્વાસ અને ભક્તિ ઉત્પન્ન થયાં, તે સમજી કે તેના સ્વામીનો પ્રેમ આ સંસારમાં તેને માટેજ એક

અટલ આધારરૂપ છે. તે એક બલિષ્ઠ મહાપુરૂષના વિશાળ ખલાને પોતાના નાના સરખા સુકુમાર હાથની પાથમાં લઈને પોતાની નિર્ભયતા અને પૂર્ણ શ્રદ્ધાનો આધાર રાખે છે. તે નિર્ભયતાથી તે દૂર નહિ થાય એવા આનંદમાં વિભા કુત્સાર્થ ગઈ. તેનું હૃદય શરદ્ રૂતુના નિર્મળ આકાશની માફક નિર્મળ ગઈ ગયું. તે હવે પોતાના ભાઈ સમરાદિત્યની સાથે નાના બાળકની માફક રમતી હતી. નાની છોડીની માફક પોતાની માની આગળ લાડ કરતી હતી. પોતાની માના કામમાં મદદ કરતી હતી. પ્રથમ જે તે એટલા રહિત ઉદાસભાવે વિચિત્રભાવે રહેતી હતી તેમ હવે રહેતી નથી. હવે તેના હૃદયમાં છુપાયેલી આશા લતા પાછી ખીલી ઉઠી છે તેના ચહેરા ઉપર હવે ઉદાસી રહી નથી. પ્રથમની માફક તે હવે સંકેત, વિપાદ, ગ્વાનિ કે મૌનભાવવાળી જણાતી નથી, તે હવે ઉમંગમાં આવીને પોતાની માની સાથે એટલી બધી વાતો કરે છે કે જેવી વાતો તે પહેલાં કદી કરતી નહોતી. પુત્રીનો આવો આનંદ જોઈને માનો સ્નેહ તેના પર એકદમ ઉભરી આવ્યો. મનમાંને મનમાં તેને ચિંતા કાંઈક થતી હતી પરંતુ વિભાની પાસે તે ચિંતાનો આભાસ સરખો પણ તે જણાવા દેતી નહોતી. મા થઈને પછી તે કેવી રીતે વિભાના આવ્યા વિમળ ઉદ્ધા સમય હાસ્યને રોકી શકે. એથી પુત્રી દરરોજ તેની આગળી હસતી અને રમતી હતી. અને મા તેને પ્રસન્ન મન અને અતૃપ્ત નયનોથી જોતી હતી.

રાણીના મનમાં કાંઈક ભય અને કાંઈક સંદેહ થતો હતો. તેથી તે આજકાલ કરીને વાયદા કર્યા કરતી હતી. એક અઠવાડીયા પછી ઉદ્યાદિત્યને માટે સર્વ લોકો એક પ્રકારે નિશ્ચિન્ત થયા હતા, માત્ર વિભાને માટે શું કરવું તેનો હજી સુધી નિશ્ચય કરી શક્યા નહોતા.

આમને આમ કંઈક દિવસ વીતી ગયા. જેટલો વિલંબ થાય છે તેટલી જ વિલાનો અધીરતા વધતી જાય છે. વિલાને ચિંતા થતી કે—“ જેટલો વિલંબ થાય છે તેટલી જ વધુ તે પોતાના સ્વામીના આગળ અપરાધિની થઈ રહી છે. ન્યારે તેણે તેને મોકલવાનો કાગળ લખ્યો છે તો પછી આટલો બધો વિલંબ કેમ થાય છે ? એક વારતો તેમણે ક્ષમા આપી છે પણ હવે—” ઘણા દિવસ સુધી તેનાથી રહેવાયું નહિ, જેથી તેણે પોતાની માની પાસે જઈને તેને ગળે વળગી પડીને તેના મોં સામે તાકીને કહ્યું કે:—“ મા.”

વિલાએ આટલું કહેતાં જ તેની મા સર્વ સમજી ગઈ. વિલાને પોતાની છાતીએ ચાંપીને તેણે કહ્યું—“ કેમ બેટા ! ” વિલા કંઈક વાર સુધી શાંત રહી પછી બોલી—“ મા, તું મને ક્યારે મોકલીશ ? ” આટલું કહેતાં તો તે શરમાઈ ગઈ તેનું મોં લાલ થઈ ગયું. માએ હસીને કહ્યું:—“ ક્યાં મોકલું ? ” વિલાએ વિનયથી ધીમે રહીને કહ્યું:—“ ક્યાં મોકલવી તે તું જાણે. ” રાણીએ કહ્યું—“ બેટા, હજુ થોડા દિવસ ધીરજ રાખ. હવે જલ્દી મોકલીશું ” આટલું કહેતાં કહેતાં તો તેની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં.

પ્રકરણ ૩૩ મું.

ઉદ્યાદિત્યને કેદ કરી વસંતરાયનું ખૂન કરવું.

ઉદ્યાદિત્ય ઘણા વર્ષે રાયગઢ આવ્યો છે પરંતુ તેને પહેલાંના જેવો આનંદ હવે ત્યાં જણાતો નથી. ચિંતા ચિંતને દબાવે છે એથી તેનો જીવ કંઈ ગોઠતો નહોતો, તે વિચાર કરી રહ્યો હતો કે, દાદા-જીએ જે કામ કર્યું છે તેનું પરિણામ સાફ નહિ આવે. પિતાજી તેને એમને એમ જવાદે એ તો સંભવિત નથી. મારો જન્મ કાંઈ

બાણે કે કયા ખરાબ મહુરતમાં થયો હશે. તેણે વસંતરાયની પાસે જઈને કહ્યું; “ઘણાજ, હું જઈ છું. યશોહર પાછો જઈ છું.” વસંતરાયે ગાયન ગાઈને તે વાતને હસવામાં કહાડી નાંખી.

આખરે જ્યારે ઉદ્યાદિત્યે એ વાત વારંવાર તેને કહી, ત્યારે વસંતરાયના મનમાં ઘણો જ આઘાત થયો. તેણે ગાવું બંધ કરીને ઉદ્યાદિત્યને કહ્યું કે:—“કેમ ઉદ્ય, મારી પાસે રહેતાં તને શું હુ:ખ છે? આ સાંભળી ઉદ્યાદિત્ય કાંઈ ન ગોણ્યો.

ઉદ્યાદિત્યને ચિન્તિત જોઈને તેને સુખી રાખવાને વસંતરાય રાત દિવસ જીવ જનથી પ્રયત્ન કરતા હતા. સતાર વગાડી સંભળાવતા હતા. ઉદ્યાદિત્યને સાથે લઈને આમ તેમ ફરતા હતા. ઉદ્યાદિત્યને લીધે ઘણું ભાગે તેમનું રાજકાર્ય બંધ જોવાનું હતું. વસંતરાય ઉદ્યાદિત્યને પોતાની આંખ આગળથી વેગળો ખસવા દેતા નહિ. તેમના મનમાં એ બીક રહેતી હતી કે વખતે ઉદ્યાદિત્ય પાછો યશોહર ન ચાલ્યો જાય. રાતદિવસ તેને પોતાની આંખોની પુતળી માફક રાખે છે અને તેને કહેતા કે:—“ભાઈ, તારે હવે તે પાપાણુ હૃદયની નગરીમાં જવું ન જોઈએ.”

ઉદ્યાદિત્યના મનમાં હવે એટલી બધી ચિન્તા નથી કે જેવી પહેલાં હતી. તે ઘણા દિવસ પછી કેદખાનામાંથી મુક્ત થઈને વસંતરાયના પ્રેમપરિપૂર્ણ કામલ હૃદયની અંદર વિરાજી રહ્યો છે. ઘણા દિવસ પછી તે ચારે તરફ ભાતભાતનાં વૃક્ષો અને સંપૂર્ણ આકાશ મંડળ જોયાં કરે છે. ચારે તરફ ફેલાયેલો ઉષાકાલનો પ્રકાશ જોઈ રહ્યો છે. પક્ષિઓનો કંઠરવ સાંભળી રહ્યો છે. પરન તેના શરીરના સ્પર્શ કર્યાં કરે છે. રાત્રિ આકાશના તારા જોવામાં આવે છે. તે ચંદ્રના શુદ્ધ પ્રકાશમાં બાણે ડુબી રહ્યો છે. ત્યાં જવાની ઇચ્છા કરે

છે ત્યાં જાય છે. જે જીવમાં આવે છે તે કરે છે. ત્યાં તેને કાંઈ પ્રકારનું શિક્ષણ નથી. જે લોકો ઉદ્યાદિત્યને નાનપણથી ઓળખતા, તે સર્વ તેને જોવાને માટે આવતા. ગંગાધર આવ્યો, ફટકચંદ આવ્યો, હરિદાસ અને કરીમઉલ્લા આવ્યો. મથુરા પોતાના ત્રણે છોકરાને લાંબે આવ્યો. રામધન અને પ્રાણધન બંને લાઈ આવ્યા. શીતલ સરદાર ખેલ ખતાવવા માટે પટાખાળેને પોતાની સાથે લેતો આવ્યો. આમ ઘણા લોકો યુવરાજની પાસે આવવા લાગ્યા. યુવરાજે તેને પ્રેમ પૂર્વક મળીને કેટલીય વાતો પૂછી ” ઉદ્યાદિત્ય હજુ પણ આ લોકોને બૂલી ગયો નથી એ જોઈ તેમને ઘણોજ આનંદ થયો. મથુરે કહ્યું--“ મહારાજ, આપ પહેલા જે મહિનામાં રાયગઢ આવ્યા હતા તે મહિનામાં આ નાના છોકરાનો જન્મ થયો હતો. જેને આપે જોયો હતો. તે પછી આપના આશીર્વાદથી મને બીજાં પણ સંતાનો થયાં. આમ કહીને તે ત્રણે છોકરાને યુવરાજની પાસે જો-લાવી આપ્યા અને તે ત્રણે છોકરાએ યુવરાજને જમીન સાથે માથું રાખી દંડવત્ કર્યાં.

પ્રાણધને આવીને કહ્યું--યશોદર જતી વખતે અહીંથી હજુર જે નાવ ઉપર સવાર થયા હતા તે નાવવાળો હુ માછી હતો. શીતલ સરદારે આવીને કહ્યું કે--“ મહારાજ, આપ જ્યારે રાયગઢમાં હતા ત્યારે આપે માગે લાકડી લાગવાનો તમાસો જાંઘ મને ઇનામ આપ્યું હતું. આજ મારી એવી ઇચ્છા છે કે મારાં છોકરાંનો ખેલ હજુરને ખતાવું. આવ જાનચંદ તમે સર્વે લાઈઓ આવો. ”

તેણે પોતાના છોકરાઓને જોલાવ્યા. આ રીતે દરરોજ સવારથીજ ઉદ્યાદિત્યની પાસે પ્રજ્ઞનાં ટોળેટોળાં આવતા, અને સર્વ એકત્ર થઈ પોતપોતાની વાતો કહેતાં.

આ પ્રકારે હસવા રમવામાં આમતેમ સ્વતંત્ર થઈ હરવા દરવામાં અને ગાવા બજાવવામાં આનંદ મેળવીને ઉદ્યાદિત્યે પોતાના મનની ઘણી ચિંતાને દૂર કરી દીધી. તેણે મનમાંને મનમાં વિચાર કર્યો કે, “પિતાજી મારા નાસી જવાથી ગુસ્સે નહિ-થયા હોય, હવે મારા ઉપર તે સંતુષ્ટ હશે. નહિતો આટલા દિવસ સુધી તે શું એમને એમજ બેસી રહેતા હશે ?”

પરંતુ આ પ્રકારના અધાધુન્ધ વિશ્વાસમાં તે પોતાના મનને વધુ દિવસ સુધી ભૂલમાં રાખી શક્યો નહિ. દાદાજીને માટે તેના મનમાં એક પ્રકારનો ભય થવા માંડ્યો. યશોહરમાંથી પાછા જવાની વાત દાદાજીને કહેવો વૃથા છે. તેને ફરી કેદખાનું યાદ આવ્યું. ક્યાં તે સ્વતંત્રતાનો આનંદ, અને ક્યાં તે નાના સરખા કેદખાનામાં રહી જીવન વીતાવવું ? કેદખાનાની એકેએક ઘડી તેને એક વર્ષના જેટલી જણાવા લાગી. તે પ્રકાશ રહિત, નિર્જન અને સૂનું મકાન તેની કલ્પના સૃષ્ટિમાં ખરોખર જણાવા લાગ્યું. તેનું શરીર કંપી ઉઠ્યું. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે, અહીંથી એક દિવસે જરૂર પાછું કેદખાનામાં જવું જ પડશે. આજે નહિ તો કાલે ખીજે દિવસે, એમ મનમાં ને મનમાં વિચાર કરીને તે એક પ્રકારનો નિશ્ચિત થઈને બેઠો.

આજે ગુરુવાર છે. આજે જવું હીક નથી. કાલે જઈશ. આજનો દિવસ ઘણા ખરાબ છે. સવારથી જ વરસાદનો આડંબર છે. જે થાય તે ખરું, આજ સાંજે રાયગઢ છોડીને જવું જ પડશે. એ વાત ઉદ્યાદિત્યે સ્થિર કરીને રાખી છે. સવારે જ્યારે વસંતરાયે ઉદ્યાદિત્યને બોલ્યો, ત્યારે વસંતરાયે તેનો હાથ પકડીને કહ્યું કે:—
કાલરાત્રે મેં એક ઘણુંજ ખરાબ સ્વપ્ન બોલ્યું. સ્વપ્ન કંઈ બોલ્યું તેનો

મને યાદ નથી રહ્યું, પણ એટલું યાદ છે કે જાણે મારી અને તારી વચ્ચે હંમેશને માટે જુદાઈ થઈ ગઈ.

ઉદ્યાદિત્યે વસંતરાયના પગે પડીને કહ્યું—“ના દાદાજી, કદાચ જુદાઈ થાય તોપણ હંમેશને માટે કેમ કરીને થાય?”

વસંતરાયે બીજી તરફ જોઈને ચિંતિત ચિત્તે કહ્યું, “હવે હંમેશને માટે જ સમજવી, હું હવે વૃદ્ધ થયો છું. કહે, હવે હું કેટલા દિવસ જીવવાનો છું.”

ગદરાતના ખરાબ સ્વપ્નના કાંઈક ભણુકારા હજી પણ વસંતરાયની હૃદય રૂપી ગુફામાં પ્રતિબિંબિત થઈ રહ્યા હતા. તેથી તે શુંદ મુંદ થઈ કંઈક ચિંતા કર્યા કરે છે.

ઉદ્યાદિત્યે કાંઈકવાર સુધી ચૂપ રહીને બોલ્યો “દાદાજી, જો કદી આપણી જુદાઈ થઈ જાય તો શું થાય!”

વસંતરાયે ઉદ્યાદિત્યને ગળે લગાવીને કહ્યું—“કેમ બેટા, જુદાઈ કેમ થશે! તું મને ઘોડીને ન જા. આ વૃદ્ધાવસ્થામાં મારો તિરસ્કાર કરીને ન જા.”

ઉદ્યાદિત્યની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તે ધણાજ અચંખામાં આવી ગયો. તેના મનના અભિપ્રાય વસંતરાયે શી રીતે જાણ્યો? એક દીર્ઘ શ્વાસ લઈને યુવરાજે કહ્યું—“દાદાજી, આપની પાસે રહેવાથી આપના ઉપર આકૃષ્ટ આવશે.”

વસંતરાયે હસીને કહ્યું—“કેવી આકૃષ્ટ! આટલી ઉંમરે હવે હું દુઃખનો ભય થોડો જ રાખું છું. મૃત્યુથી બીજું કોઈ મહાન દુઃખ તો નથી ને! તો મરણ તો મારી આગળ આવી ચૂક્યું છે. તે દરરોજ મારી ખબર લે છે. હવે હું તેનાથી ડરતો નથી. જે આજુસ જીવનના બધા સંકટોને ખમીને વૃદ્ધ થતા સુધી બચેલો

છે તેનું કિનારે આવેલું વહાણુ ડૂબે તો પણ શું ! ”

ઉદ્યાદિત્ય આજે આખો દિવસ વસંતરાયની સાથે રહ્યો. આખો દિવસ વરસાદ વરસ્યો. જે કેટલોક દિવસ આકી રહ્યો ત્યારે અંધ રહ્યો. એટલે ઉદ્યાદિત્ય ઉઠીને ઉભો થયો જેથી વસંતરાયે પૂછ્યું કે:—“ ક્યાં જાય છે ? ”

ઉદ્યાદિત્ય—“ જરા ફરી આવું. ”

વસંતરાય—“ આજે ફરવા નથી જવું. ”

ઉદ્યાદિત્ય—“ કેમ દાદાજી ! ”

વસંતરાય ઉદ્યાદિત્યને વળગી પડ્યા. અને બોલ્યો “આજે તું ઘરમાંથી બહાર ન જા, આજે તું મારી પાસે જ રહે. ”

ઉદ્યાદિત્ય—“ દાદાજી, હું બહુ દૂર નહિ જઉં. હમણાં જ પાછો આવું છું. ” આમ કહી તે બહાર ગયો.

તેને મહેલમાંથી એકલો બહાર જતાં જોઈ એક સિપાઈએ કહ્યું કે:—“ મહારાજ, હું આપની સાથે આવું છું. ”

યુવરાજ—“ ના, કાંઈ જરૂર નથી. ”

સિપાઈ—“ મહારાજના હાથમાં કાંઈ હથિયાર નથી ને. ”

યુવરાજ—“ તેની જરૂર નથી. ”

મહેલથી કેટલેક દૂર એક મોટું મેદાન છે. ત્યાં ઉદ્યાદિત્ય ગયો. તે મેદાનમાં ઉદ્યાદિત્ય એકલો ફરવા લાગ્યો. ધીમેધીમે સૂર્યનો પ્રકાશ મંદ થવા લાગ્યો. તેના મનમાં કાંણુ જાણે કે કંઈ કંઈ ચિંતાઓ થવા માંડી. યુવરાજ પોતાના આ આધાર વગરના અને ઉદેશહિન જીવનની ચિંતા કરવા લાગ્યો. વિચાર કરતાં કાંઈ પણ સ્થિર વિચાર જોવામાં ન આવ્યો. કશું પછી શું થશે તેનું કાંઈ ઠેકાણું નથી. ઉમર હળુ થોડી છે, જીવનનો વધુ ભાગ હળુ વિતાવવાનો છે. એક-ઠેકાણે

જગ્યા ન મળતાં આટલોં બધો ભવિષ્યનો વખત શી રીતે જશે ? તે પછી વિલા સાંભળી આવી. વિલા હવે ક્યાં હશે ! આટલા દિવસ સુધી તો હું તેના સુખનો પ્રકાશ રોઢીને બેઠો હતો. શું હજુ પણ તે સુખમાં જીવન ગાળતી નહિ હોય ? વિલાને મનમાં ને મનમાં તેણે ઘણા આશીર્વાદ આપ્યા.

ગોવાળીયાએને તરકાના વખતમાં વિશ્રામ કરવાને માટે આ મેદાનમાં એક જગ્યાએ પીંપળ, વડ, ખજૂરી, અને સેતારી વિગેરે ઝાડોનું એક મોટું જંગલ હતું. યુવરાજ એ જંગલની અંદર ગયો, ત્યાં સાંજ પડી હતી. કંઈક કંઈક અંધારું થયું હતું. યુવરાજનો વિચાર આજે નાસી જવાનો હતો. એથી એવા સંકલ્પ કરતો મનમાં ને મનમાં ચિંતા કરતો હતો કે વસંતરાય જ્યારે સાંભળશે કે ઉદયા-દિત્ય નાસી ગયો છે, ત્યારે તેની શી દશા થશે, ત્યારે તેમના હૃદયમાં આઘાત થઈને કર્ણ સ્વરે બોલશે કે:—“હાય, ઉદય મારી પાસેથી નાસી ગયો. તેની આ કાલ્પનિક આકૃતિને જાણે તેણે સ્પષ્ટ જોઈ.”

આ વખતે એક સ્ત્રી કઠોર અવાજે બોલી:—“આ જુવો, આ જગ્યાએ તમારો, યુવરાજ છે—અહીં છે.”

એએક સૈનિકા ભાથમાં મસાલ લઈને યુવરાજની પાસે આવી ઉભા રહ્યા. બેંસા બેંસામાં બાજ પાણુ ટેટલી: પડેલીએ આવીને તેની ઘેર લીધો ત્યાર પછી પેલી સ્ત્રીએ તેની પાસે આવીને કહ્યું કે:—“મને ઓળખો છો ! એકવાર મારા સામે ધ્યાન દઈ જુવો. એકવાર આમ નજર કરો.” યુવરાજે મશાલના અજવાળામાં જોઈ તો રૂક્મિણી દીડી. સૈનિકે રૂક્મિણીની આવી રીત ભાત જોઈ કહ્યું કે:—“દૂર ખસ અહીંથી.” તેણે તેના બોલવા ઉપર જરા પણ

ધ્યાન ન આપતાં કહ્યું કે:—“આ સર્વ કાંણુ કર્યું છે? મેં જ કર્યું છે? મેંજ આ સર્વ કર્યું છે. અહીં આ સર્વ સૈનિકોને કાંણુ લાગ્યું છે! હુંજ લાવી છું. મેં તમારે માટે આટલું કર્યું, અને તમે તિરસ્કારથી મારા તરફ મોં ફેરવીને ઉભા છો.” સૈનિકે રક્ષિત-શીને બેંચીને જખરજસ્તીથી ત્યાંથી વેગથી ખસેડી, તે પછી મુખારખાં સામે આવીને યુવરાજને સલામ કરીને ઉભો રહ્યો. યુવરાજે વિસ્મિત થઇને કહ્યું:—“મુખારખાં શી ખખર છે?”

મુખારખાંએ વિનય પૂર્વક કહ્યું:—“હજુર મહારાજના હુકમ અનુસાર અમે અહીં આવ્યા છીએ.”

યુવરાજ —“તેમનો શો હુકમ છે?”

મુખારખાંએ પ્રેતાપાદિત્યને લખેલો હુકમ કહાડીને યુવરાજના હાથમાં આપ્યો.

યુવરાજે તે વાંચીને કહ્યું:—“તેને માટે આટલી ખધી સેનાની જરૂર શી હતી? મને જ એક હુકમ લખીને મોકલ્યો હોત તો હું જાતે જ ત્યાં હાજર થાત. હું તો મારી મેળેજ જતો હતો, જવાનો નિશ્ચય કરી ચૂક્યો છું. તો પછી વાર કરવાનું શું કારણ છે? હમણાં જ ચાલો, હમણાં જ હું યશોહર આવું છું. મુખારખાંએ હાથ જોડીને કહ્યું:—“હમણાં તો અમે નહિ જઇ શકીએ.”

યુવરાજે કરીને કહ્યું:—“કેમ?” મુખારખાંએ કહ્યું:—“મહારાજના એક ખીજે હુકમ છે, તેને ખળવ્યા વગર શી રીતે જઈ.”

યુવરાજે કંઈક લયલીત અવાજે કહ્યું:—“શો હુકમ છે?”

મુખારખાં—“મહારાજએ રાયગઢના રાજાને મારી નાંખવાનો હુકમ આપ્યો છે.”

યુવરાજ ચમકીને બોલ્યો:—“ના, ના, આવો હુકમ તેમણે

નહિ આપ્યો હોય, તમે જુહું બોલો છો. ”

મુખારખાં—“ યુવરાજ સાહેબ ! હું આપને જુહું નથી કહેતો, મારી પાસે મહારાજનો લખેલો હુકમ છે. ”

યુવરાજે સેનાપતિનો હાથ પકડીને ઘણીજ વ્યગ્રતાથી કહ્યું:—
“ મુખારખાં, તમે આ ચિઠ્ઠીની મતલબ સમજ્યા નથી, મહારાજએ એવો હુકમ કર્યો છે કે જો ઉદ્યાદિત્યને તે હાજર ન કરે તો તેમને—જ્યારે હું જાતે હાજર છું ત્યારે તેમને દેમ—મને હમણાં જ લઇને ચાલો. હું આવવા તૈયાર છું મને બાંધીને લઇ જવ. જરા પણ વાર ન લગાડો. ”

મુખારખાં—“ હું તે હુકમની મતલબ ધરોળર સમજું છું. મહારાજએ ઘણી જ તાકીદની સાથે આજ્ઞા આપી છે. ”

યુવરાજે અધીર થઇને કહ્યું:—“ તમે જરૂર ભૂલ કરો છો, તેમની એવી આજ્ઞા નથી. હમણાં જ યશોહર ચાલો. હું મહારાજને તમારે માટે સમજાવું છું. તે જો બીજવાર હુકમ આપે તો પછી તમારી મરજીમાં આવે તેમ કરજો. ”

મુખારખાંએ હાથ જોડીને કહ્યું:—“ યુવરાજ સાહેબ, માફ કરો. હું મહારાજના આ હુકમનો અનાદાર કરી શકતો નથી. ”

યુવરાજે અત્યંત અધીરા થઇને કહ્યું—“ મુખાર, યાદ રાખજો કે કોઈ પણ એક વખતે યશોહરના સિંહાસનનો અધિકાર મને મળવાનો છે. મારી વાત માનો, અને મને ખુશ કરો. ”

મુખારખાં કાંઈ જવાબ ન દેતાં ચુપ થઇ ઉભો રહ્યો.

યુવરાજનો ચહેરો ઉદાસ થઇ ગયો. તેનું આખું શરીર પરસેવો પરસેવો થઈ ગયું. તેણે સેનાપતિનો હાથ ખૂબ જોરથી પકડીને કહ્યું. મુખારખાં, વહુ, નિર્દોષ, ધર્માત્મા, વસંતરાયનું ખૂન કરશો તો નરકમાં

પણ તમને રહેવાની જગ્યા નહિ મળે.’

મુખારખાંએ કહ્યું:—“ માલીકની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં પાપ લાગતું નથી. ”

ઉદ્યાદિત્યે કડક થઈને કહ્યું:—જુદું. કાંણુ કહે છે કે પાપ નથી થતું. જે ધર્મશાસ્ત્રમાં એવી વાત લખી હોય તે ધર્મશાસ્ત્ર જ નથી. મુખાર, તું સાચું માનજે કે પાપની આજ્ઞા પાલન કરવામાં પણ જરૂર પાપ છે. ”

મુખાર કાંઈ બોલ્યો નહિ.

ઉદ્યાદિત્યે ચારે તરફ જોઈને કહ્યું, ઠીક, મને છોડી દો, હું પાછો જઈ છું. તું તારી સેનાને લઈને ત્યાં આવ, હું તને યુદ્ધ કરવાને કહું છું ત્યાં રણભૂમિમાં વિજય મેળવીને આજ્ઞા પાલન કરજે.”

મુખાર કાંઈ બોલ્યો નહિ, તેની સાથેની સેનાએ યુવરાજની ઘણીજ પાસે આવીને તેને ચારે તરફથી ઘેરી લીધો. યુવરાજે જ્યારે કોઈ ઉપાય ન જોયો ત્યારે તેણે આ અંધકારમાં ખૂબ જોરથી જૂમ પાડી કે:—“ દાદાજી, સાવધાન ” આ જૂમથી આખું વન કંપી ઉઠ્યું મેદાનની હદ સુધી જતાં જતાં તો તે અવાજ અંધ થઈ ગયો. સેનાએ ઉદ્યાદિત્યને પકડી રાખ્યો. ઉદ્યાદિત્યે ફરી જોરથી જૂમ પાડી કે—“ દાદાજી, સાવધાન ! ” એક મુસાફર મેદાનના રસ્તે થઈને જતો હતો, તે આ જુમ સાંભળી ત્યાં ગયો અને પૂછ્યું કે:—“ શું છે ? ”

ઉદ્યાદિત્યે કહ્યું કે,—‘જાવ, જાવ, જલ્દી દોડીને જાવ, મહારાજને સાવધાન કરી દો.’ એટલે સૈન્યે તે મુસાફરને પણ તરત પકડી કેદ કર્યો. તે મેદાનમાં થઈને બીજા જે માણસો જતા હતા તેમને પણ તેમણે ઘેરી લીધા.

કેટલીક સેનાએ ઉદ્યાદિત્યને ઘેરી લીધો અને બીજું સૈન્ય

સાથે લઇને મુખારખાં-વેશ બદલી, અસ્ત્ર શસ્ત્રને છુપાવીને સાધારણ માણસના વેશમાં ગઢની તરફ ગયો. ગઢમાં જવાને માટે કેટલાક રસ્તા હતા. તેમણે જુદેજુદે રસ્તે થઇને ગઢની અંદર પ્રવેશ કર્યો.

આ વખતે વસંતરાય ખેસીને સાયંકાળનું નિત્ય કર્મ કરતા હતા. આ તરફ દેવમંદિરમાં સંન્યાસીકાળની આરતીનો શંખ, ઘડી-આળ અને ઘંટ વાગતા હતા. આવા મોટા વિશાળ રાજમહેલમાં કોઈપણ જગ્યાએ કોઈપણ પ્રકારનો કોલાહલ હતો નહિ. ચારે તરફ શાંતિ છવાયેલી છે. વસંતરાયના નિયમાનુસાર ઘણા નોકરોને સંન્યાસીકાળ વખતે થોડીવારને માટે રજા આપેલી છે.

સંન્યાસવંદન હમણાં જ કરી રહ્યા છે એવામાં વસંતરાયે એકાએક જોયું તો તેમના ધરમાં મુખારખાં ધુસી આવ્યો. વસંતરાયે ઘણાજ વ્યગ્ર થઇને કહ્યું કે—“ ખાં સાહેબ, અહીં ન આવો, હું હમણાં જ પૂજા કરીને બહાર આવું છું. ”

આથી મુખારખાં ધરમાંથી બહાર નીકળીને દ્વાર ઉપર ઉભો રહ્યો. વસંતરાયે સંન્યાસ પૂજા સમાપ્ત કરીને ઝંટ બહાર આવીને મુખારખાંના ખભા ઉપર હાથ મૂકી પૂછ્યું—“ ખાં સાહેબ, ખુશીમાં છો ને ? ”

મુખારખાંએ સલામ કરીને સમ્યક્તાથી કહ્યું—“ હાં, મહારાજ ! ”

વસંતરાયે કહ્યું—“ કાંઈ જમ્યા કે હવે. ”

મુખારખાં—“ જ નહિ, કાંઈ જરૂર નથી, કામ કરીને હમણાં જ પાછા જવું છે. ”

વસંતરાય—“ ના એમ ન બને. આજે હું તમને નહિ જવા દઉં. આજે તમારે અહીં રહેવું જ પડશે. ”

મુખારખાં—“ નહિ, મહારાજ, ઘણીજ ઉતાવળથી મારે યશોદર જવું પડશે.

વસંતરાયે પૂછ્યું—“ કેમ ! એવું શું જરૂરી કામ છે ? કેમ પ્રતાપ ખુશીમાં તો છે ને ? ”

મુખારખાં—“ હા, તે ખુશીમાં છે. ”

વસંતરાય—“ તો તમારું તેવું કયું જરૂરી કામ છે ? જલ્દી કહો, મારો જીવ ઉદ્દેગમાં રહે છે. પ્રતાપના ઉપર કંઈ સંકટ તો નથી આવ્યું ને ? ”

મુખારખાં—“ જી નહિં. તેમના ઉપર કંઈ સંકટ તો નથી આવ્યું પણ મહારાજના એક હુકમનું પાલન કરવાને માટે આવ્યો હું છું. ”

વસંતરાય—“ શો હુકમ છે, કહો ? ”

મુખારખાંએ એક હુકમ કહાડીને વસંતરાયના હાથમાં આપ્યો. વસંતરાય દીવાના પ્રકાશમાં જઈને તે વાંચવા લાગ્યા. એટલામાંતો એકેએક બધી સેનાએ દરવાજાની પાસે આવીને તેને ઘેરી લીધો. જ્યારે પત્ર વાંચી રહ્યા ત્યારે વસંતરાયે ધીરેથી મુખારખાંની પાસે આવીને પૂછ્યું કે—“ આ શું પ્રતાપનો લખેલો પત્ર છે ? ”

મુખારખાં—“ હાં. ”

વસંતરાયે ફરી પૂછ્યું—“ ખાં સાહેબ, શું આ પ્રતાપનો, પોતાના હાથનો લખેલો છે ? ”

મુખારખાં—“ હાં મહારાજ ! ”

ત્યારે વસંતરાય રડતાં રડતાં બોલી ઉઠ્યો—“ ખાં સાહેબ, પ્રતાપને મેં મારા હાથે પાળી પોસીને મોટો કર્યો છે. ”

તે કાંઈકવાર ચૂપ રહીને પછી બોલ્યા—“ પ્રતાપ જ્યારે નાનો બાળક હતો ત્યારે હું તેને રાત દિવસ બોળામાં રાખી રમાડતો

હતો; તે મને છોડીને એક ઘડીવાર પણ આધો ખસવાનું ઇચ્છતો નહોતો. તે પ્રતાપ ત્યારે મોટો થયો, ત્યારે તેનો વિવાહ કર્યો, અને તેને પ્રતાપગઢના સિંહાસન ઉપર બેસાડ્યો. તેનાં બાળકોને બોળામાં રમાડ્યાં, ખાં સાહેબ. તે પ્રતાપે આજે પોતાને હાથે આવી વાત લખી ? મુખારખાંની આંખો ડગમગવા લાગી, તે માથું નીચું નમાવીને બોલોમાનો ઉભો થઈ રહ્યો.

વસંતરાયે પૂછ્યું—“ બેટા ક્યાં છે ? ઉદય, ઉદય, ક્યાં છે ? ”

મુખારખાંએ કહ્યું—“ તેને કેદ કર્યો છે ” મહારાજ તેનો ઇન્સાફ કરશે. ”

વસંતરાય બોલી ઉઠ્યો—“ ઉદય, કેદમાં પડ્યો છે ? સાચું કહો, ખાં સાહેબ ! શું હું તેને એકવાર પણ જોવા નહિ પામું ? ”

મુખારખાંએ હાથ જોડી કહ્યું—“ જ નહિ, મહારાજનો એવો હુકમ નથી. ”

વસંતરાયે આંખમાં આંસુ લાવીને મુખારખાંનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈને કહ્યું—“ ખાં સાહેબ, એકવાર મને ઉદયને મળવા નહિ દો ? ”

મુખારખાંએ કહ્યું—“ હું મહારાજના હુકમને તાબે છું. ”

વસંતરાયે દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખીને કહ્યું—“ આ સંસારમાં કોઈને દયા કે ધર્મ નથી. આવો સાહેબ, તમારા મહારાજની આજ્ઞાનું પાલન કરો. ”

ત્યારે મુખારખાંએ ઝુકીને સલામ કરી અને હાથ જોડીને કહ્યું—“ મહારાજ, મને તાબેદારને માફ કરશો. હું માત્ર મારા માલિકના હુકમને બળવું છું. મારી કાંઈ કસુર નથી. ”

વસંતરાયે કહ્યું—“ નહિ સાહેબ, તમારી કસુર શી ? તમારી

કાંઈ કસુર નથી તમને શું માફ કરું. એમ કહીને મુખારખાને ગળે વળગીને કહ્યું:—“ પ્રતાપને જઈને કહેજો કે તેને હું આશિર્વાદ દઈને મરું છું. અને જુવો ખાં સાહેબ, મરતી વખતે હું ઉદ્યનો લાર તમારે માથે સોંપું છું. તે ખીન ગુન્હેગાર છે તેથી તે અયોગ્ય વિચારથી દુઃખ ન પામે. ”

વસંતરાય આંખો ખંધ કરીને ઇષ્ટ દેવતાની પાસે જમીન ઉપર ખેઠા, જમણા હાથે માળા ફેરવવા લાગ્યા, પછી બોલ્યા, સાહેબ, ખસ, હવે વાર ન કરો ! ”

મુખારખાંએ અખદુલાને ખૂમ મારી, અખદુલા ઉઘાડી તત્તવાર હાથમાં લઈને આવ્યો. મુખારખાં ત્યાંથી દૂર ખસી ગયો. ઘડી વીતતાં ન વીતતાં તો લોહીથી ખરડાયલી તલ્વાર હાથમાં લઈને અખદુલા ઘરમાંથી બહાર નીકળીને આવ્યો. ઘરમાં લોહીની નીક જોવા લાગી.

પ્રકરણ ૩૪ મું.

ઉદ્યાદિત્યને દેશ નિકાલ

મુખારખાં કેટલીક સેનાને રાયગઢમાં રાખીને પોતે ઉદ્યાદિત્યને સાથે લઈને તરત યશોહર તરફ રવાના થયો. રસ્તામાં બે દિવસ સુધી ઉદ્યાદિત્યે અન્નનો સ્પર્શ ન કર્યો. કોઈની સાથે કાંઈ વાત ન કરી, માત્ર છાનોમાનો ચિંતા કરવા લાગ્યો. તે પાપાણુ-ઉદ્યની માફક સ્થિર બેસી રહ્યો. આંખોમાં ઉંઘ ન આવી, આંસુ જણાવા ન લાગ્યાં. માત્ર ચિંતા કરવા લાગ્યો. નાવ ઉપર ફરી વળેલા પાણીની તરફ જોઈ રહ્યો. નાવ વેગથી આલ્યુ જાય છે, તરંગો

હોરી રહે છે. જળપ્રવાહનો કલકલ શબ્દ તેના કાનમાં પહોંચી રહ્યો છે. ત્યારે તેણે ન કાંઈ જોયું કે ન કાંઈ સાંભળ્યું. કેવળ વિચાર કરતા જ રહ્યા. રાત પડી, આકાશમાં તારા નીકળી આવ્યા. માછીએ નાવને છીપાવ્યું. નાવના સર્વ લોક સૂઈ ગયા. કેવળ જળપ્રવાહનો શબ્દ સંભળાય છે અને નાના નાના તરંગો પોતાના આઘાતથી નાવને છાલકો માર્યા કરે છે. યુવરાજ સ્થિર નજરે સામે દૂર સુધી પ્રસરેલા સ્વચ્છ રેતીના ઢગલા તરફ જોઈને વિચાર કરે છે. કેટલીક રાત બાકી રહી એટલે માછીએ જાગી ઉઠ્યા. નાવ હંકાર્યું ઉપાકાળનો ઠંડો પવન લાગવા માંડ્યો. પૂર્વદિશા લાલ જણાવા લાગી. યુવરાજ ચિંતા કરવા લાગ્યા. ત્રીજે દિવસે યુવરાજની બંને આંખોમાંથી આંસુની ધારા ચાલી રહી છે. લમણા ઉપર હાથ મૂકીને કદી પાણીની તરફ અને કદી આકાશની તરફ જુવે છે, નાવ બરોબર ચાલ્યા કરે છે. ઉદ્યાદિત્યની આંખમાંનાં આંસુ રોકતાં રોકતાં નથી. લાગ જોઈને મોં ઉદાસ કરીને મુખારખાં યુવરાજની પાસે આવીને બેઠો, અને વિનયથી પૂછવા લાગ્યો કે:—“યુવરાજ સાહેબ, આપ શો વિચાર કરો છો? યુવરાજ ચમક્યો, અને થોડીવાર સુધી તો છાનોમાનો મુખારખાંના મુખની સામે જોતો રહ્યો. મુખારખાંના મોં ઉપર કાંઈક મમતાનો લાવ જોઈને યુવરાજ એકાએક પોતાના હૃદયનો પકડો ખોલીને બોલ્યો કે:—“એ વિચાર કંઈ છું કે સંસારમાં જન્મ લઈને મેં શું કર્યું? શું મારે લીધે જ વંશનો નાશ થયો! હે ધનુર ! દુર્બળ માણસોને આ સંસારમાં કેમ ઉત્પન્ન કરો છો? જે પોતાના સામર્થ્યથી સંસારમાં ઉભો રહી શકતો નથી, જે પગલે પગલે ખીજતી મદદને ખાળે છે, તેનાથી સંસારને શું ઉપકાર થવાનો છે? તે જોને વળગીને પકડે છે તેને પણ ડૂબાડે છે. તે સંસારનાં સર્વ કામોમાં

વિદ્ય નાંખે છે. તેને ઉભા રહેવાની કંઈ જગ્યા મળતી નથી તે પોતાના ભારથી સર્વને આક્રાન્ત કર્યા કરે છે. હું એક દુર્બળ અને બીરુ સ્વભાવનો માણસ છું. ધર્મશ્રે મને ખ્યાલ્યો, અને સંસારમાં જે આનંદ સ્વરૂપ હતા, જે સંસારના આધાર રૂપ હતા, તેમને મારે માટે નાશ કર્યો છે ! ખરું પૂછો તો હવે આ સંસારમાંથી છૂટવાથી મને મુખ થાય તેમ છે. ”

ઉદ્યાદિત્યને કેદની માફક પ્રતાપાદિત્યની આગળ કાવવામાં આવ્યો. પ્રતાપાદિત્યે તેને હવેલીની અંદર એક કાટડીમાં પૂરીને કેદ કર્યો. કેદલીકવારે પ્રતાપાદિત્યની પાસે આવતા બેઠ જાણે કે ઉદ્યાદિત્યનું આખું શરીર કંપી ઉઠ્યું. તિરસ્કારથી તેના આખું શરીર ઉપરની ચામડી સંકોચાઈ ગઈ. તે પોતાના પિતાનું મોં બેઠ શક્યો નહિ.

પ્રતાપાદિત્યે ગંભીર સ્વરે કહ્યું—“ તને શી સજા કરે ? ”

ઉદ્યાદિત્યે ધીરતાથી કહ્યું—“ આપને જે યોગ્ય લાગે તે. ”

પ્રતાપાદિત્યે કહ્યું—“ તું મારા આ રાજ્યને માટે અધિકાર થવાને યોગ્ય નથી. ”

ઉદ્યાદિત્યે કહ્યું—“ હા, આપ ગરોળર કહો છે. હું કંઠાપિ પણ યોગ્ય નથી. મારે આપનું રાજ્ય નથી બંધનું. આપ આપના સિંહાસન પાસેથી મને દૂર કરો એજ મારી પ્રાર્થના છે. ”

પ્રતાપાદિત્ય પણ એજ ધમ્કે છે, તેથી તેણે કહ્યું—“ તું જે કહે છે, તે ખરા દીલથી કહે છે, તેની મને ખાતરી શી ? ”

ઉદ્યાદિત્યે કહ્યું—“ મેં લાગ્યહીન થઈને જન્મ લીધો છે પણ આજ સુધી હું સ્વાર્થવશ થઈને કદી જીકું બોલ્યો નથી. આપને જે મારો વિશ્વાસ ન હોય તો હું ભગવતીના પગે પડીને સોગન

ખાઉં; આપના રાજ્યમાંથી સોષના અગ્રભાગ જેટલી જમીન પણ મારે નહિ જોઈએ. સમરાદિત્ય જ આપના રાજ્યનો ચારસ થશે.

પ્રતાપાદિત્યે પ્રસન્ન થઈને કહ્યું કે:—“ ઠીક, તો તારે શું જોઈએ છીએ ? ”

ઉદ્યાદિત્યે કહ્યું:—“ મહારાજ મારે બીજું કંઈ જોઈતું નથી. આપ મને પાજરામાં પશુની માફક બંધ કરીને પૂરી ન મૂકશો. મને આપ છોડી દો. હું હવે કાશીએ જઈશ. બીજી ધર્યા એ છે કે આપ મને થોડું ઘણું દ્રવ્ય આપો કે જેથી હું ત્યાં દાદાજીના નામની એક ધર્મશાળા અને એક મંદિર બંધાવું. ”

પ્રતાપાદિત્યે કહ્યું:—“ સારું, હું તે કબુલ કરું છું. ”

તેજ દિવસે ઉદ્યાદિત્યે મંદિરમાં જઈને પ્રતાપાદિત્યની આગળ સોગન ખાધા કે:—“ હે મા કાલિકા. હું તમારા ચરણે પડીને સોગન ખાઉં છું કે-જેટલા દિવસ સુધી હું જીવતો રહું, ત્યાં સુધી ‘હું’ યશોહરના મહારાજના રાજ્યની તલમાત્ર પણ ભૂમિને મારી કહીને કદી પણ ગ્રહણ નહિ કરું. યશોહરના સિંહાસન ઉપર નહિ બેસું અને યશોહરના રાજ્યદંડનું કદી નામ પણ નહિં લઉં. જો એવું એવું કદી કરું તો દાદાજીને મારવાનું બધું પાપ મને ચોટ.” આટલું કહી ઉદ્યાદિત્ય કંપવા લાગ્યો.

મહારાણીએ ન્યારે સાંભળ્યું કે, ઉદ્યાદિત્ય કાશી જાય છે ત્યારે તેણે આવીને ઉદ્યાદિત્યને કહ્યું કે:—“ બેટા, મને પણ તારી સાથે લઈ જા. ”

ઉદ્યાદિત્યે કહ્યું:—“ કેમ મા, તારી પાસે સમરાદિત્ય છે ને, તારી પાસે સવ અહીં રહેશે. તું જો અહીંથી જઈશ તો યશોહરમાં રાજ્ય લક્ષ્મી નહિ રહે. ”

રાણીએ રડતાં રડતા કહ્યું—“ બેટા, તું આ ઉમરમાં સુખ સંપત્તિ છોડીને ચાલી જાય છે, તો હું કદા જીંદગીની આશાથી હવે અહીં રહું. રાજ્યપાટ મારે શું કરવાનું ! તું સર્વ સંસારનાં સુખ છોડીને સંન્યાસી થઈને રહેશે, ત્યારે ત્યાં તારું રક્ષણ કાંણુ કરશે ? તારા આપનું હૃદય તો પથ્થર જેવું છે. હું તને નહિ છોડું” રાણી પોતાનાં સર્વ આળોકમાં ઉદ્યાદિત્ય ઉપર વધુ સ્નેહ રાખતી હતી, તે ઉદ્યાદિત્યને લીધે મુક્તકંઠે રડવા લાગી.

ઉદ્યાદિત્યે માનો લાથ પકડીને આંસુ ભરેલી આંખે કહ્યું:—
“ મા, તું તો જાણે છે કે મારા અહીં રહેવાથી ઘડીએ ઘડીએ સંદેહ ઉત્પન્ન થશે. તું નિશ્ચિન્ત રહે, હું વિશ્વનાથના શરણમાં જઈને નિર્વિઘ્ન પૂર્વક સુખથી રહીશ. ”

ઉદ્યાદિત્યે વિભાની પાસે જઈને કહ્યું:—“ વિભા, મારી પ્યારી જહેન, હું કાશી જવા પહેલાં તારે સાસરે તને મારી સાથે લઈ જઈશ. મારી માત્ર એક એજ ઇચ્છા છે.”

વિભાએ ઉદ્યાદિત્યને પૂછ્યું:—“ દાદાજી ખુશીમાં છે ? ”

“ દાદાજી ખુશીમાં છે. ” આમ કહેતાં તો ઉદ્યાદિત્ય તરત ત્યાંથી બહાર ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૩૫ મું.

ઉદ્યાદિત્ય અને વિલાસું ચન્દ્રદ્વીપમાં જહું.

ઉદ્યાદિત્ય વિલાસને સાથે લઇને ચન્દ્રદ્વીપ જવાને માટે તૈયાર થયો. વિલા પોતાની માને ગળે વજાગીને ખૂચ રડી, હવેલીમાં જેટલી ટૂલ્સ સ્ત્રીઓ હતી, તે સર્વે વિલાસને અનેક પ્રકારની શીખા-મણા દેવા લાગી.

રાણીએ ઉદ્યાદિત્યને બોલાવીને કહ્યું કે, “વિલાસને તો લઈ જાવ છો પણ જો તે લોકો અવગણના કરશે તો?”

ઉદ્યાદિત્યે ચમકીને કહ્યું કે:—“કેમ મા, એ લોક તેની અવગણના કેમ કરશે?”

રાણીએ કહ્યું:—“કાંઈ જાણે, જો તે વિલાસના ઉપર નારાજ થયા હોય તો?”

ઉદ્યાદિત્ય—“ના મા, વિલા એક બોણી છોકરી છે, તેના ઉપર શું તે કદી નારાજ થઈ શકે ખરા કે?”

રાણીએ રડીને કહ્યું:—“બેટા, વિલાસને આવવાનીથી સાસરે પહોંચ્યાહજે, જો તે તેનું અપમાન કરશે તો વળતે તે પોતાનો આત્મઘાત કરી નાંખે તેની છે.”

ઉદ્યાદિત્યના મનમાં કાંઈક વહેમ આવ્યો. વળતે વિલાસને સાસરામાં કાંઈ માન નહિ આપે તો શું કરવું? આ વાત પ્રથમ તેના મનમાં આવી નહોતી. ઉદ્યાદિત્યે જાણ્યું કે તેના ખરાબ દિવસો હવે વીતી ગયા છે પરંતુ તેણે જોયું કે હવે પણ તે પુરા નથી થયા.

વિલાને તે પોતાની સાથે લઈ ગયો, કાંણુ જાણે કે વિલાના નસી-
બમાં શું લખ્યું છે. ”

વિદ્યાય ચતાં ઉદ્યાદિત્યે અને વિલાએ પોતાની માને પ્રણામ
કર્તા. મુસાફરીમાં કદી વિદ્યન ન આવે તે માટે રાણી તે વખતે રડી
નહિ. પણ તે બંનેને ત્યાંથી જતાં જોઈ તે જમીન ઉપર પડી બંને
રડવા લાગી. તે પછી ઉદ્યાદિત્ય અને વિલા બંને પિતાને પ્રણામ કરી
આવ્યા, પછી રાજભૂવનમાં જોડવા એટ સંબંધીયો હતા તે સર્વને
પ્રણામ કર્યા. ઉદ્યાદિત્યે સમસ્તદિત્યને ખેલાયાં લઈને બચી કરી
આશીર્વાદ આપ્યો. રાજભૂવનના નોકરો ઉદ્યાદિત્યને જીવમતથી
સ્થાપિત હતા. તે સર્વ આવીને ઉદ્યાદિત્યને પ્રણામ કરીને રડવા
લાગ્યા. આખરે ઉદ્યાદિત્ય અને વિલા બંનેને મંદિરમાં લઈને દેવ
પ્રણામ કરીને વિદાય થયાં.

ઉદ્યાદિત્ય બપોરે યશોહરની હદ મૂકીને બીજી હદમાં ગયો
તમારે જોણે એક દીર્ઘશ્વાસ લીધો. તે શોક, વિપત્તિ અને અત્યાચાર-
ની નાટ્યશાળામાંથી નીકળી આવ્યો. ઉદ્યાદિત્યે નિશ્ચય કર્યો કે જોણે
મોતમી જાંદગીમાં તો કદી અહીં પાછા નાજ આવવું. એક વાર
જોણે પાછા કરીને જોયું તો અત્યાચારથી ભરેલો અત્યંત કઠોર યશો-
હરનો દોટ આકાશમાં માથું ઉંચું કરીને રાક્ષસની માફક ઉભો છે.
તેની ચિંતાનાં સમસ્ત કારણો આ પડખંત, યથેચ્છાચાર, અત્યાચાર,
અને દુર્બળને પીડા કરવી વીગેરે પાછળ જઈ છૂપાય છે અને સામે
પ્રકૃતિની અપાર શોભાને લઈને સ્વતંત્રતા ઉભી છે. તેના સ્વાભાવિક
સ્નેહ અને સમતાએ તેના હૃદયને પોતાના તરફ આકર્ષિત કર્યું.

પૂર્વ તરફ આકાશમાં સફેદી જવાઈ રહી છે. જોતજોતમાં
સફેદીની જગ્યાએ આરુણતા જવાઈ ગઈ. એકાંજ દિવસમાં નદીના

પુર્વ કિનારાનાં જંગલોની અંદરથી સોનેરી કિરણો નીકળતાં જણાવા લાગ્યાં. વૃક્ષોની ટોચના ભાગ ઉપર તે કિરણોનો પ્રકાશ પડતાં એક અપુર્વ શોભા પ્રકટ થવા લાગી. માછીઓએ ખુશીથી ગાયન ગાતાં ગાતાં હોવાવેલાં નાવ બોલી દીધાં. પ્રકૃતિની આ સવારની શોભાને જોઈને ઉદ્યાદિત્યનું ચિત્ત પક્ષિઓની સાથે સ્વતંત્રતાનાં ગાયન ગાવાં લાગ્યું. ઉદ્યાદિત્યે પોતાના મનમાં કહ્યું:—“ હે પ્રથમ, જન્મે જન્મમાં આ પ્રકારે નિર્દન્દ્ર થઈને પ્રકૃતિની રમણીય ભૂમિમાં સ્વતંત્રતા પૂર્વક વિચરણ કરી શકું અને સુહૃદ્યસજ્જનોની સાથે રહીને સુખથી સમય વિતાવી શકું એવું આપજો. ”

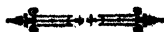
માછીઓનાં ગાયન અને જલ પ્રવાહનો કલકલ શબ્દ સાંભળતા તે બંને આગળ વધ્યા, વિભાના હૃદયમાં આનંદના તરંગો લહેરો ખાતા હતા. હૃદયનો ભાવ તેના મોં અને આંખોમાં જણાતો હતો. જાણે આટલા દિવસ પ્રણી. તેણે દુઃસ્વપ્નમાંથી જાગીને સુખના સંસારમાં જોયું છે. દુઃસ્વપ્નનો ભય જાણે કે તેના હૃદયમાંથી નીકળી ગયો છે અને તે સ્વસ્થ થઈને બેઠી છે. વિભા જાય છે, કાંની પાસે જાય છે? આટલા દિવસથી તે જેનું ધ્યાન કરી રહી હતી, જે તેના પ્રેમનો એક માત્ર વિશ્રામસ્થાન છે તેની પાસે જાય છે. ઉમંગથી તેનું આખું શરીર પ્રલકિત થઈ રહ્યું છે. તે આરે તરફ આજે સ્નેહનો સમુદ્ર જોઈ રહી છે. જાણે કે તે સ્નેહ સમુદ્રમાં ડુબી ગઈ છે.

ઉદ્યાદિત્ય વિભાને પોતાની પાસે બોલાવીને તેને કામળ કંઠ-સ્વરથી અનેક પ્રકારની કથા, વાર્તા સંજ્ઞાવે છે. વિભાએ જે સાંભળ્યું તે તેને સાહે લાગ્યું.

રામચંદ્રાચના રાત્રીમાં નાવ આવી પહોંચ્યું છે. આરે તરફ

જોઈને વિભાના મનમાં આનંદનો એવો ઉદય થયો કે જે તેની પહેલાં કદી થયો નહોતો. ચારે તરફની અપૂર્વ શોભા જોઈને તેનું ચિત્ત વિકસિત થઈ ગયું. વિભાના મનમાં થયું કે એકવાર રૈયતને પોતાની પાસે બોલાવીને તેમના રાજનું વૃતાંત પૂછી જોઉં તો કેવું ? રૈયતને જોઈને તેના મનમાં એક પ્રકારના અપૂર્વ સ્નેહનો ઉદય થયો. તેની દૃષ્ટિમાં તો સર્વ સાફ જ જણાવા લાગ્યું. કંઈ કંઈ એકાદ બે જણ હરિદ્ર જણાવા લાગ્યા. તેમને જોઈ વિભાએ મનમાં વિચાર કર્યો કે “હાય, આમની આવી દશા કેમ ?” હું મહેલમાં જઈને તેમને બોલાવી મંગાવીશ અને તેમનું દુઃખ દૂર થાય તેમ કરીશ.” તે સર્વને પોતાના સમજવા લાગી, આ રાજ્યમાં લોક દુઃખી હોય તે તેનાથી સહન ન થયું. વિભાના મનમાં એમ થયું કે રૈયત એકવાર તેની પાસે આવીને તેને મા કહીને બોલાવે, અને પોતાનું દુઃખ જે હોય તે નિવેદન કરે તો હું તેમનું દુઃખ દૂર કરું.”

રાજધાનીની નજીકના એક ગામમાં ઉદ્યાદિત્યે નાવ છીપાવ્યું, તેણે વિચાર કર્યો કે તેણે પોતાના આવવાની હકીકત રાજભૂવનમાં કહેવરાવી કે જેથી તે લોકો આવીને તેમને સન્માનપૂર્વક લઈ જાય. ત્યારે બહુ લાંબું ત્યારે થોડો દિવસ બાકી રહ્યો હતો. ઉદ્યાદિત્યે વિચાર કર્યો કે કાલ સવારે માણસ મોકલવું ઠીક, પણ વિભાની ઇચ્છા એવી હતી કે આજે જ તેમને ખબર આપવી.

પ્રકરણ ૩૬ મું.

વિલાસું એકલું રાજમહેલમાં જવું.

આ જે ચંદ્રદીપના સર્વ લોક વ્યથ થઇ ગયા છે. ચારેતરફ વાળું વાગી રહ્યું છે. જાણે ગામમાં કાંઈ વિશેષ ઉત્સવ થઇ રહ્યો છે. એકતો પોતાના હૃદયના ભવિષ્યના આનંદથી વિભા પોતાની મેજેજ અધીર થઇ રહી છે ત્યાં આ પ્રમાણે વાળનો મધુર સ્વર સાંભળીને તેના હૃદયમાં આનંદના તરંગો ઉછળવા લાગ્યા. પાછળથી કંઈક આ અધિક આનંદ ઉદ્યાદિત્યની આગળ પ્રકટ ન થઇ જાય તેને લીધે તે મહાકળે પોતાના પ્રપૂજ્ય મૌનિ ભાવ અને હૃદયના ઉમંગને છુપાવે છે. ઉદ્યાદિત્ય નદીને કિનારેથી કાંઈક ઉત્સવ જણાતાં-શાનો ઉત્સવ થઇ રહ્યો છે, એ જાણવાને માટે ગામમાં ફરવા ગયો.

કેટલીકવારે એક માણસે નાવની પાસે કિનારા આગળ આવીને પૂછ્યું કે:—“આ જહાણ કાનું છે?” આ સાંભળી, નાવમાંથી એક બે નોકર બોલી ઉઠ્યા કે—“અરે કાણુ? રામમોહન! આવો, આવો.” રામમોહન તરત વહાણ ઉપર ગયો, તો ત્યાં વિભા એકલી નાવમાં બેસી રહી છે. વિભાએ રામમોહનને જોઇ ખુશી થઇ અધીર થઇને કહ્યું—“મોહન.”

રામમોહન—“હા.”

રામમોહને વિભાને આનંદથી પરિપૂર્ણ પ્રસન્ન મુખ જોઇને ઉદાસ થઇ કહ્યું કે:—“જા, તું આટલા દિવસ પછી આજ અહીં આવી?”

વિભાતું—“હા, મોહન, મહારાજને શું મારા આવવાની ખબર મળી ગઈ છે? શું તું મને અહીંથી લઈ જવાને માટે આવ્યો છે?”

રામમોહન—“ના, એટલી ઉતાવળ શી છે? આજ અહીં રહો, કાલે સવારે તેડવા આવીશ.”

રામમોહનનો લાવ જોઈને વિભા એકદમ બોલી ઉઠી—“કેમ મોહન, આજ કેમ ન આવું?”

રામમોહન—“આજે સાંજ પડી છે, માટે આજે નહિ.”

વિભાએ બહુજી ડરતાં ડરતાં કહ્યું: “મોહન, સાચેસાચું કહે શી ઉડકિત છે?”

રામમોહનથી ન રહેવાયું. દોષ વાત ઉદ્યમાં છૂમાલી જાય-વાતી તેમણે નેહા-દેવી. તેથી તેને જ જગ્યાએ બેસી, એમનાં રડતાં રડતાં કહેવા લાગ્યો કે—“મા, અંજો તમારા આ રાજમાં તમારે માટે જગ્યા નથી. હવે તમે એક ગાળે એકમ તમારે માટે હવે એક વર નથી. આજે મહારાજનાં બીજાસરતાં લખ થય છે.”

વિભાતું મુખ ના પાંતળી એકદમ પીગું પડી ગયું. જાણે કે તેના મધ્યા ઉપર વાજણી પડી. રામમોહન કહેવા લાગ્યો—“મા, જગ્યા તમારા ને આમ કામ તમારો મોહાવરા આવ્યો તમારે તમે અહીંનું આવ્યા. તમારે તમારું નહિ. મને પાંચો કલાકથી જેવા મહાનિતીઆગળ મોં દેખાડવા જેવું મારે ન રહ્યું મારી જાતી કાટવા માંડી, છતાં તમારાથી કાંઈ ન મોહાયું.”

આ સાંભળી વિભાતી આંખે સામે અંધકે છંદામ ગયું. તેણે માયું ફરવા લાગ્યું. તેજ જગ્યાએ મૂકી ખાંધને નીચે પડી. રામમોહને તરત વિભામા મોં જાન આંખા પર પાણી છાંટ્યું. થોડીવાર વિભાતે જાન આવ્યું અને તે ઉડીને બેઠી થઈ. વિભાતી આંખમાં આંખો સુસાર સુતી જણાવા લાગ્યો. રામમોહન રાજમાં આવીને, રાજધાનીની પાસે પહોંચતાં, અને રાજધાનનાં દાર સુધી પહોંચતાંજ પતિ સુખની તરસી વિભા નિરાશ થઈ ગઈ. તેના સંધળા સુખની આશા મૂળ તૂટ્યા જેવી થઈ ગઈ.

વિભાએ ધણીજ વ્યાકુળતાથી કહ્યું:—“ મોહન તેમણે મને તેડવા મોકલ્યું હતું અને મારે આવવાને વિલંબ થયો શું તેથી ?”

મોહન—“ હા વિલંબ થવાથી જ. ”

વિભાએ અધીર થઇને કહ્યું:—“ શું હવે તે ક્ષમા નહિ કરે ?”

મોહન—“ હવે તે શું ક્ષમા કરે ? ”

વિભા—“ મોહન, હું જાતે એકવાર તેમને મળીશ. ” એમ કહીને વિભા રડી પડી.

રામમોહને પોતાની આંખમાંનાં આંસુ ધુસીને કહ્યું:—“ મા, આજે અહીં જ રહો. ”

વિભાએ કહ્યું:—“ ના, ના. હું આજે તેમને એકવાર મળવા માટે આવીશ. ”

રામમોહન—“ હીક, યુવરાજને અહીં પાછા આવવા દો. ”

વિભુ—“ ના, હું હમણાં જ આવું છું. ”

વિભાએ ધાર્યું કે ઉદ્યાદિત્ય આ વૃતાંત સાંભળીને વખતે અપમાનના ભયથી મને નહિ જવાડે. ”

રામમોહન—“ હીક તો એક પાલખી લઈ આવું. ”

વિભા—“ પાલખી શું કરવી છે ? શું હું રાણી છું કે જેથી મારે માટે પાલખી કે પડદો જોઇએ ? હું એક સાધારણ પ્રજાની માદક, એક ભિખારણની માદક જઇશ. મને પાલખીની શી જરૂર છે ? ”

રામમોહન—“ હું જીવતાં છતાં એ કેમ જોઇ શકું ? ”

વિભા અધીર થઇને બોલી:—“ મોહન, હું તારે પગે પડું છું, મને જવામાં અડચણ ન નાંખ, વિલંબ થામ છે. ”

રામમોહને દુઃખી થઇને કહ્યું:—“ હીક ચાલો. ”

વિભા, સાધારણ સ્ત્રીની માદક ગઇ. વહુજી ઉપર જે નોકરો હતા તેમણે આવીને કહ્યું:—“ આ શું ? વિભા, તું અમ સાધારણ વેશમાં ક્યાં જાય છે ? ”

રામમોહન—“આ તો એમનું રાજ્ય છે, જ્યાં જવાની ઇચ્છા આપ ત્યાં જઈ શકે છે.”

આથી નોકરો તેને જતાં રોકવા લાગ્યા, પણ રામમોહને તેમને રોક્યા.

પ્રકરણ ૩૭ મું.

રામચંદ્રરાયે વિભાને તરછોડી—વિભા, ઉદ્યાદિત્ય અને રામમોહનનો કાશીવાસ.

આ રે તરફ લોકોની અપાર ભીડ છે. જે પહેલાં વિભા આ પ્રમાણે ભીડમાં આવતી તો તે શરમાઈ જતી, પણ આજે જાણે તે આંખે આંધળી થઈ ગઈ હોય તેમ ચાલ્યાં કરે છે તે જે આંખે જોઈ રહી છે. અને કાને સાંભળી રહી છે તેને તે સ્વપ્નવત્ સમજે છે. તેના ઉપર તેનું જરાપણ ધ્યાન નથી. જાણે તેને મારે તે સર્વ સરખું છે.

જ્યારે વિભા ભીડમાંથી નીકળીને રાજબૂવનના મુખ્ય દરવાજાની પાસે આવી ત્યારે દરવાજાને તેને અંદર જવા ન દીધી, અને તેનો હાથ પકડી રોકી રાખી. ત્યારે વિભાના પગ તળેથી જાણે ધરતી નીકળી ગઈ હોય તેમ ચારે તરફ લોકોને જોઈ શરમ અને ગ્વાનિથી તે ગભરાવા લાગી, તેનું હૃદય વ્યાકુળ થઈ ગયું. તેનો ધ્રુવદ ઉધડી ગયો. કેટલીકવારે જ્યારે તેને ચેતન આવ્યું ત્યારે તેણે મોં ઉપર આધું ઢાંક્યું. રામમોહન આગળને આગળ જતો હતો, પણ પાછળ ફરીને તેણે જોયું તો દરવાજા ઉપર વિભા ઉભી રહી છે. દરવાજા તેને આવવા દેતો નથી, ત્યારે દરવાજાને રામમોહને ખૂબ ધમકાવ્યો. પાસે જ ફરનાન્ડિજ હતો તેણે આવીને દરવાજાની બરાબર ખબર લીધી. એટલે તેણે વિભાને જવા દીધી. વિભા મહેલની અંદર ગઈ પણ કોઈએ તેનો કાંઈ આદર ન કર્યો.

અંદર આવે રાજા અને રામો બે જુણે બેઠા હતા. વિભાએ અંદર પ્રવેશ કરીને રાજાના મોં સામે જોઈને તેના પગ પાસે જમીન ઉપર તે બેસી ગઈ. રાજાએ ચકિત થઈને પૂછ્યું—તું કાંણ છે ? શું માગે છે ? રામમોહન આને દીવાનખાનામાં લઈ જઈને કાંઈ આપો. ”

વિભાએ આંસુ ભરેલી આંખોએ રાજાના મોંની સામે જોઈને કહ્યું—મહારાજ, હું કાંઈ લેવાને આવી નથી. હું આપને માટે સર્વસ્વ આપવા માટે આવી છું. હું આપને બીજાના હાથમાં મોંપીને રાજા લેવા માટે આવી છું. ”

રામમોહનથી ન રહેવાયું જેથી પાસે આવીને તેણે કહ્યું કે—
“ મહારાજ, આતો આપણે રાણી, યશોદરની રાજકુમારી છે. ”

રામચંદ્રરાય એકાએક ચકિત થઈ ગયા. પણ તેવામાં રામાએ નરત મોંની તરફ ફરિયાદ દર્શાવી જતાં કંઈક સ્વરે કહ્યું કે—
“ નરત લાઈ ઉપરથી રાજા ઉતરી ગયું કે શું ? ”

રામચંદ્રરાયના હૃદયમાં દયા ઉત્પન્ન થઈ હતી. તેણે તે રાજાના આંખોમાં જોઈ ગયા. તેમણે વિચાર કર્યો કે, વિભાની ઉપર મને મનતા દેખાડવાથી પાછળથી બીજા ચારી ચમકી કરશે. વિભાના આંખો ઉપર જાણે બીજી વખતે ચકિત થઈ ગયા. પછી પછી હોય તો તે શરમતી મારી અંકુચિત થઈ ગઈ. આંખો બંધ કરી મનમાં હેવા લાગી કે જો આ વખતે ધરતી સમાસ દેતો તેમાં ઉતરી પડું તેણે આંકુચ થઈને ચારે તરફ જોયું, એકવાર રામમોહનના મોં સામે પણ કાંતર દર્શાવી જોયું.

રામમોહને એકદમ હેડતા આવીને ખૂબ નજરથી રામાનું ગળું પકડીને ત્યાંથી બહાર હસેલી મૂક્યો.

આ જોઈ રાજા શરૂ થઈ બોલ્યો કે—“ રામમોહન તું મારા આગમ બે અઢત્તી કરે છે. ”

રામમોહને ગુસ્સાથી કંપતાં કંપતાં કહ્યું—“ મહારાજ, મેં એ અઢત્તી કરી છે, પણ તમારી રાણીને, મારી માલિકને, તમારી જ

આગળ એ બદમાશે ગાળ દીધી છે તેને હમણાં હમણાં ચક્રું છે શું ? હું તેનું માથું મૂઝવીને ગવેલા ઉપર બેસાડી આખા ચહેરામાં ફેરવું ત્યારે જ માફે નામ રામમોહન, જણવું.”

રાજાએ રામમોહનને ડરાની કહ્યું—” કાંણુ, આ મારી રાણી ! હું તેને ઓળખતો નથી.

વિલાનું મોં સૂકાઈ ગયું, તેની છાતી ધડકવા લાગી, શરીર કંપવા લાગ્યું, આખરે તે મૂર્છિત થઈને જમીન ઉપર ગમડી પડી.

ત્યારે રામમોહને હાથ જોડીને કહ્યું—મહારાજ હું ચારપેઠીથી તમારે ત્યાં નોકરી કરું છું, મેં નાનપણથીજ તમને બાળામાં રમાડ્યા છે આજે તમે મારા સામે મારાં મહારાણીનો અનાદાર કર્યો છે આપની રાજ્યલક્ષ્મીનો તિરસ્કાર કર્યો છે જેથી આજે હું તમારી નોકરી છોડીને જઈ છું. હું મારાં માજીની સેવા કરીને જીવનનો બાકીનો સમય વિતાડીશ, બીક્ષા માગીને ખાઈશ, પણ હવે કદી આ રાજજીવનની છાંયામાં પગ નહિ રાખું.” આમ કહીને રામમોહને રાજાને પ્રણામ કર્યા અને વિલાને કહ્યું કે—” ચાલો, મા, અહીંથી હવે જલ્દી ચાલો, હવે કાણુજર પણ અહીં ઉભા ન રહો.”

રામમોહન મૂર્છિત થયેલી વિલાને એક પાલખીમાં સવાડીને ન્યાં બહાણુ છીપાવેલું હતું ત્યાં આવ્યો. આ પછી વિભા ઉદ્યાદિત્યની સાથે કાશી ચાલી ગઈ. ત્યાં તે દાનપુણ્ય કરીને અને દેવતાઓનું આરાધન કરીને પોતાના ભાઈની સેવામાં રહી જીવન વિતાવવા લાગી. રામમોહન ન્યાં સુધી જીવતો રહ્યો ત્યાં સુધી તેમની સાથે રહ્યો. સીતારામ પણ પોતાના બાળપણનાં કાશીમાં આવીને ઉદ્યાદિત્યની સેવામાં રહ્યો.

ચન્દ્રદીપમાં જે ઘાટની સામે વિલાનું વહાણુ છીપાવ્યું હતું, તે ઘાટનું નામ આજસુધી “ વહુજનો ઘાટ ” એવું ચાલ્યું આવે છે.

સમાપ્ત.

સુંદરી સાથી.

આ દવાથી સ્ત્રીઓનાં પ્રદર, લોહીવા, ધાતુ જવી, સુવારોગ, શરીર ગળી જવું, ડેઢા ફાટવી, પેટ દુઃખવું, જીર્ણ તાવ, ખાંસી, નખળાઈ, હાંફ ચઢવો, વિગેરે તમામ દરદો મટે છે. સ્ત્રીઓનાં શરીર મજબુત ને પુષ્ટ બને છે. અને લોહી સુધારી કાયમની શક્તિ મળે છે; કિ. રૂ. ૧-૦ ત્રણની રૂ. ૨-૧૦-૦ પો. ૦-૧૪-૦.

નવાખશાહીયા એજન્સીયર મી. કલ્યાણજી અરજણ લખે છે કે: સુંદરી સાથીની બાટલીથી મારી સ્ત્રીને પ્રદરનો વ્યાધી મરી શક્તિ આતી છે.

જીવન

માને અયવનપ્રાશાવલેહ—કોઈ પણ જીવન કરતાં ચઢતું, વનસ્પતિ શુદ્ધ કરી જાતી દેખરેખ નીચે બનાવવામાં આવતું અમારું આ જીવન શરીરને શક્તિ આપવા માટે ધણુંજ ગુણકારક અને શીયાળામાં ખાવા લાયક છે. તે શક્તિ આપે છે. ધાતુને મજબુત ને ઘટ બનાવે છે. મગજ સુધારી યાદશક્તિ બક્ષે છે. કાય, જાતીનો દુઃખાવો, ઉદરસ, સંપ્રહણી, પ્રમેહ, વિગેરે દરદો મટાડે છે. પહેલા નંબરના કબ્બાની કી. રૂ. ૨-૦

બોરસદના—રેસીડેન્ટ ફર્સ્ટ ક્લાસ મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબ મે. નારાયણ ભાઈ મહેતા બી. એ. લખે છે કે:—જીવન તે જીવનજ છે. તે ઉપયોગી છે. ખાવાની રચી વધારે છે ને કબજીયત ઉપર સારો કાસુ ધરાવે છે.

દેવે કેમીકલ વર્ક્સ—અમદાવાદ.

તેમને બુદ્ધિશાળી બનાવનાર.

મેમોરાઈન

આ દવા સ્પેશ્યલ ખાળકો માટે છે. ખાળકોનું મગજ શાંત બને છે. તેમની મગજ શક્તિ વધારે છે. બુદ્ધિ અને યાદદાસ્તી વધારે છે. લાલુવામાં બુદ્ધિશાળી બનાવે છે. દરેક ખાળકને બુદ્ધિશાળી બનાવવા માટે અને લાલુવામાં આલાક ને હોંશીયાર બનાવવા માટે આ દવા ઘણીજ અક્સિર, અનુભવસિદ્ધ અને હળવેા ખાળકોને ફાયદો આપી વિખ્યાત થયેલી છે. તમારાં ખાળકો માટે એકત્રાર જરૂર અજમાવી ખાતરી કરો. કી. રૂ. ૨-૦-૦

અષ્ટગામથી માસ્તર લીમલાઇ મોહનલાઇ લખે છે કે, મેમોરાઈનથી સારો ફાયદો થયો છે. મગજની અસ્થિરતા મટી છે ને ઉંઘ સારી આવે છે. સોજાથી શિવેશ્વર લીખાશંકર લખે છે કે—મેમોરાઈનથી મારા મિત્રનો પુત્ર જે ઠોઠ હતો તેને મારો ફાયદો થયો છે ને હવે દર વર્ષે પાસે યઇ બુદ્ધિશાળી થયો છે.

દરેક માણસે પોતાની પાસે હંમેશા રાખવા લાયક

અનેક દરદાના સમૂહને મદાડનાર

અમૃત જીવન.

આ દવા ઘણી ઉપયોગી છે. તે જુદા જુદા અનુપાનથી હળવેા દરદો મટાડે છે. શરીર ઉપર ચોપડાથી તેમજ પીવાથી ઘણાં દરદો મટે છે. જેવાં કે;—તાવ, ઉદરસ, ઝાડો, ઉલટી કૉલેરા, ચૂંક, અતિસાર, ખાધું ન પચવું, વા, દુઃખાવો વિગેરે તમામ રોગ ઉપર આ એકજ દવા ગુણકારી છે. કી. રૂ. ૧-૦-૦

અમદાવાદ—હાઇકોર્ટ વકીલ મી. ભાઈલાલ નંદલાલ દેસાઈ બી. એ. એલ. એલ. બી. લખે છે કે; અમૃત જીવન—કૉલેરા, ઉલટી આડ ને ચૂંક ઉપર અજમાવતાં અક્સિર જણાઇ છે.

દરે કેમીકલ વર્કસ—અમદાવાદ.

૨૩૬ ગમેતેવા વૈલવો પણ શક્તિ વગર સુખ આપતા નથી. ૫

ટોનીક પીલ્સ.

વાપરો. આ દવાથી શરીરમાં કાયમની શક્તિ આવે છે. ધાતુ સુધારે છે, ધાતુને સુધારી ઘટ્ટ ને વીર્યવાળી બનાવે છે. પેશાબે કે સ્વપ્ને જતી ધાતુને અટકાવે છે. ધાતુનું પાતળું પડવું, કેટલો દુઃખવી, ફાટ, કળતર, નપુંષકતા વિગેરે ધાતુગત દરદો મટાડી મનુષ્યને યુવાન બનાવે છે અને ખરું પુરુષતત્વ બક્ષે છે. એકવાર અનુભવ કરવા બકામણ છે. તેથી લોહી સુધરશે. ધાતુનો વધારો થશે ને શક્તિ મટશે કી. ૩ ૧.

જૂખ લગાડી, ખાધું પચાવી, દસ્તની કબજીયતને તોડનાર
આનંદવટી

આ દવા ખાવાથી જૂખ ધણી લાગે છે. કબજીયત મટે છે. ખાધેલું પચાવી દે છે. પેટનો મડગડાટ, અજરણ ખાટા ઓડકાર. બેચેની મટે છે. સ્વાદીષ્ટ છે. કી ૩ ૧—૦

હરશનાશક પીલ્સ.

ગમે તેવા હરસ, લોહી પડવું, સુકા ગમે તેવા મટે છે, હળસે માણસોને ફામદો થયો છે. એકવાર ખાત્રી કરો ડાબીની કી ૩ ૩—૦ અનુપાનની કી. ૩ ૨—મળી ૩ ૫—૦

પ્રમેહ નિવારણ પીલ્સ.

પ્રમેહ, મધુપ્રમેહ. પેશાબે અગત બળવી, મુત્રકચ્છ, વિગેરે મટે છે, ઘણા માણસોએ અનુભવ કર્યો છે, કી. ૩ ૨—૦ અનુપાનની કી ૩ ૨—૦ મળી ૩ ૪—૦

દેવે કેમીકલ વર્ક્સ—અમદાવાદ.

